

การศึกษาพุทธศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

โดย
นายศิษฏา แทนนิต

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2565

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาพุทธศิลป์สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2565

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

A STUDY OF BUDDHIST ARCHITECTURE IN THE BUDDHAVAS (SACRED
COMPOUND) OF WAT PRAYURAWONGSAWAS WARAVIHARN

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts (HISTORY OF ARCHITECTURE)
Department of Architecture and Related Arts
Silpakorn University
Academic Year 2022
Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ การศึกษาพุทธศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัด
ประยุรวงศาवासรววิหาร
โดย นายศิษญา แทนนิล
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญา
มหาบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

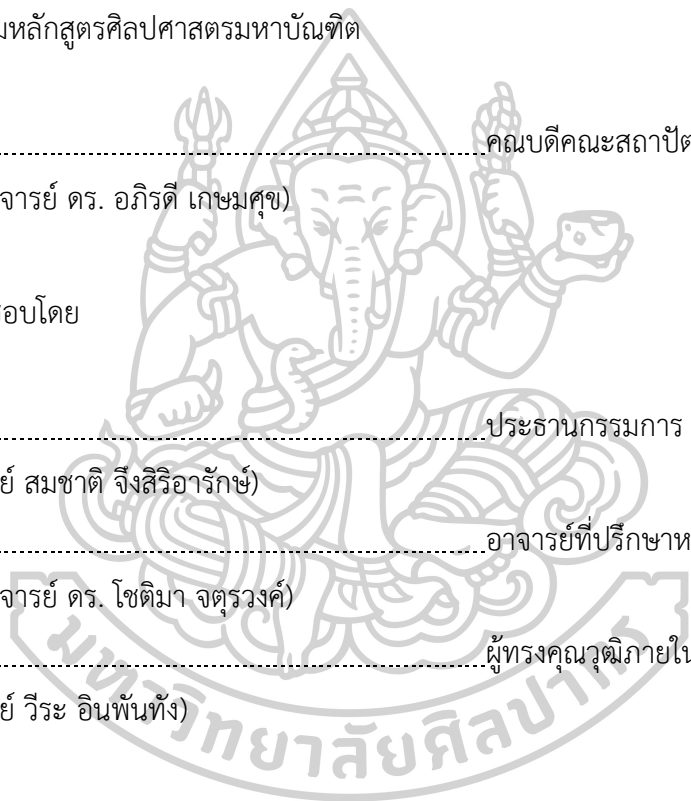
..... คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. อภิรดี เกษมสุข)

พิจารณาเห็นชอบโดย

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ สมชาติ จึงสิริอารักษ์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์)

..... ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ศาสตราจารย์ วีระ อินพันทัง)

61052206 : ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทบัณฑิต

คำสำคัญ : วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร, พุทธศิลป์สถาปัตยกรรม, ตระกูลขุนนาค

นาย ศิษญา แทนนิล: การศึกษาพุทธศิลป์สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาส
วิหาร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงศ์

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหารเริ่มสร้างเมื่อปีพ.ศ.2371 ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยุคสมัยที่เริ่มเกิดปัจจัยต่าง ๆ อันมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมทั้งภายในและภายนอกประเทศ โดยเป็นผลมาจากการเมืองแบบอาณานิคมและการปฏิวัติอุตสาหกรรมของชาติตะวันตก การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวความคิดและรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมในเชิงวัฒนธรรมตลอดจนความเชื่อที่มีอยู่อย่างหลากหลายในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 ถึงประมาณปีพ.ศ.2400) 2) เรียนรู้ถึงบริบททางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ที่สะท้อนผ่านการออกแบบงานพุทธศิลป์สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาสของพระอารามดังกล่าว 3) ตลอดจนศึกษาความสัมพันธ์ของผู้สร้างพระอาราม คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ซึ่งต้นสายสกุลดั้งเดิมนั้นเป็นชาวเปอร์เซียกับรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมที่ปรากฏว่ามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไร

งานสถาปัตยกรรมกรณีศึกษานั้นประกอบด้วยพระวิหาร พระอุโบสถ พระบรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑศาล พระประยูรวงศ์ทวาร (พรินทรีปริยัติธรรมศาลา) และกุฎเจ้าจำลอง (เขามอ) โดยสถาปัตยกรรมเหล่านี้เป็นผลงานทางสถาปัตยกรรมที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิม ซึ่งรับอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมตามยุคสมัยทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมจนแสดงให้เห็นถึงผลสัมฤทธิ์ของรูปแบบทางสถาปัตยกรรมตามเกณฑ์กำหนดของการออกแบบและกระบวนการทางช่างอย่างมีความผสมกลมกลืนกันระหว่างวัฒนธรรมทางรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมอย่างไทยศิลปะอย่างกระบวนจีนและวัฒนธรรมทางสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตก ดังที่ปรากฏจากการออกแบบระบบผังบริเวณซึ่งยังคงเป็นการสร้างโลกทัศน์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามอย่างคติไทยโดยผสมผสานกับคติความเชื่อตามหลักปรัชญาจีน การออกแบบงานสถาปัตยกรรมขององค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์และอาคารพิพิธภัณฑศาล พระประยูรวงศ์ทวาร (พรินทรีปริยัติธรรมศาลา) ตลอดจนการตกแต่งองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ผสมผสานกับงานศิลปะตะวันตก หรือแม้กระทั่งกุฎเจ้าจำลอง (เขามอ) ก็สะท้อนแนวความคิดจักรวาลทัศน์ทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูร่วมกับกับคติความเชื่อตามหลักปรัชญาจีน ที่ล้วนแล้วแต่สะท้อนอุดมคติแห่งยุคสมัยอันแสดงความเป็นสากลของพระอาราม

61052206 : Major (HISTORY OF ARCHITECTURE)

Keyword : Wat Prayurawongsawas, Buddhist Architecture, Bunnag Lineage

MR. Sitsada TANNIN : A Study of Buddhist Architecture in the Buddhavas (Sacred Compound) of Wat Prayurawongsawas Waraviharn Thesis advisor : Associate Professor Chotima Chaturawong, Ph.D.

Wat Prayurawongsawas Waraviharn was built in 1828 during the reign of King Rama III. This period marked the emergence of various factors that influenced cultural changes both internally and externally, resulting from Western colonialism and the Industrial Revolution. This research aims to 1) study cultural ideologies, and architectural concepts and styles of Buddhist architecture in the Phutthavat (public area) of Wat Prayurawongsawas Waraviharn during the reign of King Rama III to the beginning of King Rama IV's reign (1824 to approximately 1857); 2) understand political, economic, and social contexts reflected through the design of Buddhist art and architecture in the Phutthavat (public area); and 3) investigate the relationship between Somdej Chao Phraya Borom Maha Prayoorawongse (Dit Bunnag), the temple donor whose original lineage can be traced back to Persia, and his donated Buddhist art and architecture.

Case studies of Buddhist architecture include Wihan (assembly hall), Ubosot (ordination hall), Phra Borommathat Maha Chedi (principal stupa), Prayoon Bhandakharn Museum (Pharin Pariyattidhammasala), and Khao Mo (miniature mountain). They are considered original works which were influenced by cultural changes either directly or indirectly during the nineteenth century. The architectural design demonstrates the effectiveness of architectural forms according to the design criteria and craftsmanship process that blend harmoniously among Thai art and architecture, the Chinese art and philosophy, and Western architectural culture. This is evident in the design of the layout system, which creates the landscape of sacred space based on Thai principles, fused with the philosophical beliefs of China. The architectural design of the Phra Borommathat Maha Chedi and Prayoon Bhandakharn Museum (Pharin Pariyattidhammasala), as well as the decoration of architectural components combined with Western art. While the simulated mountain (Khao Mo) represents the cosmological worldview of Buddhism and Hinduism, together with the philosophical beliefs of China. They all ultimately reflect the universal ideology of the temple, mirroring the ideology of the age.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีเนื่องจากได้รับความเมตตา ความอนุเคราะห์จาก รองศาสตราจารย์ ดร.โชติมา จตุรวงศ์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่ให้ความช่วยเหลือ ให้คำแนะนำ ข้อคิดเห็น ตรวจสอบแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้วิจัย ตลอดจนศาสตราจารย์ สมชาติ จึงสิริอารักษ์ ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และศาสตราจารย์ ดร.วีระ อินพันทั้ง ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่กรุณาให้คำปรึกษาและข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัย ส่งผลให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ถูกต้องและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในความกรุณาของอาจารย์ทุกท่านเป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณศาสตราจารย์พิเศษ เสนอ นิลเดช (ศิลปินแห่งชาติ) รองศาสตราจารย์ ดร.อนวิทย์ เจริญศุภกุล และศาสตราจารย์ สมคิด จิระทัศนกุล ที่อบรมสั่งสอน สร้างความเข้าใจในการศึกษา จนเกิดความเข้าใจและมุมมองใหม่ต่องานสถาปัตยกรรม

กราบขอบพระคุณคณาจารย์สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม และสาขาวิชาสถาปัตยกรรมไทยทุกท่าน ที่ให้ความรู้ ให้คำแนะนำและประสบการณ์อันมีค่ายิ่งแก่ผู้วิจัย ขอขอบคุณคุณสุวรรณา เทียงนาตอน บรรณารักษ์ปฏิบัติการ ประจำศูนย์สร้างสรรค์การออกแบบศาสตราจารย์ หลวงวิศาลศิลปกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้แนะนำหนังสือ เอกสารข้อมูล และวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ คุณนฤตม แก้วชัย สถาปนิกปฏิบัติการ สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร ผู้เอื้อเฟื้อภาพลายเส้นแบบทางสถาปัตยกรรมสำหรับการทำวิทยานิพนธ์ให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณพี่ ๆ เพื่อน ๆ และน้อง ๆ ทั้งสาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสาขาวิชาสถาปัตยกรรมไทย ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ทุกคนที่ช่วยเหลือและให้กำลังใจกันตลอดมา

สุดท้ายนี้ผู้วิจัยกราบขอบพระคุณ พลตรีอนันต์ แทนนิล และอาจารย์เมรุณี แทนนิล ผู้ให้การสนับสนุนและให้กำลังใจอย่างดียิ่งเสมอมา

นาย ศิษญา แทนนิล

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพ	ญ
บทที่ 1	1
บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
ขั้นตอนการศึกษา.....	6
วิธีดำเนินการศึกษา.....	6
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	9
บทที่ 2	11
ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	11
บทที่ 3	26
สภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	26
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	26
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	33
บทที่ 4	43

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	43
ประวัติวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร.....	43
ประวัติผู้สร้างวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	46
ความสำคัญและบทบาทของพระอาราม.....	56
ระบบผังบริเวณ.....	58
คติจักรวาลวิทยา (Cosmology)	58
คติทางวัฒนธรรมจากจีน	63
เขตและพื้นที่ของพระอาราม.....	65
ความสัมพันธ์ระหว่างเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส	67
บทที่ 5	71
พุทธศิลป์สถาปัตยกรรมของเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	71
ระบบผังบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	71
พระวิหาร.....	86
พระบรมธาตุมหาเจดีย์.....	111
พระระเบียงกลม	133
พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา).....	141
ภูเขาจำลอง (เขามอ).....	159
ประวัติภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร.....	163
องค์ประกอบของภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	170
องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม.....	203
สีมา 203	
พัทธสีมา.....	203
อพัทธสีมา	204
ลักษณะของซุ้มเสมาวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร.....	214

คติสัญลักษณ์ของการสร้างกำแพงแก้ว.....	216
กำแพงแก้ว	218
พระปรารค์ทิศ	223
องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของพระปรารค์.....	224
รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระปรารค์	225
ตำแหน่งที่ตั้งของพระปรารค์.....	226
บทที่ 6	230
ผลการวิเคราะห์ข้อมูล	230
บทที่ 7	240
สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	240
รายการอ้างอิง	245
ประวัติผู้เขียน	256

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	27
ภาพที่ 2 ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	34
ภาพที่ 3 ภาพเอกสารประกาศห้ามสูบบุหรี่ เมื่อปีพ.ศ.2382.....	40
ภาพที่ 4 ภาพเอกสารประกาศห้ามสูบบุหรี่ เมื่อปีพ.ศ.2382.....	41
ภาพที่ 5 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เมื่อ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448).....	45
ภาพที่ 6 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารเมื่อปีพ.ศ.2547	46
ภาพที่ 7 สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)	53
ภาพที่ 8 ภาพตราสุริยมณฑลใหญ่.....	54
ภาพที่ 9 ภาพแผนภูมิแสดงการสืบสกุลของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค).....	55
ภาพที่ 10 ภาพลายเส้นการวิเคราะห์ลักษณะของผังจักรวาลในไตรภูมิพระร่วง	62
ภาพที่ 11 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบประกบทางด้านหน้าและด้านหลัง.....	68
ภาพที่ 12 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบชิดข้าง	69
ภาพที่ 13 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบคู่ประกบ.....	69
ภาพที่ 14 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบอย่างล้อมสามด้าน	70
ภาพที่ 15 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบโอบหักศอก	70
ภาพที่ 16 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารเมื่อปีพ.ศ.2547	72
ภาพที่ 17 ภาพผังบริเวณทางกายภาพวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	73
ภาพที่ 18 ภาพการเปรียญเดิม (ปัจจุบันคืออาคารศูนย์พระปริยัติเทศก์แห่งคณะสงฆ์)	73
ภาพที่ 19 ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศเหนือช่วงองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์.....	74
ภาพที่ 20 ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศเหนือ	74
ภาพที่ 21 ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศเหนือบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ).....	75

ภาพที่ 22	ภาพกำแพงและซุ้มประตูวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศตะวันออก	75
ภาพที่ 23	ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศตะวันตก	76
ภาพที่ 24	ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศตะวันตก ซุ้มประตูทางเข้าเขตสังฆาวาส..	76
ภาพที่ 25	ภาพสะพานข้ามคลองที่แบ่งพื้นที่ระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส	77
ภาพที่ 26	ภาพรั้วเหล็กบริเวณกุหาจำลอง (เขามอ) และด้านข้างศาลาทองดี-อัจฉรา สกุสไทย	79
ภาพที่ 27	ภาพรั้วเหล็กบริเวณกุหาจำลอง (เขามอ).....	80
ภาพที่ 28	ภาพแสดงรายละเอียดรั้วเหล็กในกุหาจำลอง (เขามอ) ทางด้านทิศตะวันออก.....	80
ภาพที่ 29	ภาพแสดงรายละเอียดรั้วเหล็กทางด้านหน้าพระอุโบสถ.....	81
ภาพที่ 30	ภาพแสดงรายละเอียดรั้วเหล็กทางด้านหน้าพระอุโบสถ.....	81
ภาพที่ 31	ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เมื่อ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448).....	82
ภาพที่ 32	ภาพถ่ายทางอากาศของวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	85
ภาพที่ 33	ภาพถ่ายทางอากาศของวัดวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	85
ภาพที่ 34	ภาพผังบริเวณทางกายภาพวัดมหารณพารามวรวิหาร เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร....	86
ภาพที่ 35	ภาพพระวิหาร	89
ภาพที่ 36	ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) พระวิหาร.....	89
ภาพที่ 37	ภาพฐานและบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออกของพระวิหาร	90
ภาพที่ 38	ภาพฐานและบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตกของพระวิหาร	90
ภาพที่ 39	ภาพประตูพระวิหาร	91
ภาพที่ 40	ภาพบานประตูข้างนอกหน้าด้านพระวิหาร	91
ภาพที่ 41	ภาพหน้าต่างพระวิหาร	92
ภาพที่ 42	ภาพบานหน้าต่างด้านนอกพระวิหาร	92
ภาพที่ 43	ภาพบานหน้าต่างด้านในพระวิหาร	93
ภาพที่ 44	ภาพพระพุทธรูป พระประธานในพระวิหาร	93
ภาพที่ 45	ภาพฝ้าเพดานภายในพระวิหาร.....	94

ภาพที่ 46 ภาพร่างจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธรูปศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี.....	94
ภาพที่ 47 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธรูปศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี	95
ภาพที่ 48 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธรูปศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี.....	95
ภาพที่ 49 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธรูปศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี	96
ภาพที่ 50 ภาพพระอุโบสถ.....	101
ภาพที่ 51 ภาพผ้าเพดานเฉลียง.....	101
ภาพที่ 52 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) พระอุโบสถ	102
ภาพที่ 53 ภาพฐานและบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตกของพระอุโบสถ	102
ภาพที่ 54 ภาพประตูพระอุโบสถ.....	103
ภาพที่ 55 ภาพบานประตูพระอุโบสถ.....	103
ภาพที่ 56 ภาพหน้าต่างพระอุโบสถ.....	104
ภาพที่ 57 ภาพบานหน้าต่างพระอุโบสถ.....	104
ภาพที่ 58 ภาพซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงพื้นผ้า.....	105
ภาพที่ 59 ภาพกรอบวงกลมเหนือซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงพื้นผ้า เมื่อปีพ.ศ.2556	105
ภาพที่ 60 ภาพกรอบวงกลมเหนือซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงพื้นผ้า เมื่อปีพ.ศ.2566	106
ภาพที่ 61 ภาพโบสถ์เยซู (Church of the Most Holy Name of Jesus at the Argentina)....	106
ภาพที่ 62 ภาพโบสถ์ซันการ์โล อัลเล กัวตโตร ฟอนตานเน (San Carlo alle Quattro Fontance)	107
ภาพที่ 63 ภาพพระพุทธรูปธรรมวิเศษฐาศาสดา พระประธานภายในพระอุโบสถ.....	107
ภาพที่ 64 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องปฐมสมโพธิด้านหลังองค์พระประธานภายในพระอุโบสถ	108
ภาพที่ 65 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องปฐมสมโพธิด้านหลังองค์พระประธานภายในพระอุโบสถ	108
ภาพที่ 66 ภาพผ้าเพดาน และเสาร่วมประธาน (เสาร่วมใน) ภายในพระอุโบสถ	109
ภาพที่ 67 ภาพผ้าเพดาน และเสาร่วมประธาน (เสาร่วมใน) ภายในพระอุโบสถ	109
ภาพที่ 68 ภาพเล่าเรื่องมารผจญด้านสกัดตรงข้ามพระประธาน	110

ภาพที่ 69 ภาพดอกบุนนาค 1	110
ภาพที่ 70 ภาพดอกบุนนาค 2	111
ภาพที่ 71 ภาพ Caitya cave 12, Bhaja, Pune, Maharashtra, India.....	118
ภาพที่ 72 ภาพ Caitya cave 12, Bhaja, Pune, Maharashtra, India.....	118
ภาพที่ 73 ภาพพระสาวกถวายสักการบูชา พระเจดีย์ทรงลอมฟาง	119
ภาพที่ 74 ภาพเจดีย์ลังกา เดิมประดิษฐานภายในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระบรมมหาราชวัง กรมพระราชพิธี กระทรวงวัง ส่งให้พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร เมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม 2474 ที่มา: วัดบวรนิเวศวิหาร. (2551). สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: สุรวัฒน์.....	119
ภาพที่ 75 ภาพพระเจดีย์บนยอดเขาสุวรรณคีรี อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย	120
ภาพที่ 76 ภาพพระเจดีย์บนยอดเขาสุวรรณคีรี อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย	120
ภาพที่ 77 ภาพถ่ายทางอากาศพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	121
ภาพที่ 78 ภาพถ่ายทางอากาศพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	121
ภาพที่ 79 ภาพพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	122
ภาพที่ 80 ภาพพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	123
ภาพที่ 81 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1 และพระระเบียงกลม.....	123
ภาพที่ 82 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1.....	124
ภาพที่ 83 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1.....	124
ภาพที่ 84 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1.....	125
ภาพที่ 85 ภาพบันไดนำขึ้นไปสู่ประทักษิณชั้นบนฐานพระเจดีย์.....	125
ภาพที่ 86 ภาพบันไดนำลงจากลานประทักษิณชั้นบนฐานพระเจดีย์.....	126
ภาพที่ 87 ภาพลานประทักษิณชั้นบน	126
ภาพที่ 88 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 2.....	127
ภาพที่ 89 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 2.....	127
ภาพที่ 90 ภาพคูหาทางเข้าและออกเพื่อนำไปสู่ห้องโถงใหญ่ภายในองค์พระเจดีย์	128

ภาพที่ 91 ภาพคูหาทางเข้าและออกเพื่อนำไปสู่ห้องโถงใหญ่ภายในองค์พระเจดีย์	128
ภาพที่ 92 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์.....	129
ภาพที่ 93 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์	129
ภาพที่ 94 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์.....	130
ภาพที่ 95 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์.....	130
ภาพที่ 96 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์.....	131
ภาพที่ 97 พระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร	131
ภาพที่ 98 พระธาตุจอมเพชร อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี.....	132
ภาพที่ 99 ภาพภายในพระธาตุจอมเพชรและเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์	132
ภาพที่ 100 ภาพพระระเบียงกลม	135
ภาพที่ 101 ภาพพระระเบียงกลมที่เชื่อมต่อกับทางด้านท้ายของอาคารพิพิธภัณฑสถานพระ ประยูร ภัณฑาคาร (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา).....	135
ภาพที่ 102 ภาพทางเดินภายในพระระเบียงด้านนอก	136
ภาพที่ 103 ภาพทางเดินภายในพระระเบียงด้านใน.....	136
ภาพที่ 104 ภาพรายละเอียดของพระระเบียงกลม	137
ภาพที่ 105 ภาพรายละเอียดของพระระเบียงกลม	137
ภาพที่ 106 ภาพพระเจดีย์รายบนพระระเบียงกลม	138
ภาพที่ 107 ภาพลายเส้นผังพื้นของอุปราสาทเจดีย์ เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา	138
ภาพที่ 108 ภาพลายเส้นรูปด้านของอุปราสาทเจดีย์ เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา	139
ภาพที่ 109 ภาพลายเส้นรูปตัดของอุปราสาทเจดีย์ เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา	139
ภาพที่ 110 ภาพถ่ายผังพื้นวฏะทาเค เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา.....	140
ภาพที่ 111 ภาพถ่ายรูปตัดด้านวฏะทาเค เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา.....	140
ภาพที่ 112 ภาพถ่ายรูปตัดตัววฏะทาเค เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา.....	141
ภาพที่ 113 ภาพพิพิธภัณฑสถานพระ ประยูรภัณฑาคาร (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา).....	146

ภาพที่ 114 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา).....	146
ภาพที่ 115 ภาพฐานและส่วนผนังของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)	147
ภาพที่ 116 ภาพหลังคาของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา).....	147
ภาพที่ 117 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ของมุขทางเข้าด้านทิศเหนือ ปั้นปูนรูปพระมหาพิชัยมงกุฎ	148
ภาพที่ 118 ภาพพระราชลัญจกรประจำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ จากจดหมายที่ พระองค์ส่งไปถึงเซอร์จอห์น เบลูริง เมื่อวันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2400	148
ภาพที่ 119 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ของมุขทางทิศตะวันออก ปั้นปูนเป็นรูปตราสุริยมณฑล	149
ภาพที่ 120 ภาพแสดงการตกแต่งภายในพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)	149
ภาพที่ 121 ภาพทวารบาลรูปยักษ์ไล่น	150
ภาพที่ 122 ภาพทวารบาลรูปยักษ์ไล่น	150
ภาพที่ 123 ภาพส่วนล่างของธรณีประตูที่สลักอย่างฐานสิงห์.....	151
ภาพที่ 124 ภาพส่วนล่างของธรณีประตูที่สลักอย่างฐานสิงห์.....	151
ภาพที่ 125 ภาพหินแกะสลักเป็นรูปธรรมจักรและวงกลม	152
ภาพที่ 126 ภาพหินแกะสลักเป็นรูปธรรมจักร.....	152
ภาพที่ 127 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา) ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ	153
ภาพที่ 128 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา) ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ	153
ภาพที่ 129 ภาพลายเส้นผนังของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)..	154
ภาพที่ 130 ภาพลายเส้นรูปด้านหน้าของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)	154
ภาพที่ 131 ภาพลายเส้นรูปด้านข้างของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)	155
ภาพที่ 132 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านหน้าของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร	155

ภาพที่ 133 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านข้างของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภักข์ทาศาร	156
ภาพที่ 134 ภาพพรรณนาการ ร.ศ.115 1 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ	156
ภาพที่ 135 ภาพพรรณนาการ ร.ศ.115 2 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ	157
ภาพที่ 136 ภาพพรรณนาการ ร.ศ.115 3 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ	157
ภาพที่ 137 ภาพพรรณนาการ ร.ศ.115 4 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ	158
ภาพที่ 138 ภาพพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติราชวรวิหาร อำเภอบางปะอิน จังหวัด พระนครศรีอยุธยา ที่มา: Chaiyathat. (2023). Wat Niwet Thammaprawat. Retrieved from https://bit.ly/3r0cGx1	158
ภาพที่ 139 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี	165
ภาพที่ 140 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี	165
ภาพที่ 141 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.....	166
ภาพที่ 142 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.....	166
ภาพที่ 143 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.....	167
ภาพที่ 144 ภาพลายเส้นผังบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร	167
ภาพที่ 145 ภาพลายเส้นผังบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร	168
ภาพที่ 146 ภาพลายเส้นรูปตัด ก ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.....	168
ภาพที่ 147 ภาพลายเส้นรูปตัด ข ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.....	169
ภาพที่ 148 ภาพลายเส้นรูปตัด ค ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.....	169
ภาพที่ 149 ภาพลายเส้นรูปตัด ง ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร	170
ภาพที่ 150 ภาพพระเจดีย์จำลอง.....	171
ภาพที่ 151 ภาพลายเส้นผังพื้นพระเจดีย์จำลอง ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555	172
ภาพที่ 152 ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระเจดีย์จำลอง	172
ภาพที่ 153 ภาพพระวิหารจำลอง.....	174

ภาพที่ 154	ภาพลายเส้นผนังพระวิหารจำลอง ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	174
ภาพที่ 155	ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระวิหารจำลอง.....	175
ภาพที่ 156	ภาพพระพุทธรูปรางค์.....	176
ภาพที่ 157	ภาพลายเส้นผนังพระพุทธรูปรางค์ ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	176
ภาพที่ 158	ภาพลายเส้นรูปด้านพระพุทธรูปรางค์ ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	177
ภาพที่ 159	ภาพพระพุทธรูป.....	178
ภาพที่ 160	ภาพถ้ำพระพุทธรูปไสยาสน์.....	179
ภาพที่ 161	ภาพพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง.....	181
ภาพที่ 162	ภาพพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง.....	181
ภาพที่ 163	ภาพหลวงพ่อบ้างที่เจ้าจอมเลียบสร้างพระพุทธรูปปางปาลีไลยก์.....	182
ภาพที่ 164	ภาพลายเส้นผนังพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง.....	182
ภาพที่ 165	ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง.....	183
ภาพที่ 166	ภาพลายเส้นรูปด้าน 3 และรูปด้าน 4 พระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง.....	183
ภาพที่ 167	ภาพพระมณฑปทรงโกธิกจำลอง.....	184
ภาพที่ 168	ภาพลายเส้นผนังพระมณฑปทรงโกธิกจำลอง.....	185
ภาพที่ 169	ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระมณฑปทรงโกธิกจำลอง.....	185
ภาพที่ 170	ภาพศาลาขวาง.....	187
ภาพที่ 171	ภาพลายเส้นศาลาขวาง ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	187
ภาพที่ 172	ภาพศาลาจำลองทางทิศใต้.....	188
ภาพที่ 173	ภาพศาลาจำลองทางทิศเหนือ.....	189
ภาพที่ 174	ภาพเก๋งจีน.....	190
ภาพที่ 175	ภาพศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณ ก่อนปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	192
ภาพที่ 176	ภาพศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณในปัจจุบัน.....	192
ภาพที่ 177	ภาพลายเส้นผนังศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณ ก่อนปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	193

ภาพที่ 178 ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 ศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณ ก่อนการ บูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	193
ภาพที่ 179 ภาพลายเส้นรูปด้าน 3 และรูปด้าน 4 ศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณ ก่อนการ บูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	194
ภาพที่ 180 ภาพศาลาท้าวศรีสุนทรนาฎกั.....	195
ภาพที่ 181 ภาพอนุสาวรีย์ป็นสามกระบอบก ก่อนที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค).....	197
ภาพที่ 182 ภาพอนุสาวรีย์ป็นสามกระบอบกในสภาพปัจจุบัน.....	198
ภาพที่ 183 ภาพอนุสาวรีย์ป็นสามกระบอบก ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555.....	198
ภาพที่ 184 วัดพระแก้วน้อย อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรี (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี.....	202
ภาพที่ 185 ภาพอุทกทุกเขปสีมา.....	205
ภาพที่ 186 ภาพพระสงฆ์ทำสังฆกรรมบนร้านหรือต้นไม้ที่เกิดและเติบโตในแม่น้ำ.....	206
ภาพที่ 187 ภาพนทีปารสีมา สีมาที่สมมุติคร่อมฝั่งแม่น้ำทั้ง 2 ฝั่ง	206
ภาพที่ 188 ภาพลักษณะการกำหนดพื้นที่ของนิมิตในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งแบบสามเหลี่ยม ครึ่งวงกลม และสี่เหลี่ยม.....	209
ภาพที่ 189 ภาพแสดงมหาสีมา หมายเลข 1 คือชั้นขลิบสีมา, หมายเลข 2 คือสีมันตริก, หมายเลข 3 คือ มหาสีมา, หมายเลข 4 คือ นิมิตในของมหาสีมา และหมายเลข 5 คือ นิมิตนอกของมหาสีมา..	210
ภาพที่ 190 ภาพสัญลักษณ์แสดงแทนใบเสมา วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร.....	211
ภาพที่ 191 ภาพใบเสมานั่งแท่นวัดสระบัว อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี.....	213
ภาพที่ 192 ภาพใบเสมาวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	213
ภาพที่ 193 ภาพใบเสมาวัดบรมนิวาสราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	214
ภาพที่ 194 ภาพซุ้มเสมาและกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตก วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร.....	215
ภาพที่ 195 ภาพซุ้มเสมา วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	215
ภาพที่ 196 ภาพใบเสมา วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร	216
ภาพที่ 197 ภาพกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันออกของพระวิหาร.....	220
ภาพที่ 198 ภาพรายละเอียดกำแพงแก้ว และทางขึ้นพระวิหารทางด้านทิศตะวันออก	220

ภาพที่ 199 ภาพกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกของพระอุโบสถ..... 221

ภาพที่ 200 ภาพกำแพงแก้วและซุ้มเสมาจากมุมมองทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระอุโบสถ. 221

ภาพที่ 201 ภาพรายละเอียดเสาที่ปิดปลายกำแพงแก้วพระอุโบสถ..... 222

ภาพที่ 202 ภาพกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกของพระวิหาร 222

ภาพที่ 203 ภาพพระปราสาททิศที่มุมพระวิหาร ประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ..... 228

ภาพที่ 204 ภาพพระปราสาททิศที่มุมพระวิหาร ประจำทิศตะวันตกเฉียงเหนือ..... 229

ภาพที่ 205 ภาพพระเจดีย์จุฬามณี บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์..... 229

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

วัฒนธรรมของไทยนั้นประกอบไปด้วยโครงสร้าง และระเบียบแบบแผนที่ซับซ้อน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง ทั้งหมดนี้ล้วนแล้วแต่เป็นผลจากการรับอารยธรรม วัฒนธรรม ประเพณี วรรณคดีและสิ่งอื่นจากอินเดีย (อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, 2524: 25) ซึ่งอิทธิพลทาง วัฒนธรรมเหล่านี้ บางอย่างประเทศไทยก็รับมาโดยตรงจากอินเดีย ขณะที่บางอย่างก็ได้รับโดยการ ถ่ายทอดผ่านมาจากประเทศอื่น (กรรณา-เรืองอุไร กุศลาสัย, 2550: 16) และการรับวัฒนธรรมจาก อินเดียของไทย ก็ไม่ได้มีรูปแบบลักษณะที่ยึดครองทางการเมืองแบบอาณานิคม (อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, 2524: 25) อีกทั้งบริเวณพื้นที่ประเทศไทยก็มีวัฒนธรรมที่หลากหลาย เนื่องจากประกอบด้วยกลุ่มชน ที่มีความแตกต่างกันทางวัฒนธรรม ประเพณี ลัทธิความเชื่อและลักษณะทางสภาพความเป็นอยู่

ทั้งนี้การรับมาซึ่งวัฒนธรรม ตลอดจนการปรับปรุงและการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมของ แต่ละสังคมย่อมมีแบบแผนที่แตกต่างกันออกไป เพราะว่าในแต่ละสังคมย่อมมีบริบทและโครงสร้างที่ แตกต่างกันในด้านประวัติศาสตร์ สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ การเมืองการปกครอง ตลอดจน วัฒนธรรมที่ปรากฏและมีอยู่เดิมในท้องถิ่น โดยการรับวัฒนธรรมในลักษณะเช่นนี้ระบบโครงสร้าง ต่าง ๆ ในสังคมเดิมจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้แบบแผน ปรับปรุงและทำความเข้าใจปัจจัยต่าง ๆ ที่ผสมผสาน เข้ามาเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ซึ่งหากว่าถ้ามีวัฒนธรรมแค่เพียงแบบ แผนดั้งเดิมเพียงอย่างเดียว และเมื่อบริบทใหม่เข้ามาผสมผสานก็จะไม่เกิดความก้าวหน้า หรือหากว่า ปฏิเสธแบบแผนที่มีอยู่เดิมโดยยึดถือแต่เพียงสิ่งใหม่ที่ผสมผสานเข้ามาเพียงอย่างเดียว ก็จะทำให้ วัฒนธรรมเหล่านั้นไม่สามารถเกิดรากฐานที่มั่นคงได้ ดังนั้นการรับมาซึ่งวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ จะต้องผสมผสานและปรับปรุงให้เหมาะสมกัน จึงจะเกิดความเจริญและความก้าวหน้าอย่างมั่นคงต่อ โครงสร้างทางสังคมในทุกแขนง (เสถียรโกเศศ [นามแฝง], 2513: 19-20) ทั้งนี้อัตราของการ เปลี่ยนแปลงมีปัจจัยขึ้นอยู่กับสถานที่ เวลา และศักยภาพของบุคคลในระบบโครงสร้างของสังคม หาก การเผยแพร่เป็นที่ยอมรับของคนในสังคมอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ก็จะเกิดขึ้นอย่าง

รวดเร็วเช่นกัน อีกทั้งวัฒนธรรมเป็นศาสตร์ในระบบสหวิทยาที่เป็นส่วนหนึ่งของหมวดวิชา สังคมศาสตร์ ในสาขามานุษยวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Anthropology) กับสาขาวิชาสังคมวิทยา (Sociology) และยังเกี่ยวเนื่องกับหมวดวิชามนุษยศาสตร์ (Humanities) ซึ่งว่าด้วยคุณค่าทางศิลปะ ในแขนงต่าง ๆ (เสถียรโกเศศ [นามแฝง], 2513: ก) ไม่เว้นแม้กระทั่งงานศิลปสถาปัตยกรรม และเมื่อวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงตลอดทุกยุคทุกสมัย รูปแบบงานสถาปัตยกรรมก็ย่อมเกิดการเปลี่ยนแปลงพัฒนาไปตามบริบทที่เกิด ซึ่งเป็นผลสะท้อนทางระบบโครงสร้างต่าง ๆ ของวัฒนธรรมในสังคมนั้นด้วยเช่นกัน

ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่กรุงรัตนโกสินทร์ได้พยายามฟื้นฟูบ้านเมืองเจริญรอยตามแบบอย่างกรุงศรีอยุธยาหลังจากที่เสียเอกราชเมื่อปีพ.ศ.2310 ทั้งทางด้านรูปแบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนงานสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ก็ยังคงยึดถือแบบอย่างการสร้างตามคติความเชื่อและค่านิยมที่สืบเนื่องกันมาจากสมัยอยุธยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองมีความสงบสุขมากกว่ารัชกาลก่อนและเริ่มเกิดปัจจัยหลักที่สำคัญ อันมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมและบริบทต่าง ๆ ภายในประเทศ คือ อิทธิพลของชาติตะวันตกที่เข้ามาในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผลทางการเมืองแบบอาณานิคมและการปฏิวัติอุตสาหกรรม

รัชสมัยนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระอารามใหม่และยังทรงปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ อีกจำนวนมาก ด้วยมีพระราชประสงค์ให้พระอารามเป็นแหล่งความรู้ เป็นการกระจายการศึกษาเพื่อพระราชทานให้แก่ประชาชน อีกทั้งการสร้างวัดหรือการบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นพระราชประเพณีขององค์พระมหากษัตริย์ โดยถือว่าการสร้างมหาบุศคลอย่างสูงในพระพุทธศาสนา (เนตรนภิศ นาควิษระ et al., 2525: 143) นอกจากจะทรงสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามด้วยพระองค์เองแล้ว ก็ยังทรงชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ให้ช่วยกันสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ ด้วย จนกลายเป็นประเพณีนิยมของข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชนชั้นปกครอง จนกล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ใครใจบุญสร้างวัดวาอารามก็เป็นคนโปรด (วงศ์ฉัตร ฉัตรกุล ณ อยุธยา, 2538: 26) นอกจากนั้นแล้วสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือช่วงระยะเวลาปี

พ.ศ.2378 (จ.ศ.1197) ถึงปีพ.ศ.2382 (จ.ศ.1201) มีการใช้จ่ายเงินเพื่อการบำรุงพระพุทธศาสนาถึง 21,751 ชั่ง (1,740,080 บาท) (รัตนาวดี แก้วไชโย, 2527: 80-81)

จนเมื่อปีพ.ศ.2398 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามและประเทศอังกฤษ ได้ทำความตกลงกันตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษแลประเทศสยาม (Treaty of Friendship and Commerce between the British Empire and the Kingdom of Siam) หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) ซึ่งผลดีโดยตรงของสนธิสัญญานี้ก็คือ เกิดการขยายตัวทางระบบเศรษฐกิจการค้า เพราะมีการยกเลิกสิทธิผูกขาดการค้าระหว่างพระคลังหลวงกับชาวตะวันตก ทำให้เอกชน กลุ่มขุนนางและข้าราชการบางส่วนสามารถค้าขายกับชาวตะวันตกได้โดยตรง มีผู้ค้าเกิดขึ้นใหม่เป็นจำนวนมากจนระบบโครงสร้างทางเศรษฐกิจของสยาม เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว (สมชาติ จิงสิริอารักษ์, 2553ก: 24) ด้วยเหตุนี้จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อบริบททางวัฒนธรรมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และมีผลอันก่อให้เกิดอุดมคติแห่งยุคสมัย (Ideology of the Age) (สมชาติ จิงสิริอารักษ์, 2553ข: 12) ที่ทำให้เกิดการแสดงออกอย่างสมัยใหม่ส่งผลถึงความต้องการที่จะสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรม ให้ดูเหมือนอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตก จึงเกิดสภาวะการณ์ความกำกวมกันอยู่ระหว่างวัฒนธรรมทางสถาปัตยกรรมอย่างจารีตดั้งเดิมและวัฒนธรรมทางสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตก นับได้ว่าเป็นช่วงระยะเวลาที่เกิดกระบวนการความสัมพันธ์ในมิติทางงานศิลปสถาปัตยกรรม ที่เริ่มสู่แนวคิดนิยมสรรพสาน (Eclecticism) สะท้อนถึงรูปแบบอย่างสยามมากกว่างานศิลปสถาปัตยกรรมของตะวันตกอย่างแท้จริง (สมชาติ จิงสิริอารักษ์, 2553ค: 39)

ดังที่กล่าวไปแล้วในข้างต้นว่า การสร้างวัดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประเพณีนิยมของข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่และเพื่อจะถวายเป็นพระราชกุศลด้วยวัดประยูรวงศาวาสวิหารเป็นพระอารามแห่งหนึ่งในหลาย ๆ พระอาราม ที่ข้าราชการขุนนางชั้นปกครองในตระกูลขุนนางสร้างเพื่อถวายเป็นพระราชกุศล พระอารามแห่งนี้สร้างเมื่อพ.ศ.2371 (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 69) โดยสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ซึ่งในขณะที่ทำนดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็ได้ถวายเป็นพระอารามหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความสำคัญของพระอารามนี้ อยู่ที่ผู้สร้างพระอารามเป็นข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีกำลังในการก่อสร้างและมีทุนทรัพย์สร้างพระอาราม ให้คงงามตลอดจน

ทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองได้ เพราะสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) มีฐานะมั่งคั่ง ร่ำรวย มีเรือเดินทะเลค้าขายกับจีน สิงคโปร์และชาวถึง 5 ลำ (Sir John Bowring, 1969: 277-278) และถึงแม้ว่าผู้ที่สร้างพระอารามถึงแก่พิราลัยไปแล้วก็ตาม แต่ก็มีผู้สืบสกุลที่ยังคงรับราชการในตำแหน่งสำคัญมีจิตศรัทธาทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ให้คงงามและรุ่งเรืองดังเดิมมาโดยตลอด

อีกทั้งพระอารามแห่งนี้ก็ยังมีคุณค่าทางสถาปัตยกรรม โดยมีการออกแบบที่แสดงถึงความผสมผสานกันระหว่างวัฒนธรรมทางรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมของไทย ศิลปะอย่างกระบวน-จีนกับวัฒนธรรมทางสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตก ซึ่งสามารถพบเห็นได้จากการออกแบบงานพุทธศิลป-สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส รวมถึงคุณค่าทางคติสัญลักษณ์ที่ผู้ออกแบบต้องการจะสื่อถึงนัยบางประการให้ผู้รับสารได้ทราบ

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. ศึกษาพุทธสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร แขวงวัดกัลยาณ์ เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร ที่มีการผสมผสานกันระหว่างรูปแบบทางสถาปัตยกรรมไทย-ประเพณีกับศิลปสถาปัตยกรรมอย่างกระบวนจีนและอย่างตะวันตก
2. ศึกษาถึงความสัมพันธ์ของผู้สร้างวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ซึ่งต้นสายสกุลดั้งเดิมนั้นเป็นชาวเปอร์เซียกับรูปแบบงานศิลป-สถาปัตยกรรมที่ปรากฏว่ามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไร และสะท้อนบริบททางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 ถึงประมาณปีพ.ศ.2400)
3. ศึกษาถึงแนวความคิดในการออกแบบงานพุทธศิลปสถาปัตยกรรม ในบริเวณเขต-พุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. มีความเข้าใจถึงสาเหตุต่าง ๆ และปัจจัยหลัก ตลอดจนการรับและการถ่ายทอดอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรม ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 ถึงประมาณปีพ.ศ.2400)

2. ทราบถึงพัฒนาการทางแนวความคิด รูปแบบ ตลอดจนแบบแผนต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อ งานศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

3. เรียนรู้ถึงระบบโครงสร้างทางวัฒนธรรม ที่มีความหลากหลายโดยสะท้อนผ่านทาง รูปแบบของงานสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

ขอบเขตของการศึกษา

1. ทางกายภาพ

พิจารณางานศิลปสถาปัตยกรรมที่มีเอกลักษณ์โดดเด่นเฉพาะตัว และการสร้างสรรค์ ของงานสถาปัตยกรรม เนื่องจากเอกสารชั้นต้นของการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมก็คือตัวงาน สถาปัตยกรรม อีกทั้งงานสถาปัตยกรรมนั้น ๆ จะต้องสะท้อนให้เห็นถึงบริบททางวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ ถ่ายทอดออกมาทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม โดยจะพิจารณาศึกษา เฉพาะงานพุทธสถาปัตยกรรมบริเวณเขตพุทธาวาสของวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ที่เป็นผลงานทาง สถาปัตยกรรมที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมเท่านั้น โดยมีสถาปัตยกรรมหลัก คือ พระวิหาร พระอุโบสถ พระ- บรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พิพิธภัณฑ์ธรรมศาลา) ภูเขาจำลอง (เขามอ) และองค์ประกอบรอง คือ ปรากฏ์ทิศ กำแพงแก้ว ซุ้มเสมา รวมทั้งองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ต่าง ๆ เพื่อความสมบูรณ์ของการศึกษา

2. ทางด้านเอกสาร

2.1 เอกสารระดับปฐมภูมิ เช่น หลักฐานทุกประเภทที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับ เหตุการณ์นั้น ๆ (มยุรี วีระประเสริฐ, 2545: 45)

2.2 เอกสารระดับทุติยภูมิ เช่น หลักฐานต่าง ๆ ที่ไม่ได้เกิดขึ้นร่วมสมัยกับ เหตุการณ์นั้น ๆ หรือผู้บันทึกไม่รู้เหตุการณ์ด้วยตนเอง แต่ได้บันทึกโดยรับทราบมาจากผู้อื่นโดยมิได้มี ประสบการณ์ตรงด้วยตนเอง หรือเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นโดยอาศัยเอกสารระดับปฐมภูมิที่มีมาก่อน หรือ จากข้อคิดของผู้อื่นที่ได้ศึกษาไว้ และโดยส่วนมากแล้วมักจะมีการสอดแทรกความคิดเห็นของผู้เขียน หรือแต่งเพิ่มเติมลงไปด้วย เช่น พงศาวดาร ตำนาน บทความทางวิชาการ วิทยานิพนธ์ รายงานวิจัย เป็นต้น โดยการศึกษาครั้งนี้ได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง ทั้งระดับปฐมภูมิและ ระดับทุติยภูมิที่ประกอบด้วยพระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ เอกสารโบราณ ประชุมประกาศต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับแขนงสาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ

การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและศาสนา ตลอดจนงานวิจัย ผลงานทางวิชาการทั้งหนังสือ บทความและวารสารทางวิชาการในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 ถึงประมาณปีพ.ศ.2400) ที่ได้เคยมีผู้ทำการศึกษาไว้แล้วนำมาเปรียบเทียบในบางกรณี เพื่อให้เข้าใจในกระบวนการสร้างสรรค์รูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรม และการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมของพุทธสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร แตกต่างกันออกไปได้อย่างชัดเจน ทั้งนี้การวิเคราะห์ทางด้านเอกสารนั้น (Documentary Analysis) เป็นการมุ่งหาคำตอบจากข้อมูลที่ได้บันทึกไว้ในเอกสารประเภทต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาเพื่อพิจารณาว่าข้อมูลที่ได้นั้นให้ข้อมูลเท็จจริงประการใดบ้าง

ขั้นตอนการศึกษา

1. การรวบรวมและศึกษาข้อมูลภาคเอกสาร ซึ่งเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิที่สำคัญ ได้แก่ ข้อมูลทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง สังคม ศาสนาและอื่น ๆ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้
2. การรวบรวมและศึกษาข้อมูลภาคสนาม ได้แก่ ข้อมูลจากแบบสถาปัตยกรรมโดยการสำรวจจริงวัด เขียนแบบและบันทึกภาพ
3. การรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์จากผู้รู้ในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้
4. จัดลำดับ จัดกลุ่มและจำแนกข้อมูลต่าง ๆ ให้เป็นหมวดหมู่
5. การวิเคราะห์ข้อมูล
6. การสรุปผลการศึกษาเป็นการอธิบายผลของการศึกษาที่ตรงตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้
7. นำเสนอผลการศึกษา

วิธีดำเนินการศึกษา

การศึกษาพุทธศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เป็นการศึกษาภาคเอกสาร (Documentary Research) ร่วมกับการศึกษาภาคสนาม (Field Research) โดยการรวบรวมข้อมูลเอกสารต่าง ๆ ในชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับสภาพ

เศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง ตลอดจนพระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ ประชุมประกาศต่าง ๆ บทความ วารสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง เพื่อที่จะนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์เนื้อหา อันจะได้มาซึ่งถึงข้อมูลที่มีคุณภาพมากที่สุด โดยมีวิธีการศึกษาดังนี้

1. การรวบรวมข้อมูลเป็นการทำงานในขั้นตอนแรก ซึ่งเป็นการรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ จากนั้นจึงจำแนกข้อมูลออกตามความสำคัญ โดยสามารถแบ่งข้อมูลต่าง ๆ ได้ดังนี้

1.1 ข้อมูลภาคเอกสารอันได้แก่

1.1.1 ข้อมูลเอกสารประเภทลักษณะรูปแบบงานสถาปัตยกรรม ที่อยู่ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 ถึงประมาณปีพ.ศ.2400) ซึ่งเป็นข้อมูลที่สำคัญเพราะเป็นปัจจัยหลักในการวิเคราะห์ถึงลักษณะอิทธิพลรูปแบบศิลปะแบบและวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่มีผลให้กับลักษณะของสถาปัตยกรรมหลัก คือ พระวิหาร พระอุโบสถ พระบรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนทาการ (พริณฑิรธรรมศาลา) ภูเขาจำลอง (เขามอ) และองค์ประกอบรอง คือ ปรากฏ์ทิศ กำแพงแก้ว ซุ้มเสมา รวมทั้งองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ภายในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาส-วรวิหาร

1.1.2 เอกสารที่เกี่ยวกับลักษณะงานสถาปัตยกรรมแบบประเพณีนิยม โดยเป็นเอกสารที่สำคัญอีกเช่นกัน เพื่อเป็นการเปรียบเทียบและเทียบเคียงในด้านต่าง ๆ เช่น ระเบียบการวางผังบริเวณ ผังอาคาร คตินิยมความเชื่อของวัฒนธรรมไทย โดยนำมาวิเคราะห์ถึงลักษณะทางกายภาพที่ส่งผลสะท้อนต่อสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ภายในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาส-วรวิหาร

ทั้งนี้ข้อมูลภาคเอกสารต่าง ๆ นั้นสามารถสืบค้นได้จาก

1. สำนักหอสมุดกลาง หอสมุดสาขาวังท่าพระ มหาวิทยาลัยศิลปากร
2. สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
3. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
4. สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
5. กองโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
6. ศูนย์สร้างสรรค์การออกแบบศาสตราจารย์หลวงวิศาลศิลปกรรม
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

7. พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนโกศาทร วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร
8. ห้องสมุดสถาบันต่าง ๆ
9. ระบบสื่อออนไลน์อินเทอร์เน็ต
10. ระบบสื่อออนไลน์อิเล็กทรอนิกส์

ดังนั้นการวิเคราะห์ทางด้านเอกสาร (Documentary Analysis) จึงเป็นการมุ่งหาคำตอบจากข้อมูลที่ได้บันทึกไว้ในเอกสารประเภทต่าง ๆ เพื่อพิจารณาว่าข้อมูลที่ได้บันทึกไว้นั้น ได้ให้ข้อมูลที่แท้จริงอย่างไรบ้าง

1.2 ข้อมูลภาคสนามเป็นข้อมูลที่ได้จากการลงสำรวจ โดยศึกษาถึงลักษณะความเป็นจริงในปัจจุบันซึ่งเป็นข้อมูลจากการสัมภาษณ์และภาพถ่ายต่าง ๆ เพื่อนำมาวิพากษ์หลักฐานและวิพากษ์ข้อสนเทศประกอบการศึกษาต่อไป

2. นำข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้มาตรวจสอบถึงความถูกต้อง ความน่าเชื่อถือ เพื่อประสิทธิผลที่ถูกต้องของข้อมูล อีกทั้งยังเป็นการคัดกรองข้อมูลต่าง ๆ ให้ดำเนินไปในทางเดียวกันหรือต่างกัน และอาจจะพบข้อมูลที่ต้องค้นหาเพิ่มเติม โดยจำเป็นต้องสร้างความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกันของข้อมูลแต่ละประเภทเข้าไว้ด้วยกันเพื่อนำมาสู่ขั้นตอนในการวิเคราะห์ต่อไป

3. การวิเคราะห์และสรุปผลการศึกษา โดยเป็นการนำผลของการศึกษาที่ได้ผ่านการจัดการแล้ว ซึ่งตรงตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้มาวิพากษ์หลักฐาน และวิพากษ์ข้อสนเทศในแต่ละด้านอย่างครอบคลุม ทั้งด้านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ ลักษณะงานภูมิสถาปัตยกรรม (Landscape Architecture) เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และอื่น ๆ เพื่อให้ทราบถึงความเป็นมา ปัจจัยต่าง ๆ เหตุผล ตลอดจนแนวความคิดและพัฒนาการพุทธศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร ทั้งนี้ในการวิเคราะห์ข้อมูลของการศึกษานั้นเป็นการจัดระบบ จำแนกข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมหรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดความเข้าใจ สามารถอธิบายถึงสาเหตุของการเกิดและการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนปรากฏการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ต่าง ๆ ภายใต้เงื่อนไขสภาวะแวดล้อมของสภาพสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ

4. จัดทำรูปเล่มการศึกษา สื่อประกอบการบรรยายเพื่อนำเสนอผลงานการศึกษา

ข้อตกลงเบื้องต้น

1. การศึกษาพุทธศิลป์สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาส-วรวิหาร เป็นส่วนหนึ่งในสาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ดังนั้นการศึกษาจึงจะต้องมุ่งเน้นให้ตรงตามสาขาวิชา แต่ทั้งนี้ได้มีการนำความรู้หรือข้อมูลในสาขาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องมาใช้ประกอบกับการศึกษา เนื่องจากการศึกษานี้มีรูปแบบการศึกษาที่เป็นระบบสหวิทยาการแต่จะไม่นำมาขยายความต่อออกไป ซึ่งอาจจะเกิดความสับสนต่อเนื้อหาที่ดำเนินการศึกษาอยู่ได้

2. การศึกษานี้เป็นการศึกษาถึงรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรม ที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการถ่ายทอดอิทธิพลทางศิลปสถาปัตยกรรม รวมถึงปัจจัยต่าง ๆ โดยการศึกษาจะไม่ศึกษาถึงรายละเอียดของโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม แต่จะนำมาประกอบการวิเคราะห์เป็นรายกรณีเพื่อนำมาซึ่งข้อมูลอันเป็นประโยชน์สูงสุดต่อการศึกษาในครั้งนี้

3. พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร) สร้างปีพ.ศ.2428 และพระบรมมหาราชวัง ร.ศ.115 ซึ่งเป็นอาคารที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2439 อยู่ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงแม้จะเป็นงานศิลปสถาปัตยกรรมที่ทางกายภาพอยู่นอกเหนือจากขอบเขตของการศึกษา แต่จะนำมาศึกษา วิเคราะห์ วิพากษ์หลักฐานและวิพากษ์ข้อเสนอประกอบการศึกษาจากภาพถ่ายในอดีตเพื่อประโยชน์ของความสมบูรณ์ในการศึกษาด้วยเช่นกัน

4. ในการนำเสนอผลงานนั้น จะเป็นการนำเสนอด้วยวาจา (Oral Presentation) โดยใช้โปรแกรม Microsoft PowerPoint ในการนำเสนอและการจัดพิมพ์บทความวิจัย ซึ่งประกอบไปด้วยบทคัดย่อ (Abstract) บทนำ (Introduction) วิธีการ (Methods) ผลการวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis Results) การอภิปรายและการสรุป (Discussion and Conclusion) รวมทั้งส่วนอ้างอิงและภาคผนวก (References and Appendix) ตามรูปแบบที่เป็นมาตรฐานสากล

จากความสำคัญด้านบทบาททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของขุนนางตระกูลขุนนาง ย่อมมีผลต่อการตัดสินใจในทุก ๆ เรื่องไม่ว่าวันแม้แต่งานสถาปัตยกรรม เพราะอำนาจหน้าที่และความสัมพันธ์ระหว่างสถาปัตยกรรม เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของผู้นำทั้งทางตรงและทางอ้อม เนื่องจากงานสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคแต่ละสมัยมักจะแฝงด้วยเจตนาคติบางประการของผู้นำและกลุ่มสังคมชนชั้นปกครอง ถึงแม้ว่ารูปแบบของการเมืองการปกครองจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตาม งานสถาปัตยกรรมก็ยังคงเป็นสิ่งที่สะท้อนแสดงให้เห็นถึงอำนาจของผู้นำและกลุ่มสังคม

ชนชั้นปกครอง บริบททางการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทางสังคม ตลอดจนการรับและการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมมาตลอดทุกยุคทุกสมัย

การศึกษาพุทธศิลป์สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร นั้นเป็นการวิจัยถึงองค์ความรู้ (Body of Knowledge) ความเป็นมาทางด้านประวัติศาสตร์ การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนศึกษาวิจัยเรียนรู้ในเชิงวัฒนธรรมที่ส่งผลให้เห็นถึงความสัมฤทธิ์ผลของการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรม ตามเกณฑ์กำหนดของการออกแบบ และกระบวนการทางช่าง (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2541: 1) เพื่อให้เข้าใจถึงกระบวนการ (Process) ทางความคิดความเชื่อต่าง ๆ ระบบระเบียบแบบแผน ตลอดจนแนวความคิดในการออกแบบ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดผลลัพธ์ คือ การสร้างรูปแบบทางสถาปัตยกรรม อันเป็นสิ่งที่มีการสืบเนื่องและพัฒนาต่อ ๆ กันมา อีกทั้งการออกแบบงานสถาปัตยกรรม จำเป็นต้องศึกษาถึงการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรม พฤติกรรมและความต้องการของมนุษย์ทั้งทางด้านรูปธรรมและนามธรรม รวมถึงการทำความเข้าใจผลของงานสถาปัตยกรรมที่รับใช้มนุษย์ทางปัญญาด้วยกัน (เอเดรียน สนอดกราส, 2537: 1)

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

จากกรอบแนวความคิดที่ว่า งานสถาปัตยกรรมเป็นส่วนหนึ่งของระบบโครงสร้างทางวัฒนธรรมและวัฒนธรรมย่อมมีการเปลี่ยนแปลงได้อยู่ตลอดเวลา จึงเกิดข้อสังเกตที่ว่าหากเป็นเช่นนั้นแล้ว งานสถาปัตยกรรมก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงได้เช่นกัน เนื่องจากงานสถาปัตยกรรม คือ ผลผลิตทางวัฒนธรรมที่สะท้อนระบบโครงสร้างต่าง ๆ ในสังคม และจากการประเมินถึงแนวทางการศึกษาที่ผ่านมาแล้วนั้น สามารถแบ่งการศึกษาได้หลายสาขาวิชา ทั้งทางด้านพุทธสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ศิลปะและงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประวัติและสถาปัตยกรรมวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร ดังมีรายละเอียดดังนี้

1. พุทธสถาปัตยกรรม

“ความเป็นมาของสถาปัตยกรรมในสยามประเทศ” โดย น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง) พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์เมืองโบราณ 2529 เป็นการรวบรวมความเป็นมาและวิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมในประเศอินเดีย ศรีลังกา และพม่า เพื่อเป็นพื้นฐานถึงความเข้าใจในเนื้อหาของพระสถาปัตยกรรมใน ประเทศไทย โดยผู้แต่งได้นำเสนอแนวความคิดใหม่อย่างละเอียด ที่แตกต่างไปจากองค์ความรู้เดิมในเรื่องดังกล่าว และมีการแบ่งแยกสายวิวัฒนาการของรูปแบบทางศิลปะ วิวัฒนาการของพระสถาปัตยกรรมที่มีในประเทศไทยในสมัยต่าง ๆ ทั้ง ทวารวดี ศรีวิชัย เชียงแสน สุโขทัย อุทอง อโยธยา และรัตนโกสินทร์ เป็นต้น ที่มาจกความรู้และประสบการณ์ของผู้แต่งเอง สะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อในแต่ละยุคแต่ละสมัย อิทธิพลทางสถาปัตยกรรม และความสัมพันธ์ของประเทศต่าง ๆ ที่มีผลต่อรูปแบบทางสถาปัตยกรรมในประเทศไทย โดยมีนัยอันแสดงให้เห็นถึงการถ่ายทอดวิถีทางวัฒนธรรมอีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

“พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน และอนาคต” โดย วิมลสิทธิ์ ทรายางกูร และคณะ พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป 2536

หนังสือที่พิมพ์จากงานวิจัย ที่มีจุดประสงค์เพื่อค้นหาแนวความคิดในการออกแบบ และรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม ซึ่งแบ่งออกเป็นตอนต่าง ๆ เช่น สารระโดยย่อด้านสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, สถาปัตยกรรมพ.ศ.2475-2500, สถาปัตยกรรมพ.ศ. 2501-2515, สถาปัตยกรรมพ.ศ.2516-2525 และสถาปัตยกรรมพ.ศ.2526 จนถึงปัจจุบัน (2532) โดยเนื้อหาวิเคราะห์ถึงพัฒนาการด้านแนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยแวดล้อม และบริบทต่าง ๆ ที่ส่งผลโดยตรงกับงานศิลปสถาปัตยกรรม

เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้กล่าวอยู่ในตอนที่ 1 ว่าด้วยเรื่อง สารระโดยย่อ ด้านสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เมื่อได้ทำความเข้าใจแล้วจึงทราบว่างานสถาปัตยกรรมไทยแบบประเพณี ได้สร้างขึ้นเพื่อสะท้อนถึงฐานะของบุคคลเป็นสำคัญ อีกทั้งยังได้แสดงนัยทางสังคมที่บทบาทของช่างได้ลดน้อยลง และมีสถาปนิกตามรูปแบบของการศึกษาอย่างสมัยใหม่เข้ามาทำงานด้านสถาปัตยกรรมได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดจนแสดงถึงนัยของการเปลี่ยนแปลงสถานะงานสถาปัตยกรรม อันเกี่ยวเนื่องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ได้เปลี่ยนไปเป็นเพียงสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของประเทศเท่านั้น

“รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย” โดย สมคิด จิระทัศนกุล พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์มิวเซียมเพรส 2554 หนังสือกล่าวถึงสารระ องค์ความรู้ และรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับงานพุทธสถาปัตยกรรมประเภทต่าง ๆ ภายในพระอาราม ที่ได้อธิบายความหมาย ที่มา ประเภท ตำแหน่งที่ตั้ง รูปแบบลักษณะอาคารและสร้างความเข้าใจให้เห็นภาพรวมได้อย่างชัดเจน เพราะเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปแล้วว่าพระอารามนั้น ถือเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งที่สำคัญทางวัฒนธรรมในสังคมไทยนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

“วิวัฒนาการพุทธสถานไทย” กรมศิลปากรจัดพิมพ์ประกอบการจัดนิทรรศการพิเศษ เนื่องในเทศกาลปฐมาศมาศปี 2533 สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป 2533 รวบรวมองค์ความรู้ทางด้านพุทธศาสนสถานในประเทศไทย ทั้งวิวัฒนาการของพระสถูปในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 18, วิวัฒนาการเจดีย์สถานทรงสถูปและทรงปราสาท, โบสถ์และวิหารในประเทศไทย, วิวัฒนาการของศาลาการเปรียญและหอไตร และวิวัฒนาการของสีมา โดยในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยครั้งนี้คือ ความรู้ด้านอารยธรรมอินเดียแหล่งกำเนิดพระพุทธศาสนาที่ได้กล่าวถึงองค์ความรู้ขั้นพื้นฐานถึงความเป็นมาของพุทธสถานประเภทต่าง ๆ รวมถึงพระสถูปเจดีย์ อันเป็นการสร้างความรู้

ความเข้าใจถึงความเป็นมาของพระสถูปเจดีย์ในประเทศไทย และเมื่อพิจารณาถึงองค์ความรู้ของหนังสือเล่มนี้แล้ว ทำให้ทราบได้ถึงคติการสร้าง การจัดระเบียบของการวางผัง พัฒนาการสร้างสรรค์รูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ได้เกิดขึ้นมาตลอดโดยลำดับของพุทธสถานประเภทต่าง ๆ ทั้งพระเจดีย์ พระอุโบสถและพระวิหารจนมีลักษณะแบบแผนอันเป็นของตนเอง

2. ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

“การเมืองการปกครองของไทย” ลิขิต ธีรเวคิน ผู้แต่ง พิมพ์ครั้งที่ 7 สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2548 หนังสือที่รวบรวมบทความวิจัย เกี่ยวกับสภาพการเมืองการปกครอง ลักษณะของสังคม เศรษฐกิจและอุดมการณ์ ทศนคติทางการเมือง โดยในส่วนของที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ ส่วนเนื้อหาภูมิหลังการเมืองการปกครองของไทย ที่ได้อธิบายถึงรูปแบบระบบโครงสร้างการปกครองของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย อโยธยา ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ รวมถึงการเมืองการปกครองไทยก่อนการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทั้งนี้เนื้อหาในส่วนดังกล่าว เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงวิวัฒนาการและความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เป็นศูนย์กลางของสถาบันอื่น ๆ ทั้งวัฒนธรรมทางการเมือง การจัดระบบเศรษฐกิจและสังคม โดยระบบของสังคมจะมีความเจริญหรือเสื่อมลงขึ้นอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

“การเมืองเรื่องสถาปนาพระจอมเกล้าฯ” โดย เทอดพงศ์ คงจันทร์ พิมพ์ครั้งที่ 2 สำนักพิมพ์มติชน 2547 เป็นการค้นคว้าที่ไม่ใช่แค่เพียงเล่าเรื่องพงศาวดารเท่านั้น แต่สิ่งสำคัญก็คือการสืบค้นถึงบทบาทการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนาคที่มีบทบาทสำคัญอย่างมาก โดยเฉพาะทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ

“ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2153-2435” โดย จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ พิมพ์ครั้งที่ 2 โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ ของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2550 เป็นการเรียบเรียงมาจากวิทยานิพนธ์ ระดับดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ โดยงานวิจัยได้ขยายขอบเขตในการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มขุนนางในระบบราชการของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบริหารงานและความ-

เคลื่อนไหวภายในกรมท่าขวา ซึ่งเป็นหน่วยงานที่รวบรวมขุนนาง ตลอดจนผู้ชำนาญชาวต่างชาติไว้เป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังแสดงสถานภาพของขุนนางสายตระกูลเฉกอะหมัด (ตระกูลขุนนาง) ในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเป็นพื้นฐานการทำความเข้าใจถึงอำนาจและบทบาทของขุนนางตระกูลขุนนางที่อยู่ในระบบงานราชการ

“เฉกอะหมัดและต้นสกุลขุนนาง” โดย พระยาโกมารกุลมนตรี (ชื่น โกมารกุล ณ นคร) ไม่ปรากฏครั้งที่พิมพ์ สำนักพิมพ์ศรีปัญญา 2546 หนังสือเล่มนี้แสดงเรื่องราว ประวัติ หน้าที่การงาน บทบาททางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจการค้า และสังคมของบรรพชนต้นสกุล คือ เจ้าพระยาบวรราชนายก (เฉกอะหมัด) เรื่อยมาจนถึงเสนาบดีบุคคลสำคัญของสกุลขุนนางในช่วงเปลี่ยนผ่านจากสมัยอยุธยาถึงยุครัตนโกสินทร์ เช่น เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาง) สมเด็จเจ้าพระยา-บรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ ขุนนาง) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต ขุนนาง) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาง) และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ ขุนนาง) เป็นต้น

“ถอดรหัสพระจอมเกล้า” โดย พิชญา สุ่มจินดา พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์มติชน 2557 เป็นการเรียบเรียงองค์ความรู้ต่าง ๆ จากบทความทางวิชาการที่ได้พิมพ์เผยแพร่ในระหว่างปีพ.ศ.2548 ถึงปีพ.ศ.2556 ทั้งในวารสารไทยคดีศึกษาของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นิตยสารศิลปวัฒนธรรม โดยมีสาระเกี่ยวเนื่องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นำเสนออย่างการตีความของรูปสัญลักษณ์ที่ปรากฏทั้งทางด้านการสถาปนารัตนโกสินทร์ ที่แสดงถึงความสัมพันธ์กับสมณวงศ์ลังกา ผ่านงานพุทธศิลป์ ตลอดจนงานศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ เช่น พระพุทธรูป บุชบกธรรมาสันยอดมงกุฎ พระพุทธรูปทรงเครื่องฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว องค์ประกอบการประดับพุทธสถาปัตยกรรมของพระอารามหลวงที่ทรงสถาปนา เป็นต้น เป็นการสะท้อนให้เห็นในเชิงสัญลักษณ์ (Symbol) และประติมานวิทยา (ประติมานวิทยาหรือประติมาวิทยา) (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2566) บรรยายตามสิ่งที่แสดงออกมาที่ปรากฏอย่างเป็นจริง ให้เข้าใจถึงการกระทำของมนุษย์ที่ล้วนแต่เป็นการกระทำอันมีความหมาย เป็นการกระทำที่อยู่ในระบบความหมายเชิงสัญลักษณ์ เนื่องจากศิลปะล้วนเป็นตัวแทนทางสัญลักษณ์และสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่สามารถสื่อได้จากการมองเพียงอย่างเดียว หากแต่จำเป็นต้องมีการพิจารณาอย่างถี่ถ้วนรอบคอบขององค์ประกอบต่าง ๆ ร่วมกันด้วย

“บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาค” โดย ปิยนาล ขุนนาค พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์ดวงกมล 2520 หนังสือรวบรวมและกล่าวถึงประวัติ ต้นสกุลและเสนาบดีคนสำคัญของตระกูลขุนนาค บทบาทอำนาจทางการเมือง การช่าง การทหาร การติดต่อค้าขายกับต่างชาติ ตลอดจนแนวทางการวางรากฐานที่มั่นคงของผู้นำภายในตระกูลขุนนาค แสดงให้เห็นถึงศักยภาพด้านต่าง ๆ ตลอดจนความสัมพันธ์ของบุคคลในตระกูลนี้กับองค์พระมหากษัตริย์ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการวิเคราะห์หนังสือเล่มนี้ทำให้เข้าใจถึงลักษณะสภาพวิถีชีวิตของชนชั้นปกครอง และยังแสดงให้เห็นถึงแนวคิดใหม่ต่อเสนาบดีตระกูลขุนนาค ในการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมที่สร้างไว้

“ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม” โดย ชัย เรื่องศิลป์ พิมพ์ครั้งที่ 4 สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร 2545 หนังสือที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของไทย โดยเกี่ยวเนื่องกับระบบโครงสร้างทางสังคม อันเป็นส่วนหนึ่งของหนังสือประวัติศาสตร์ไทย 3 เล่ม คือ ประวัติศาสตร์ไทยทางด้านเศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์ไทยทางด้านสังคมและประวัติศาสตร์ไทยทางการเมือง โดยหนังสือประวัติศาสตร์ไทยทางด้านสังคมนั้นแบ่งเป็น 2 ภาค คือ เมืองไทยยุคเก่าพ.ศ.2325-2393 และภาคที่ 2 ประวัติศาสตร์ไทยยุคใหม่พ.ศ.2394-2453 ที่เป็นการนำเสนอความคิด ค่านิยม ความเชื่อของคนไทย ขนบธรรมเนียม ลักษณะสภาพการอยู่อาศัย การปฏิรูปการศึกษา ความเป็นอยู่ของชนชั้นวรรณะต่าง ๆ การขยายอิทธิพลอำนาจของชาติตะวันตก การเปลี่ยนแปลงทางสังคมช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น โดยผู้แต่งได้นำข้อมูลจากหลักฐานต่าง ๆ เช่น สมุดข่อยนิราศหนองคายของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) นอกเหนือไปจากเรื่องราวต่าง ๆ ที่ในพระราชพงศาวดารได้นำเสนอไว้ ดังนั้นจึงสร้างองค์ความรู้และข้อคิดเห็นที่เกี่ยวกับลักษณะของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้อย่างกว้างขวางหลากหลายแง่มุม ที่นำเสนออย่างเป็นกลาง มิได้กล่าวเฉพาะสังคมของกลุ่มขุนนางเท่านั้น แต่เป็นการบรรยายสภาพชีวิตของขุนนางกับประชาชน อีกทั้งยังให้ความสำคัญต่อวิถีชีวิตสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนโดยตรงไปตรงมา ทั้งนี้ก็เพื่อให้องค์ความรู้เหล่านี้ สามารถสร้างความเข้าใจให้แก่ผู้ที่สนใจในแขนงวิชาสาขาประวัติศาสตร์ได้อย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น

“แผ่นดินพระนั่งเกล้า” โดย วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต ผู้แปล พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514 หนังสือที่รวบรวมองค์ความรู้จากหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องประวัติศาสตร์ ทั้งของไทย อังกฤษและฝรั่งเศส ได้บรรยายถึงประวัติศาสตร์ทางสังคม การพระศาสนา เศรษฐกิจ การสร้างสรรค์ทางศิลปะ สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประชาชน รวมทั้งความสัมพันธ์กับต่างประเทศ กล่าวสรุปได้ว่าเป็นหนังสือที่อธิบายถึงวิถีสภาพชีวิตความเป็นอยู่ในทุก ๆ ด้าน ตั้งแต่ชนชั้นปกครองจนถึงประชาชนทั่วไป หนังสือเล่มนี้สามารถสร้างความเข้าใจเพื่อเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ เหตุการณ์ที่มีอิทธิพลต่อรากฐานทางวัฒนธรรมของไทย อีกทั้งยังช่วยเสริมความรู้ความเข้าใจในเบื้องต้นถึงเรื่องราวต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างดียิ่ง

หนังสือสรุปเอกสารการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2347-2547) เรื่อง “พระเจ้ายุทธศาสตร์กับเซอร์จอห์น เบาว์ริง” โดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม บรรณาธิการ พิมพ์ครั้งที่ 1 มูลนิธิโดยต่างประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2548 เนื้อหาของหนังสือเป็นเสมือนรายงานการประชุม โดยมีการวิเคราะห์ถึงวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อการบริหารบ้านเมืองสมัยนั้นในทุก ๆ ด้าน ทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองผ่านมุมมองจากการสัมมนาในหัวข้อเรื่อง “การค้าเสรีจากอดีตถึงเบาว์ริง” “การค้าเสรี อดีต ปัจจุบัน อนาคต” หรือ “ภาพสังคมสยามจากประชุมประกาศศักราชกาลที่ 4” เป็นต้น นอกจากนั้นในส่วนภาคผนวกก็ยังเป็นบทความที่เกี่ยวข้องกับยุคสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น “พุทธศาสนาไทยในอนาคต: แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต” “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับระบบเมืองไทย” “ประชุมประกาศศักราชกาลที่ 4 กับจักรพรรดิราชสมัยใหม่” เป็นต้น

หนังสือเล่มนี้สร้างความเข้าใจถึง ทศนคติ องค์ความรู้ที่มีการศึกษาขึ้นมาใหม่ของนักวิชาการด้านต่าง ๆ โดยแสดงความคิดเห็นต่อเรื่องราวทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคของการเปลี่ยนแปลงตามสมัย จนนำไปสู่การปฏิรูปสยามทั้งทางตรงและทางอ้อม ตามแนวทางที่ชาติตะวันตกยกยอมรับเพื่อเป็นการแสดงศักยภาพของตนเองให้ประจักษ์แก่นานาอารยประเทศ

หนังสือรวบรวมเอกสารสรุปสัมมนาทางวิชาการเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองศุภวาระ 200 ปี แห่งพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “พระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” โดย จันทน์ สุวรรณวาสี บรรณาธิการ ไม่ปรากฏครั้งที่พิมพ์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2548 เนื้อหาในหนังสือประกอบไปด้วยหัวข้อของการสัมมนาเรื่องต่าง ๆ เช่น พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีไปถึงเซอร์จอห์น เบารี่ริง ลงวันที่ 20 ธันวาคม 1857 (พ.ศ. 2400) กำเนิดและอัตลักษณ์ของธรรมยุติกนิกาย รัชกาลที่ 4 กับศิลปะในพระราชานิยม กระแสโลกาภิวัตน์และอิทธิพลที่มีต่อสยามรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

หนังสือเล่มนี้กล่าวได้ว่าเป็นการนำเสนออย่างวิเคราะห์ที่สร้างความเข้าใจถึง พระราชกรณียกิจ พระราชดำริและพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแขนงสาขาวิชาต่าง ๆ ในช่วงระยะเวลาที่สยามอยู่ในภาวะเปลี่ยนผ่าน (Transitional Period) ของกระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) ส่งผลให้กลุ่มชนชั้นปกครองสนใจเรียนรู้ถึงการกระทำ สิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ทั้งทางด้านความคิดและวิธีการ เป็นต้น อันเป็นที่มาของการตั้งธรรมยุติกนิกายที่มีหลักการอิงกับพระธรรมอย่างมีความคิด มีเหตุผลด้วยการใช้ปัญญา การเกิดของศิลปะและงานสถาปัตยกรรมอย่างพระราชานิยมในสมัยรัชกาลที่ 4 ศึกษาเทคโนโลยีด้านการคมนาคมของชาติตะวันตก และปรับโครงสร้างทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมสยามให้เข้ากับกระแสดังกล่าวได้อย่างเหมาะสม

“ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้า” ของ บัณฑิต ลิวชัยชาญ พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์มติชน 2550 ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2544 โดยเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของประเทศในด้านระบบโครงสร้างทางวัฒนธรรม สังคม และการวางรากฐานทางการค้า การวางรากฐานทางความรู้ให้กับประชาชน เพื่อการเตรียมเผชิญหน้าระหว่างยุคจารีตแบบดั้งเดิมกับโลกสมัยใหม่อย่างตะวันตก ที่มาพร้อมกับความคิดแบบจักรวรรดินิยม โดยหนังสือเล่มนี้ได้วิเคราะห์ถึงยุคเปลี่ยนผ่านทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมที่เป็นผลมาจากการขยายตัวของการค้าทั่วโลก อีกทั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงเลือกที่จะรับและปรับเปลี่ยนองค์ความรู้แขนงต่าง ๆ จากชาติตะวันตก เพื่อเป็นรากฐานต่อการบริหารราชการแผ่นดินรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในยุคต่อมา

“มุสลิมผู้นำ ปฐมจุฬาราชมนตรี คนแรกในสยาม” โดย พิทยา บุณนาค พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์มติชน 2548 หนังสือรวบรวมบทความที่วิจัย โดยใช้ระเบียบของการสืบค้นแบบย้อนกลับ เพื่อต้องการรู้ถึงสาเหตุ และเส้นทางเดินทางของสถานการณ์ในช่วงระยะเวลานั้น ๆ เพราะสาเหตุ และเส้นทางย่อมจะเปลี่ยนไปตามแต่ละสถานการณ์หรือที่เรียกการวิจัยชนิดนี้ว่าการใช้วิธีปฏิโลม โดย งานวิจัยได้แสวงหาถึงเหตุผลของท่านเอกอะหมัด จุฬาราชมนตรีคนแรกและเป็นปฐมวงศ์สายสกุล บุณนาคที่ได้ตัดสินใจเข้ามาตั้งรกรากอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา

“วัฒนธรรมคือความหมายทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกียร์ช” เขียนโดย อคิน รพีพัฒน์ พิมพ์ครั้งที่ 1 ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) 2551 กล่าวถึง ศาสนา ว่าเป็นระบบสัญลักษณ์ระบบหนึ่งที่กระทำการสถาปนาอารมณ์ (Moods) และแรงจูงใจ (Motivations) ในระเบียบของชีวิตมนุษย์ เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ผู้แปลได้เขียนถึงความรู้สึกรองานของคลิฟฟอร์ด เกียร์ช ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการประเมินถึงทฤษฎีโครงสร้างทางวัฒนธรรมเนื่องจาก “วัด” เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและวัฒนธรรมนั้น คือ องค์รวมที่ซับซ้อน ทั้งความรู้ความเชื่อ ศิลปกรรม ประเพณี ความสามารถและลักษณะนิสัยต่าง ๆ ที่มนุษย์ได้รับมาในฐานะเป็นสมาชิกของสังคม ดังนั้นหนังสือเล่มนี้จึงมีสาระที่ทำให้เกิดความเข้าใจในขั้นพื้นฐานถึงความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม”

“วัฒนธรรมเบื้องต้น” โดย เสถียรโกเศศ (พระยาอนูมานราชชน) พิมพ์ครั้งที่ 5 ราชบัณฑิตยสถาน โรงพิมพ์ศูนย์การพิมพ์ทหารราบ 2513 เนื้อหาของหนังสือทำให้ทราบถึงทฤษฎีทางวัฒนธรรมเบื้องต้น ความหมาย กระจัดระบบหมวดหมู่ของวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่ว่าด้วย การสะสม การปรับปรุงและการถ่ายทอด รวมทั้งการส่งผลให้แก่สังคมนั้น ๆ องค์ความรู้ในขั้นนี้สามารถนำไปประกอบรวมกับการวิเคราะห์ การถ่ายทอดที่แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมโดยผ่านงานศิลปสถาปัตยกรรม

3. ศิลปะและสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

“การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม” โดย ชาตรี ประภิตนนทการ พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์มติชน 2547 หนังสือที่ได้ทำความเข้าใจกับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ในสังคมไทยโดยเฉพาะความหมายของงานสถาปัตยกรรม ในแง่

สัญลักษณ์ทางการเมืองและสังคม ซึ่งมองงานสถาปัตยกรรมอย่างมีนัยสัมพันธ์ที่เป็นส่วนเดียวร่วมกับพัฒนาการทางความคิดของประชาชนและลักษณะโครงสร้างทางสังคมที่เกิดการเปลี่ยนไปตามยุคสมัย โดยสรุปว่างานสถาปัตยกรรมมีความลึกซึ้ง นอกเหนือไปจากประโยชน์ใช้สอยที่ตอบสนองความต้องการของผู้อยู่อาศัยแล้วก็ยังเป็นเสมือนกระจกสะท้อนเรื่องราว ความคิด ความเชื่อและอุดมคติของผู้คนในสังคม

“ข้อมูลกับมุมมองของศิลปะรัตนโกสินทร์” โดย สันติ เล็กสุขุม พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์เมืองโบราณ 2548 เนื้อหาของหนังสือประกอบด้วย การเกิดและการปรับเปลี่ยนของงานศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ที่เกี่ยวกับวัดและวัง อันเป็นเสมือนสถานที่แสดงฝีมือของช่างซึ่งต่างสร้างสรรค์ความงามเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และเพื่อเสริมสถานะขององค์พระมหากษัตริย์ที่เปรียบได้กับองค์สมเด็จพระตลอดจนเค้าโครงของพัฒนาการด้านการช่างและช่าง โดยนำเสนอผ่านงานสถาปัตยกรรมและพุทธสถาปัตยกรรมในพระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดที่องค์พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ หรือวัดที่เสนาบดี ขุนนาง พ่อค้าที่ได้สร้างและปฏิสังขรณ์ มีลักษณะเนื้อหาเป็นงานค้นคว้าที่ได้วิเคราะห์เรียบเรียงข้อมูลมาจากเอกสารต่าง ๆ เช่น พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุรับสั่ง จารึกวัดพระเชตุพน เป็นต้น

จากการศึกษาหนังสือเล่มนี้ มีความเข้าใจในเรื่องศิลปะยุคสมัยรัตนโกสินทร์ที่ไม่ใช่เพียงแค่งานศิลปะทางการช่างที่สืบทอดมาจากสมัยสุโขทัยและอยุธยาเท่านั้น แต่ยังสะท้อนถึงแนวความคิดและมุมมองต่าง ๆ ที่มีรูปแบบการผสมผสานระหว่างสถาปัตยกรรมไทย งานศิลปะจีน และสถาปัตยกรรมตะวันตกอย่างลงตัว จนมีเอกลักษณ์เป็นแบบเฉพาะเป็นของตนเอง อีกทั้งได้มีการพัฒนาจนกลายมาเป็นงานช่างร่วมสมัยในยุคปัจจุบัน

“งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ” โดย ศักดิ์ชาย สายสิงห์ พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์มติชน 2551 เป็นการศึกษางานศิลปกรรมสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนถึงพระราชศรัทธาของพระองค์ที่ทรงมีต่อการพระศาสนา ซึ่งผลการศึกษาได้สรุปนำเสนอเฉพาะข้อสังเกตบางประการที่มีการค้นพบ และยังสามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงภาพรวมที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาและปณิธานในการสถาปนาวัตถุสถานต่าง ๆ เป็นหลัก

“ตำนานวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา” กรมศิลปากร พิมพ์ครั้งที่ 6 สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ กล่าวถึงมูลเหตุแห่งการ

สร้างงานสถาปัตยกรรม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น พระอารามที่ทรงสร้าง และปฏิสังขรณ์ ป้อมปราการ เรือรบ การขุดคลองเพื่อการคมนาคม รวมทั้งพุทธศาสนสถานที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ขึ้น เป็นการเรียงเรียงจากแถลงการณ์ คณะสงฆ์ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 ตำนานพระอารามหลวงและประวัติวัดต่าง ๆ เมื่อพิจารณา แล้วหนังสือเล่มนี้เป็นเสมือนบันทึกทางประวัติศาสตร์ ที่บรรยายลักษณะสภาพการเมือง สังคมในยุค สมัยนั้น สะท้อนออกมาให้เห็นโดยผ่านงานสถาปัตยกรรม อันมีประโยชน์ในการศึกษาถึงประวัติและ ทำความเข้าใจเปรียบเทียบกับพระอารามที่ได้ทำการศึกษาในครั้งนี้

“วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ.2325-2525)” โดย เนตรนภิศ นาควัชรและคณะ โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525 เป็นงานวิจัยที่ศึกษารวบรวมแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของวัดในกรุงเทพฯ ทางด้านต่าง ๆ และปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลง โดยแสดงให้เห็นทราบถึงสภาพแวดล้อมของพระอารามในปัจจุบัน ข้อมูลของการวิจัยที่ใช้ในการวิเคราะห์เป็นข้อมูลที่มาจากเอกสารชั้นต้น ชั้นรอง แผนที่ ภาพถ่าย และการสังเกตการณ์จากการสำรวจงานภาคสนาม ซึ่งเมื่อได้เรียนรู้และทำความเข้าใจหนังสือเล่มนี้แล้ว ทำให้ทราบว่า “วัด” เป็นสถาบันทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญในสังคมไทย โดยมีบทบาทเป็น สถาบันที่สืบต่อพระพุทธศาสนา สถาบันการศึกษาและเป็นสถานที่อันก่อให้เกิดงานศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ อีกทั้งผลจากการวิจัยแสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมและอิทธิพลของชาติตะวันตกมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจและสังคมไทย โดยมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงบทบาทการใช้ที่ดิน ลักษณะทางสภาพแวดล้อมของพระอารามซึ่งได้เริ่มจากการปรับตัวเข้าสู่ยุคสยามใหม่ ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาและจุดเปลี่ยนที่สำคัญนั้น ได้ปรากฏชัดเจนขึ้นใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน

“วัดพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะจีน ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์” โดย ไชแสง ศุขะวัฒน์ พิมพ์ครั้งที่ 1 โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2526 เป็นผลงานการวิจัยทางวิชาการ ที่ว่าด้วยเรื่องอิทธิพลของสถาปัตยกรรมจีนที่มีผลต่อสถาปัตยกรรมไทย ในช่วงรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และสืบค้นปีที่สร้าง ปีที่ปฏิสังขรณ์พระอาราม ลักษณะรูปแบบ ทางศิลป-สถาปัตยกรรมเลียนแบบจีนในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนถึงตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยใช้วิธีการสังเกตวาดลาย เพื่อกำหนด

อายุ โบราณสถาน จากการศึกษาแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนจีนและคนไทย เรื่องราวทางวัฒนธรรมของคนจีนที่มีอิทธิพลต่องานสถาปัตยกรรมทั้งทางด้านรูปทรงของอาคาร การตกแต่งภายในและภายนอกอาคาร อันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเปรียบเทียบงานศิลปสถาปัตยกรรมในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

“สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4-พ.ศ.2480” โดย สมชาติ จึงสิริอารักษ์ พิมพ์ครั้งที่ 1 คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 2553 หนังสือที่สร้างองค์ความรู้ ความเข้าใจถึงลักษณะของรูปแบบ องค์ประกอบต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม วัฒนธรรมอย่างชาติตะวันตกที่ได้แพร่หลายเข้ามา ในยุคที่สยามเริ่มเรียนรู้ถึงการสร้างแนวความคิด และโลกทัศน์อย่างสมัยใหม่ การผสมผสานของศิลปสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตกที่เกิดลักษณะการวิวัฒนาการขึ้นจนเป็นอย่างแบบสยาม ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาทำความเข้าใจในการศึกษาพุทธศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

4. ประวัติและสถาปัตยกรรมวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

“โครงการศึกษาออกแบบบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเจดีย์รายล้อมวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร” โดย สมศักดิ์ ธรรมเวชวิไล พิมพ์ครั้งที่ 1 คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง 2557 หนังสือที่ได้ศึกษาถึงประวัติขององค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ ลักษณะรูปแบบทางโครงสร้างของพระเจดีย์ทรงกลม การกำหนดขั้นตอนในการสำรวจ ตรวจสอบสภาพ วิธีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ พระเจดีย์ราย พระระเบียง ผังวงกลมและพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา) รวมถึงแนวทางการบูรณะ การงานออกแบบด้านภูมิสถาปัตยกรรม ที่ให้สามารถประสานกลมกลืนกันระหว่างงานสถาปัตยกรรม งานวิศวกรรมโครงสร้าง งานวิศวกรรมไฟฟ้าแสงสว่างและเทคนิคงานระบบการระบายความชื้น เป็นต้น

“ประวัติวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร” โดย พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระวิสุทธินิพัทธธาดา (ประสิทธิ์ พุทฺธมฺรสี) บรรณาธิการ พิมพ์ครั้งที่ 1 สำนักพิมพ์เซน พริ้นติ้ง 2556 อนุสรณ์พิธีสมโภชพระอาราม 185 ปี และสมโภชทิวาบุญ พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) เนื้อหากล่าวถึงประวัติวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร รายละเอียดเกี่ยวกับการก่อสร้าง และปฏิสังขรณ์

พัฒนาการจากอดีตจนถึงปีพ.ศ.2556 ของศาสนสถาน ปูนียสถาน โบราณวัตถุต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มแรก ทำเนียบเจ้าอาวาส ลำดับเหตุการณ์การค้นพบพระบรมสารีริกธาตุ การบูรณะองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์และพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา) บุคคลที่เกี่ยวข้องกับพระอาราม ตลอดจนเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติบางส่วนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5. วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย

“การศึกษาเปรียบเทียบสถาปัตยกรรมพระอารามหลวง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษาวัดเทพธิดารามวรวิหาร วัดราชชนนีดารามวรวิหาร วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร” โดย ปิยะมาศ สุขพลับปลา เป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2546 ได้ศึกษาถึงประวัติศาสตร์สภาพสังคม เศรษฐกิจและคติความเชื่อ วัฒนธรรมจากภายนอกประเทศ ตลอดจนอิทธิพลทางรูปแบบสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เรียนรู้ถึงคติความเชื่อ คติทางวัฒนธรรมเงินต่อระบบการวางผังบริเวณ อันเป็นการศึกษาเปรียบเทียบทางแนวความคิดที่ได้จากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม

“การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ 4” โดย สมชาย สิริประเสริฐศิลป์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2529 ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ คติในการสร้าง ที่ตั้งของสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้ทราบว่าในรัชสมัยของพระองค์มีการสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นใหม่จำนวนมากกว่าที่จะบูรณปฏิสังขรณ์ ส่วนพระเจดีย์ที่สร้างหรือปฏิสังขรณ์โดยบุคคลอื่นมีจำนวนน้อยมากและยังมีพระราชานิยมสร้างพระสถูปเจดีย์ทรงกลมอย่างล้นเกินกว่าเจดีย์ทรงอื่น ๆ โดยคติในการสร้างส่วนมากจะมีลักษณะคล้ายกันกับในสมัยอยุธยา คือ สร้างเพื่อใช้เป็นประดิษฐานพระบรมธาตุและสร้างเพื่ออุทิศเป็นอนุสรณ์แก่บุคคลสำคัญหรือองค์พระมหากษัตริย์ ตลอดจนยังมีคติที่สร้างเพื่อเป็นองค์ประกอบร่วมตามระบบของการวางผังบริเวณภายในพุทธสถานอีกด้วย

“การศึกษาเรื่องการออกแบบสถาปัตยกรรมวัดราชพิศมิตมหาสิมาราม” โดย สุดจิต (เศวตจินดา) สนั่นไหว ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2536 เป็นการศึกษาถึงคุณค่าทางศิลปสถาปัตยกรรม ที่มีการผสมผสานกันอย่างกลมกลืนระหว่างวัฒนธรรมของไทยประเพณี กับ วิวัฒนาการแบบแผนสมัยใหม่ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันจะเห็นได้จากการกำหนดวางผังอย่างโบราณที่ใช้พุทธเจดีย์เป็นหลักสำคัญของการเคารพบูชา ตลอดจนงานประดับมุก ประดับกระเบื้องซึ่งเป็นการแสดงออกถึงความสามารถในเชิงช่าง ที่ทำการประยุกต์นำศิลปกรรมของต่างชาติมาใช้ให้สอดคล้องกับงานศิลปสถาปัตยกรรมไทย และยังได้ศึกษาถึงคุณค่าทางคติ สัญลักษณ์ของการกำหนดลายบานประตูหน้าต่างที่เป็นรูปเครื่องราชอิสริยาภรณ์ การตกแต่งบานประตูซุ้มทางเข้ากำแพงวัดที่เป็นรูปทหารในชุดเครื่องแบบต่าง ๆ โดยจากผลการศึกษาทำให้เรียนรู้ถึงการกำหนดรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของวัดราชพิศมิตมหาสิมาราม อีกทั้งยังกำหนดผังสีมาอย่างชนิดมหาสิมาผูกโดยทั่วบริเวณพระอาราม ส่วนลักษณะเฉพาะตัวที่ทำให้การออกแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมมีลักษณะเด่น คือ การประดับกระเบื้องเบญจรงค์เขียนลายอย่างไทยประเพณีทั่วผนังภายนอกอาคาร ที่ไม่ปรากฏมาก่อนหน้านี้ รวมถึงรายละเอียดในการประดับตกแต่งการสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์หรือการจัดระเบียบทหาร อันเป็นเสมือนบันทึกเหตุการณ์ในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การนำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มาประกอบการวิจัยครั้งนี้ เป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบของการสืบค้นข้อมูลแบบย้อนกลับ ถึงการสร้างพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ที่ผู้วิจัยได้สรุปถึงการสร้างพระเจดีย์วัดราชพิศมิตมหาสิมารามราชวรวิหารว่า สอดคล้องกับการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ และเนื่องจากผู้ที่เป็นแม่กองในการปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ก็ล่วงแล้วแต่เป็นผู้ที่ได้เกี่ยวเนื่องวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารและอยู่ในสกุลบุญนาคน

“การออกแบบสถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 ศึกษาเฉพาะเขตพุทธาวาสของพระอารามหลวงที่สร้างขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์” โดย ญัฐวัตร จินรัตน์ วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2546 เป็นการศึกษาสัมฤทธิ์ผลในการออกแบบสถาปัตยกรรมอย่างพระราชนิยม ที่ได้สร้างคุณค่าทางด้านวัฒนธรรมและสังคม โดยทำความเข้าใจเรียนรู้ถึงระบบการวางผังบริเวณอย่างไทยประเพณี

และอย่างพระราชนิยม อันเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ต่อการวางผังบริเวณภายในเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

“คติและสัญลักษณ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์” วิจัยโดย พิระพัฒน์ สำราญ ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ภาควิชาศิลป-สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2547 วิทยานิพนธ์ที่ศึกษาค้นคว้าถึงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์อันส่งผลต่อพัฒนาการทางรูปแบบ แนวความคิด ตลอดจนคติสัญลักษณ์และความหมายของงานสถาปัตยกรรมพระปฐมเจดีย์ ตลอดจนมีการศึกษาถึงองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร โดยนำมาศึกษาเปรียบเทียบทำความเข้าใจถึงพัฒนาการทางศิลป-สถาปัตยกรรมที่มีมาอย่างต่อเนื่องกัน

องค์ความรู้ของการศึกษาที่ผ่านมาพบว่าเป็นการวิจัยเชิงรูปแบบบันทึกทางประวัติศาสตร์ การอธิบายความหมาย ที่มา ประเภท ตำแหน่งที่ตั้ง รูปแบบลักษณะอาคารประเภทต่าง ๆ ลักษณะทางสภาวะแวดล้อมของพระอารามที่แต่เดิมนั้นงานสถาปัตยกรรมไทยแบบประเพณี ได้สร้างขึ้นเพื่อสะท้อนถึงฐานะของบุคคลเป็นสำคัญ สะท้อนถึงแนวความคิดอย่างจารีต จนเกิดมีรูปแบบการผสมระหว่างงานสถาปัตยกรรมของไทย อย่างกระบวนจันและอย่างตะวันตก ตลอดจนมีการวิเคราะห์ถึงยุคเปลี่ยนผ่านทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคม ที่เป็นผลมาจากการขยายตัวของเส้นทางทางการค้าจากชาติตะวันตก จึงส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มเลือกที่จะรับและทรงปรับเปลี่ยนองค์ความรู้ในแขนงต่าง ๆ จากชาติตะวันตก เพื่อให้เข้ากับรากฐานทางสังคมไทย นอกจากนั้นแล้วแสดงให้เห็นถึงศักยภาพ อำนาจ วิถีชีวิตของกลุ่มชนชั้นปกครองและบทบาทของบุคคลในตระกูลขุนนางที่อยู่ในระบบงานราชการ ความสัมพันธ์กับองค์พระมหากษัตริย์ และแนวคิดใหม่ที่ผ่านการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมซึ่งตระกูลขุนนางได้สร้างไว้

แม้มีการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร แต่เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติวัดและสถาปัตยกรรมเจดีย์เป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะด้านการอนุรักษ์งานสถาปัตยกรรม แต่ยังไม่มีการศึกษาพุทธสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาสของพระอาราม ให้เห็นเป็นภาพอย่างองค์รวม ที่ประกอบด้วยพระวิหาร พระอุโบสถ พระบรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา) ภูเขาจำลอง (เขามอ) และองค์ประกอบรอง คือ ปรากฏทิศ กำแพงแก้ว ชุ่มเสมา การวิจัยในครั้งนี้จึงศึกษาเพิ่มเติมองค์ความรู้ในเรื่องความเจริญรุ่งเรืองของยุคสมัยดังกล่าว

ตลอดจนความสัมพันธ์ของผู้สร้างพระอาราม ซึ่งต้นสายสกุลดั้งเดิมนั้นที่เป็นชาวเปอร์เซีย ได้ปรากฏสะท้อนให้เห็นจากงานพุทธสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหารอย่างไรหรือไม่

บทที่ 3

สภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-
หล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารดาเรียม (ภายหลังได้ทรงสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธยเป็นกรมสมเด็จพระ
พระศรีสุลาลัย) (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 3) เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันจันทร์ เดือน 4
แรม 10 ค่ำ ปีมะแม นพศก จ.ศ.1149 ตรงกับวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ.2330 (ดำรงราชานุภาพ, 2546:
219)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ในปีพ.ศ.2352
พระองค์จึงได้เลื่อนฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าชั้นเอก ออกพระนามว่าพระเจ้าลูกยาเธอ
พระองค์เจ้าชายทับ พระองค์ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณเรื่อยมา จนในปีพ.ศ.2356
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาทรงกรมเป็นกรมหมื่นเจษฎา
บดินทร์ (ดำรงราชานุภาพ, 2546ก: 87-88) ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ
พิจารณาความฎีกาของประชาชน บัญชาการกรมพระตำรวจและรับราชการสนองพระเดชพระคุณใน
ทุก ๆ ด้าน (ดำรงราชานุภาพ, 2546ข: 219) ด้วยพระปรีชาสามารถและความจงรักภักดี จนเป็นที่
ประจักษ์และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรง
วางพระราชอำนาจให้ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณในช่วง 10 ปีหลังแห่งรัชกาล
(กฤษณา หงษ์อุเทน, 2556: 61)

เมื่อสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตเมื่อวันพุธ เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปิวอก
ฉศก จ.ศ.1186 เวลาห้าค่ำแล้ว 5 บาท ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ.2367 (ดำรงราชานุภาพ,
2546: 217) ด้วยพระโรคสมองอักเสบที่มีสาเหตุจากเชื้อไวรัสโรคเยื่อหุ้มสมองอักเสบ (เอกชัย โควาวิ
สารัช, 2561: 83) และโดยที่ยังไม่ได้ตรัสมอบราชสมบัติแก่พระราชโอรสพระองค์ใด เหล่า
พระบรม-วงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่างเห็นว่าพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น

เจษฎาภินันท์ ทรงว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณและทรงมีพระสติปัญญาที่หลักแหลม จึงเชิญเสด็จขึ้นครอง-สิริราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ นับว่าเป็นพระราชประเพณีการสืบสันตติวงศ์อย่างมหาดชนิกรสโสมรสสมมุต (อเนกชนนิกรสโสมรสสมมุต) (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2557: 51)

ภาพที่ 1 ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดิษฐาน ณ มุขกระสันตะวันออก พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบรมมหาราชวัง ที่มา: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. (2554). นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 1) ต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ช่วงเวลานั้นระบบงานราชการทางการเมืองของสยามแม้จะมีความมั่นคงอยู่บ้าง เนื่องจากการศึกกับพม่าเริ่มลดน้อยลงเพราะพม่าเองก็มีปัญหาภายในประเทศและปัญหาจากภายนอกประเทศ คือ การ

คุกคามจากชาติตะวันตก (สหราชอาณาจักร) และต่อมาก็สามารถชนะพม่าได้อย่างเด็ดขาด ทำให้ตั้งแต่นั้นมาพม่าไม่สามารถยกทัพมารุกรานสยามได้อีก (มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2554: 201) แต่ช่วงต้นรัชสมัยเมื่อปีพ.ศ.2369-2371 เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ หรือความไม่สงบในหัวเมืองมลายูที่สยามต้องระงับการแทรกแซงจากชาติตะวันตก เพราะชาติตะวันตกมีท่าทีสนใจขยายอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจมายังพื้นที่ดังกล่าว อีกทั้งสยามก็ต้องเผชิญปัญหาเรื่องญวนและเขตเมืองด้านตะวันออก ที่ติดพันต่อเนื่องมาตั้งแต่รัชกาลก่อน เนื่องมาจากการแย่งชิงเพื่อแสดงถึงอำนาจเหนือเขตแดนเขมรและจากการศึกระหว่างสยามและญวนนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้สร้างป้อมปืนที่เขาแหลมสิงห์และปากน้ำเมืองจันทบุรี สร้างกำแพงเมืองและป้อมปืนที่เมืองฉะเชิงเทราและยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปืนเพิ่มเติมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ เพื่อเป็นการป้องกันทัพญวนที่จะเข้ามาทั้งทางเรือและทางบก ต่อเรือรบสำหรับใช้ในแม่น้ำและเรือกำปั่นจำนวนมาก จนสามารถกล่าวได้ว่าตลอดรัชสมัยนี้ บ้านเมืองยังมีสงครามยืดเยื้อเป็นภาระที่ต้องเผชิญติดต่อกันเป็นเวลานาน แต่อีกด้านหนึ่งสยามก็เริ่มการเจริญสัมพันธไมตรีกับชาติตะวันตก ซึ่งในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ความสัมพันธ์ติดต่อทางการทูตระหว่างสยามกับชาติตะวันตก เริ่มนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยชาวโปรตุเกสเป็นชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาติดต่อสร้างความสัมพันธ์กับสยาม จนเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นายจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) นักการทูตและนักเขียนชาวอังกฤษก็เดินทางเข้ามาสร้างความสัมพันธ์กับสยาม ทั้งนี้การเข้ามาของชาติตะวันตกมีวัตถุประสงค์หลายประการทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ การค้าและการเผยแพร่วัฒนธรรม แต่การเข้ามามีบทบาทความสำคัญต่อสยามในรัชสมัยดังกล่าว นั้นกล่าวได้ว่ามีอยู่น้อยมาก และสยามเองก็ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อการทูตกับชาติตะวันตกมากนัก (สันติ เล็กสุขุม, 2548: 15) เนื่องจากสยามยังไม่ได้เปิดเสรีทางการค้า อีกทั้งการค้าที่เป็นรายได้หลักของสยามก็มาจากประเทศจีน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวได้ว่าเป็นรัชสมัยแห่งการเริ่มต้นของสยามต่อการรับความเจริญทางด้านวัตถุและการพยายามปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ (Identity) ที่มีความชัดเจนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ซึ่งคณะทูตจากประเทศอังกฤษโดยการนำของนายเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) พ่อค้าและนักการทูตชาวอังกฤษของบริษัทอินเดียตะวันออก (Honourable East India Company) หรือในเวลาต่อมาก็คือบริษัทอินเดียตะวันออกของบริเตน (British East India

Company) ได้เดินทางเข้ามายังกรุงเทพมหานครเมื่อปีพ.ศ.2368 เพื่อสร้างสัมพันธ์ทางการทูตและเจรจาโยบายทางการค้ากับสยาม จนนำไปสู่การเกิดข้อตกลงสนธิสัญญาระหว่างอังกฤษกับสยามฉบับแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เรียกว่า **สนธิสัญญาพระราชไมตรีและการค้า หรือสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty)** ก่อให้เกิดการค้าที่เสรีภายในสยามในระดับราชธานีและระดับหัวเมือง (ก้นตพัฒนา ชนะบุญ, 2563: 38) แต่ในปีเดียวกันสยามก็ยังคงแต่งทูตานุทูตเชิญพระราชสาสน์เจริญสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศจีนอย่างธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติมาด้วยเช่นกัน (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 10)

ต่อมาไม่นานหลังจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) ประธานาธิบดีแอนดรูว์ แจ็คสัน (Andrew Jackson) ประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาที่ส่งนายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) นักการทูตชาวอเมริกันเข้ามาเจรจาเพื่อทำ **สนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์ ค.ศ.1833** ในปีพ.ศ.2376 และหลังจากนั้นก็ทำให้ประเทศต่าง ๆ จากตะวันตก ได้เข้ามาติดต่อขอทำสนธิทางการค้า เป็นผลให้เกิดความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกอย่างแพร่หลาย และพร้อมกันนั้นก็ได้นำวิทยาการที่ทันสมัยจนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง

เมื่อถึงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางอังกฤษได้ส่งเซอร์ เจมส์ บรู๊ค (Sir James Brooks) เข้ามาสยามเพื่อเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) ของจัดตั้งสถานกงสุลในสยามและขอสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้คนในบังคับอังกฤษ เป็นต้น แต่เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรจึงทำไม่สำเร็จ อีกทั้งด้วยข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทัตทานไว้ไม่ยอมเจรจา ถือได้ว่าเป็นกลุ่มข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจและบทบาทต่อการเมืองการปกครองของสยามมากที่สุดในช่วงนั้น (ก้นตพัฒนา ชนะบุญ, 2563: 39)

ทางด้านเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคยกำกับดูแลราชการกรมทำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นองค์กรสำคัญในระบบงานราชการแผ่นดิน ที่มีบทบาทต่อโครงสร้างเศรษฐกิจของสยาม ทรงดูแลกำกับงานของกรมพระคลังทั้ง 12 ท้องพระคลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมพระคลังสินค้าที่เสมือนเป็นพ่อค้าหลวง มีหน้าที่ควบคุมดูแล

การค้าทั้งส่งออกและนำเข้า ภาษีอากร การทูต การรับรองชาวต่างชาติ โดยมีกรมท่าซ้ายและกรมท่าขวาช่วยรับหน้าที่ดำเนินงานและด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีประสบการณ์ด้านการค้าขายและการติดต่อกับต่างชาติมาก่อนแล้วนั้น จึงเป็นแนวทางให้แก่พระองค์ในการบริหารบ้านเมือง ที่ถึงแม้ในรัชสมัยของพระองค์นั้นจะตกอยู่ในภาวะฝืดเคืองเป็นอันมาก เนื่องจากเมื่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้ใช้เงินจำนวนมาก ในการสงครามและเพื่อทำนุบำรุงบ้านเมืองขึ้นมาใหม่ แต่ทรงยึดหลักเสริมสร้างรายได้แก่ไขว้วิธีเก็บอากรแบบเดิม ทรงตั้งระบบการจัดเก็บภาษีขึ้นมาถึง 38 ชนิด (รังสรรค์ ณะพรพันธุ์, 2527: 7) เพื่อหาเงินเข้าท้องพระคลังหลวง ทั้งจังกอบ อากร ฤชา ส่วย ภาษี เงินค่าราชการจากพวกไพร่ เงินค่าผูกข้อมือจีน ตั้งระบบเจ้าภาษีนายอากร ทำให้คลังแผ่นดินมีรายได้ที่เพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระราชทรัพย์ไว้ในราชการแผ่นดินเมื่อเกิดเหตุที่จำเป็นจนมีรายได้เพิ่มมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อน

นอกจากนั้นแล้วพระองค์ได้ทรงแต่งตั้งสำเภาไปค้าขายยังประเทศจีน โดยรูปแบบโครงสร้างทางการค้าของสยามกับจีนนั้นทำกันในระบบบรรณาการหรือจิ้มก้อง เป็นระบบที่จีนถือว่าต่างชาติทุกชาติเป็นเมืองขึ้น แต่ความจริงเป็นการแสดงถึงการเชื่อมสัมพันธ์มิตรระหว่างกันและทางสยามถือว่าได้ประโยชน์จากการค้ามากกว่า โดยทุก 3 ปี จะส่งสิ่งของไป และเป็นธรรมเนียมของจีนที่จะต้องให้สิ่งของตอบแทนที่มีมูลค่ามากกว่าของที่ได้รับ สยามเห็นว่าได้ประโยชน์มากจึงส่งไปทุกปี บางปีก็ไปก่อนกำหนดและจัดไปเป็นกระบวนใหญ่ โดยมีสำเภากระวางเกือบ 30,000 ตัน ออกจากสยามไปเมืองจีน และในปีหนึ่ง ๆ มีสำเภาจากเกาะไหหลำมาสยามตั้งแต่ 20 ถึง 45 ลำ โดยเฉพาะในปีพ.ศ.2367 ปีแรกในรัชสมัยของพระองค์ สยามส่งสินค้าไปสิงคโปร์ 30 ลำ มีระวางบรรทุก 4,000 ถึง 5,000 ตัน และมีสำเภาไปทางญวน 20 ถึง 50 ลำ สินค้าส่งออกที่สำคัญ คือสินค้าทางการเกษตรและของป่า ทั้งข้าว พริกไทย กระวาน น้ำตาลมะพร้าว น้ำตาลทราย น้ำตาลโตนด งาช้าง หนังสัตว์ เป็นต้น (ปิยมาศ สุขพลัปลา, 2546: 17) ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการผลิตภาคเกษตรของสยาม ที่จากเดิมมีลักษณะอย่างพออยู่พอกินเพื่อบริโภค มาสู่ระบบการผลิตเพื่อเป็นสินค้าส่งออก นอกจากนั้นแล้วก็ยังมีการแลกเปลี่ยนไปกับเรือหลวงด้วย และเมื่อขายสินค้าได้ก็ซื้อสินค้าจากเมืองจีนกลับมาขาย จนเกิดระบบโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวและรายได้ที่เพิ่มมากยิ่งขึ้น เกิดประโยชน์นำมาใช้จ่ายในราชการแผ่นดิน การทำนุบำรุงบ้านเมือง การป้องกันประเทศ การศาสนาและด้านอื่น ๆ ได้อย่างเต็มที่

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาในพระบรมพุทธานุภาพอย่าง ยิ่ง ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจหลายอย่างเนื่องในการพระพุทธานุภาพทั้งการสร้าง และ ปฏิสังขรณ์พระอารามเป็นจำนวนมากทั้งในเมืองหลวงและเขตหัวเมือง การสร้างพระพุทธรูป สร้าง พระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย โดยเฉพาะในส่วนพระสุตตรนั้นได้ทรงส่งเสริมคณะสงฆ์ขยายการบอก พระปริยัติธรรมทุกพระอารามหลวง เพราะทรงมีพระราชประสงค์ให้แต่ละพระอารามมีพระเปรียญ อย่างน้อย 5-6 รูปทุกปี (วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, 2556: 51) พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่ พระภิกษุสงฆ์และสามเณรซึ่งสอบนักธรรมได้ ตลอดจนทรงอุปถัมภ์โยมบิดามารดาของพระภิกษุ เหล่านั้น (จรัล กุลละวณิช & สายไหม จบกลศึก, 2565) อีกทั้งมีการติดต่อระหว่างคณะสงฆ์ไทยกับ คณะสงฆ์ลังกา โดยพระสมณทูตลังกาเข้ามาศึกษาพระพุทธานุภาพในสยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าคณะสงฆ์ลังกามีพระวินัยเคร่งครัดแบบธรรมยุต จึงโปรดเกล้าฯ ให้ พำนักที่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 85-86) และเมื่อคณะสงฆ์ลังกา เดินทางกลับ โปรดเกล้าฯ ให้มีสมณสาสน์และพระราชทานรูปเทียน ต้นไม้เงินต้นไม้ทองเพื่อไปถวาย เป็นพุทธานุภาพพระทันตธาตุ และส่งพระสมณทูตสยามธรรมยุติกนิกายเดินทางไปลังกาเพื่อศึกษา แลกเปลี่ยน ตรวจทานและเทียบเคียงพระไตรปิฎก ทำให้การศึกษาพระพุทธานุภาพในรัชสมัยนี้เกิด การค้นคว้าเปรียบเทียบหลักฐาน และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันระหว่างคณะสงฆ์ไทยกับคณะสงฆ์ ลังกา

การสร้างพระอารามของพระองค์มีหลายพระอารามที่มีศิลปสถาปัตยกรรมอย่างกระบวน จีน เกิดรูปแบบอย่างผสมผสานกันกับงานของไทยประเพณี จนเรียกได้ว่าเป็นอย่างพระราชนิยม ที่ เมื่อพิจารณาแล้วนั้นสะท้อนพระราชกุศโลบายอย่างลึกซึ้งอยู่ด้วยประการหนึ่ง ด้วยเหตุเพื่อให้ชาวจีน ในสยามนิยมศรัทธาในพุทธานุภาพนิกายเถรวาทมากขึ้นและการสร้างพระอารามต่าง ๆ ของพระองค์ นั้น ทำให้กลุ่มข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ต่างกันสร้างพระอารามโดยเสด็จพระราชกุศลอีกมากมาย เป็น ผลให้เกิดผลดีต่อพระพุทธานุภาพ ทั้งยังเป็นการปรับระดับโครงสร้างทางสังคมที่ไม่ให้เกิดความ แตกต่างกันมากจนเกินไป เพราะวัดเป็นศูนย์กลางทางสังคมของประชาชนนอกจากนั้นแล้วการที่ทรง โปรดเกล้าฯ ให้นำเอาองค์ความรู้และสรรพศิลปวิทยาการต่าง ๆ ทั้งหมดพระพุทธานุภาพ เวชศาสตร์ วรรณคดี เป็นต้น มาจารึกประดับภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร ด้วยมีพระราชประสงค์ให้พระอารามแห่งนี้ เป็นพื้นที่ของการศึกษาอย่างเสรีสำหรับประชาชนทั่วไป

สะท้อนถึงการสร้างสังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยวัฒนธรรมทางสถาปัตยกรรม นับได้ว่าเป็น การบูรณาการทางการเมืองและวัฒนธรรมอีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

ผลจากชาติตะวันตกที่ได้เข้ามาติดต่อและนำวิทยาการที่ทันสมัยต่าง ๆ มาเผยแพร่ จนทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยาการทาง การแพทย์อย่างตะวันตกก็เป็นสิ่งหนึ่ง ที่ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญต่อวงการแพทย์และสาธารณสุข ของสยามอีกครั้ง คือเมื่อวันที่ 13 มกราคม พ.ศ.2379 ครั้งที่มีการฉลองวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้จัดให้มีงานรื่นเริงมหรสพสมโภช จึงมี ประชาชนทั้งในเขตพระนครนอกเขตพระนคร และชาวต่างชาตร่วมงานกันเป็นจำนวนมาก และได้มี พระภิกษุรูปหนึ่งได้ทำไฟพะเนียงด้วยปืนใหญ่ ด้วยเหตุว่าให้เป็นของแปลก สมเด็จพระยา- บรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นผู้อนุญาตและให้ปืนใหญ่ทำไฟพะเนียง โดยฝังโคนกระบอกปืน ใหญ่ลงและเมื่อจุดชนวนปืนใหญ่ก็ระเบิดแตกออกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ทำให้มีผู้บาดเจ็บและเสียชีวิต 8 คน สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) จึงให้นายแพทย์แดน บีช แบรดลีย์ (Dan Beach Bradley) รักษาผู้บาดเจ็บ และจากเหตุการณ์นั้นก็มิพระภิกษุสงฆ์รูปหนึ่งกระดุกแขนแตก นายแพทย์แบรดลีย์ก็จำเป็นต้องตัดแขนของพระภิกษุรูปนั้นจนการรักษาประสบผลสำเร็จ กล่าวได้ว่า การผ่าตัดครั้งนั้นเป็นการผ่าตัดครั้งแรกในสยาม (ตี บี บรัดเล, 2508ก: 103-106) และในช่วงปี เดียวกันก็ได้เกิดโรคไข้ทรพิษหรือโรคฝีดาษ (Smallpox) ระบาดในสยาม นายแพทย์แบรดลีย์ได้ ปรึกษากับสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ถึงการป้องกันรักษาอย่างแพทย์แผน ตะวันตกที่สยามยังไม่เคยรู้จัก คือ การปลูกฝีป้องกันโรคไข้ทรพิษเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ.2379 ซึ่ง สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ก็เห็นชอบด้วยและกล่าวว่าเป็นการบุญอย่างยิ่ง จะหาการบุญอย่างอื่นมาเปรียบเทียบกับได้โดยยาก (ตี บี บรัดเล, 2508ข: 93) กระทั่งในปีถัดมาคือปี พ.ศ.2380 ก็เกิดพัฒนาการด้านการรักษาฟัน (ถอนฟัน) ด้วยวิทยาการอย่างตะวันตกที่บ้านของ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) อีกด้วยเช่นกัน (ตี บี บรัดเล, 2508ค: 119-120) ด้วยเหตุนี้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) นับว่าเป็นบุคคลที่ เริ่มมีความคิดอย่างก้าวหน้า เปิดรับองค์ความรู้ใหม่และความเจริญทางวิทยาการด้านต่าง ๆ ของ ชาติตะวันตกและความทันสมัย (Modernization) อย่างที่สยามไม่เคยได้เรียนรู้มาก่อน

ช่วงปลายรัชสมัยเมื่อวันอาทิตย์ เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ ปีกอ โทศก ตรงกับวันที่ 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2393 ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับผู้สืบราชสมบัติที่แสดงถึงน้ำพระทัยห่วงใยประชาชนและความสงบสุขของประเทศ โดยทรงมีพระราชดำรัสอนุญาตให้เจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) พระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก (โต กัลยาณมิตร) (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2557: 51) และเสนาบดี ขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ร่วมกันพิจารณาสรรหาพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีวัยวุฒิ คุณวุฒิ มีความรอบรู้ที่สามารถรักษาแผ่นดินให้สงบสุขและเป็นผู้ทะนุบำรุงศาสนาที่เหมาะสม ก็ยกพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเสวยราชสมบัติเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน กล่าวได้ว่าทรงมีแนวคิดอย่างพระราชประเพณีการสืบสันตติวงศ์แบบมหาชนนิกร-สโมสรรสมมุต (อเนกชนนิกรสโมสรรสมมุต)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตด้วยพระโรคมะเร็งพระวัชกะ (เอกชัย โควารินทร์, 2561: 104) ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก เมื่อวันพุธ เดือน 5 ขึ้น 1 ค่ำ เวลา 8 นาฬิกา 5 บาท ตรงกับวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2394 สิริพระชนม์ได้ 64 พรรษา คิดอายุโหรได้ 63 ปี 11 วัน ทรงดำรงสิริราชสมบัติ 27 ปี (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 153)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี (เมื่อทรงดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสुदारักษ์ พระภคินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน 11 ขึ้น 14 ค่ำ ปีชวด ฉศก จ.ศ.1166 ตรงกับวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ.2347 (ดำรงราชานุภาพ, 2546ก: 226)

เมื่อปีวอก จัตวาศก จ.ศ.1174 ตรงกับพ.ศ.2355 ทรงเจริญพระชนมายุได้ 9 พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษมนตรี และเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) จัดการพระราชพิธีลงทรงเฉลิมพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ-เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ แล้วเฉลิมพระนามตามพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ-สมมุติเทววงศ์ พงศ์อิศวรราชตรีย์ชติยราชกุมาร (ดำรงราชานุภาพ, 2546ข: 83-86) ครั้นเมื่อถึงเดือน 8 ปีวอก ฉศก พ.ศ.2367 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ พระชนมายุครบอุปสมบท

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามราชประเพณี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต โดยทรงมอบให้เหล่าเสนาบดีขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้สรรหาพระบรมวงศานุวงศ์ ที่เห็นสมควรขึ้นครองสิริราชสมบัติสืบไป ที่ประชุมของเหล่าเสนาบดี ขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่โดยเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม (ติศ บุนนาค) เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญจึงเห็นชอบในการอัญเชิญ วชิรญาณภิกษุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ซึ่งผนวชอยู่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร ให้ทรงลาสิกขาและขึ้นครองราชย์สมบัติสืบต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (วุดมิชัย มูลศิลป์, 2557: 52)

ภาพที่ 2 ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประดิษฐาน ณ มุขกระสันตะวันออก พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบรมมหาราชวัง
ที่มา: มุลินธิสมเด็จพะเทพรัตนราชสุดา. (2554). นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย
กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

ช่วงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติในปีพ.ศ.2394 หลังจากทรงผนวชมา 27 ปี ถือได้ว่าเป็นช่วงระยะเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อ (Turning Point) ที่สำคัญระหว่างสยามกับชาติตะวันตก เนื่องด้วยเป็นช่วงระยะเวลาที่ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียกำลังถูกคุกคามอย่างหนักจากมหาอำนาจชาติตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงต้นรัชสมัยนี้มีเหตุการณ์ที่ประเทศจีนต้องพ่ายแพ้สงครามให้กับประเทศอังกฤษ จึงทำให้ประเทศจีนเริ่มเสื่อมอิทธิพลต่อประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และมีผลต่อความสัมพันธ์ทางการค้า รวมถึงความสัมพันธ์ในรูปแบบบรรณาการ ระหว่างสยามกับประเทศจีนที่ดำเนินการกันมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานต้องมาหยุดลง ทำให้สิ่งที่สยามได้เรียนรู้จากจีนและชาติอื่น ๆ ในเอเชียต้องเปลี่ยนไปเรียนรู้จากชาติตะวันตก อีกทั้งพระองค์ทรงตระหนักดีว่า การดำเนินวิเทโศบายทางการเมืองด้วยความระมัดระวังของสยามเหมือนในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พยายามบ่ายเบี่ยงข้อเสนอด่าง ๆ ของประเทศอังกฤษ มีข้อบกพร่องที่จะชักนำให้ประเทศอังกฤษอ้างเป็นเหตุใช้กำลังในการบังคับสยามดังที่ได้ทำกับประเทศจีน และยังทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่าในขณะที่ประเทศอังกฤษแผ่อิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจเข้ามาในพื้นที่บริเวณภูมิภาคนี้ ทางรอดของสยามที่จะรักษาบ้านเมืองให้เป็นอิสระอยู่ได้นั้นจำเป็นต้องเปลี่ยนวิธีการดำเนินวิเทโศบายที่มีต่อชาติตะวันตก (นันทนา กปิลกาญจน์, 2547: 50) พระองค์ทรงทราบดีว่าสยามควรที่จะกำหนดแนวทางบริหารประเทศในรูปแบบใด จึงทรงดำเนินนโยบายเป็นมิตรอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย ทรงยินยอมผ่อนปรนตามข้อเรียกร้องต่าง ๆ ของประเทศชาติตะวันตกมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งด้านการค้าและความสัมพันธ์ทางการต่างประเทศ ในเมื่อข้อสำคัญที่ชาติตะวันตกต้องการคือ ค่าขาย ก็ทรงเปิดให้มีการค้าขายกันอย่างสะดวก มีการแก้ไขจารีตราชประเพณีที่ล้าสมัย ศึกษาวิทยาการทางการทูตอย่างสมัยใหม่และทรงเรียนรู้องค์ความรู้ ความเจริญต่าง ๆ ตามแบบอย่างชาติตะวันตก พร้อมกับการพัฒนาบ้านเมืองให้ทัดเทียมกับประเทศที่เจริญแล้ว จึงจะช่วยให้สยามปลอดภัยจากการรุกรานของชาติตะวันตกได้ (ศุภชัย เสริมสุขเจริญชัย, 2555: 7) พระองค์จึงทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปาลเลอกัวซ์ (Jean-Baptiste Pallegoix) ประมุขมิชชันนารีสยามตะวันออกเฉียงใต้ทรงศึกษาอารยธรรมความรู้ศิลปวิทยาการแขนงต่าง ๆ ของชาติตะวันตกทั้งวิชาภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ วิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ รวมทั้งภาษาอังกฤษจากหมอสอนศาสนา ได้แก่ หมอแคสเวลล์ (Jesse Caswell) หมอแบรดลีย์ (Dan

Beach Bradley) และหมอเฮาส์ (Samuel Reynolds House) (อภิสิทธิ์ อังสนันท์, 2565) พร้อมทั้งได้ให้นางแอนนา เอช เลียวโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) และมิชชันนารีชาวอเมริกันมาสอนภาษาอังกฤษให้แก่เชื้อพระวงศ์ ด้วยตระหนักว่าต่างชาติเริ่มขยายอำนาจและเข้ามามีบทบาทในทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองมากขึ้น จำเป็นที่ต้องรับรู้และเข้าถึงความรู้ของประเทศชาติตะวันตกมากด้วยเช่นกัน

และด้วยความตระหนักที่มากขึ้นจากอิทธิพลชาติตะวันตกนี้เอง ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแนวความคิดและโลกทัศน์อย่างสมัยใหม่ (Modern) ที่เป็นเหตุเป็นผล และเป็นวิทยาศาสตร์ (กันตพัฒน์ ชนะบุญ, 2563: 50) จนนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองสยามตามแนวทางที่ชาติตะวันตกยอมรับ นำบ้านเมืองเข้าสู่การสร้างทันสมัย (Modernization) เพื่อเป็นการแสดงศักยภาพในการปกครองตนเองของสยามให้ประจักษ์แก่นานาอารยประเทศ และด้วยเหตุที่พระองค์ผนวชอยู่ถึง 27 ปี ทรงแตกฉานทางธรรมเคร่งครัดในพระวินัยจนเป็นผู้นำในการปฏิรูปพระศาสนาและก่อตั้ง **ธรรมยุติกนิกาย** อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการเปลี่ยนแปลงจารีตราชประเพณีในราชสำนัก ตลอดจนมีส่วนสำคัญยิ่งในการเริ่มต้นปฏิรูปสยามตามแนวทางอย่าง **พระพุทธศาสนาอย่างสังคมนิยม** ที่แสดงให้เห็นชีวิตและโลกอย่างความเป็นจริง โดยสร้างกรอบความคิดทางพระพุทธศาสนาแนวใหม่ที่เน้นการใช้เหตุผลนับได้ว่าทรงสร้างพื้นฐานของเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมด้วยการเปลี่ยนแปลงทางพระพุทธานุศาสนาก่อน เพราะถ้าสามารถปรับปรุงและสร้างแนวความคิดอย่างใหม่ให้กับพระพุทธศาสนาได้สำเร็จ การที่จะวิวัฒน์สังคมในด้านอื่น ๆ ที่ล้วนแล้วแต่มีพื้นฐานที่สัมพันธ์กับแนวคิดและความเชื่อทางพระพุทธศาสนาอย่างแยกไม่ออก ก็คงจะมีใช้เรื่องที่ยากมากนัก

ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกระทำนั้น กล่าวได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพระองค์เอง โดยทรงเป็นผู้นำความก้าวหน้า อันเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของสยาม (อเล็กซานเดอร์ บี กริสโวลด์, 2551: 2-3) พระองค์ทรงตระหนักว่าสถาบันกษัตริย์นั้นมีลักษณะถึงความเป็นมนุษย์มากขึ้นซึ่งไม่ใช่เทพที่ศักดิ์สิทธิ์ องค์พระมหากษัตริย์ย่อมมีทั้งส่วนดีและไม่ดีตามวิสัยแห่งมนุษย์ ทรงวางรากฐานให้แก่สถาบันกษัตริย์ในแง่ความสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตน ความสำนึกในหน้าที่ขององค์พระมหากษัตริย์ที่พึงมีต่อผู้ใต้การปกครอง (นฤมล ธีรวัฒน์, 2525: 202) โดยทรงยกเลิกธรรมเนียมการจุกช่องล้อมวง และการไล่ประชาชนไม่ให้อยู่ใน

เส้นทางเสด็จฯ ทรงห้ามประชาชนปิดประตูหน้าต่างในขณะที่เสด็จผ่านและทรงต้องการให้เจ้าของบ้านที่เป็นผู้ใหญ่ได้ออกมาเฝ้ารับเสด็จถวายบังคมให้ทอดพระเนตร ถ้าทรงรู้จักก็จะมีพระราชปฏิสันถารตามสมควร (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ & กัญฐิกา ศรีอุดม, 2548: 353) ซึ่งจากเดิมนั้นระบบการบริหารราชการแผ่นดินตามหลักโบราณราชประเพณีขององค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นการทำให้เกิดช่องว่างระหว่างองค์พระมหากษัตริย์และกลุ่มข้าราชการชั้นผู้น้อยรวมทั้งประชาชนด้วย

ทว่าการเปลี่ยนแปลงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีวัตถุประสงค์เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นภายนอกประเทศขณะนั้น ก็มีอุปสรรคอยู่บ้างเนื่องจากในระยะแรก เสนาบดีขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ส่วนมากยังนิยมการปกครองแบบเก่า มีน้อยมากที่ตระหนักถึงเหตุผลของพระองค์ที่ทรงต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครอง ให้เป็นไปตามแบบอย่างชาติตะวันตก และถ้ามีผู้ไม่เห็นชอบก็จะเกิดความขัดแย้งบ้างซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการปรับปรุงพัฒนาบ้านเมือง อีกทั้งหลักการการปกครองของชาติตะวันตกขัดกับสาระสำคัญที่ยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติในการปกครองอย่างจารีตเดิมและยังมีกลุ่มเสนาบดี ขุนนางข้าราชการประเภทอนุรักษนิยมยังคิดว่าบ้านเมืองที่ปกครองด้วยระบบแบบเก่านั้น สามารถทำให้บ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้าได้ที่อยู่แล้ว พระองค์ทรงไม่แนพระราชหฤทัยว่ารูปแบบไหนจะเหมาะสมกับสยาม ส่งผลให้สยามจึงพัฒนาอย่างค่อยเป็นค่อยไปและปัญหานี้ก็ยังไม่มียุทธวิธีที่รอบรู้ถวายเป็นความคิดเห็นแก่พระองค์ได้ (ดำเนียร เลขะกุล, 2525: 169-170)

ในช่วงเริ่มรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษเข้ามาเรียกร้องผลประโยชน์จากสยามโดยตรง โดยการบังคับให้สยามทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ในปีพ.ศ.2398 ที่ชื่อว่า **สนธิสัญญาเบาว์ริง (Treaty of Friendship and Commerce between the British Empire and the Kingdom of Siam)** ที่มีสาระสำคัญ คือ ให้สยามเลิกการผูกขาดการค้าขายกับต่างประเทศโดยพระคลังหลวงและให้เก็บภาษีได้ไม่เกินร้อยละ 3 จัดตั้งสถานกงสุลขึ้นให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตซึ่งหากคนในบังคับของอังกฤษกระทำผิดในราชอาณาจักรสยาม ก็ไม่ต้องขึ้นศาลแต่ให้ขึ้นศาลกงสุลแทน สนธิสัญญาเบาว์ริงนอกจากทำให้สยามเสียผลประโยชน์ทางการค้าอย่างมากแล้วยังต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่มหาอำนาจชาติตะวันตกเป็นครั้งแรก แต่สยามต้องจำยอมเพราะเกรงในแสนยานุภาพทางทหารของอังกฤษ แต่ผลดีโดยตรงของสนธิสัญญาเบาว์ริง คือ มีการยกเลิกสิทธิผูกขาดการค้าระหว่างชาวตะวันตกกับพระคลังหลวง จึงทำให้เอกชนสามารถค้าขายกับ

ชาวตะวันตกได้โดยตรง เกิดการค้าเสรีมีผู้ค้าเกิดขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดการขยายตัวใน
 แนวทางการค้าทำให้ภาคเศรษฐกิจของสยามเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว (สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, 2553: 24)
 ขณะเดียวกันนั้นกลุ่มขุนนางและข้าราชการบางส่วน ก็ได้ปรับตัวมาทำการค้ากับชาวต่างชาติมากขึ้น
 ด้วยเช่นกัน จนกลายเป็นผู้ควบคุมการค้าโดยข้าราชการหรือ **ทุนนิยมขุนนาง** ที่ส่งผลให้รายได้
 ทางการคลังของสยามและฐานะส่วนตัวของผู้ทำการค้ามีความมั่งคั่งมาจนถึงปัจจุบัน (กันตพัฒน์ ชนะ
 บุญ, 2563: 41) ถึงแม้ว่าสนธิสัญญาฉบับนี้จะทำให้สยามต้องเสียอำนาจอธิปไตยบางประการ ทำให้
 รายได้สำคัญของสยามก็ได้สูญหายไปเป็นจำนวนมากแต่ก็มีรายได้ประเภทอื่นเข้ามาแทน เช่น รายได้
 จากฝิ่นและอบายมุขต่าง ๆ ตลอดจนรายได้จากการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกที่มีจำนวนมาก (จันทน์
 สุวรรณวาสี, 2548: 299) และจากการเจริญเติบโตทางระบบเศรษฐกิจนั้น ย่อมส่งผลต่อความจำเป็น
 ในการพัฒนาบ้านเมืองด้านคมนาคมอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ สิ่งที่เป็นรูปธรรมอย่างเห็นได้ชัด คือ การ
 สร้างถนนเพื่อความสะดวกในการขนส่งสินค้า นับว่าเป็นการขยายโอกาสทางการค้าการลงทุนและยัง
 แสดงถึงความสวยงามเป็นระเบียบเรียบร้อยของบ้านเมืองให้ชาวต่างชาติได้เห็นว่าสยามเป็นประเทศที่
 ทันสมัยมีอารยะ (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 223) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่ง
 เจ้าพระยา-ศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองสร้างถนน โดยมีนายเฮนรี อาลาบาสเตอร์
 (Henry Alabaster) เป็นผู้สำรวจและรังวัดวางแนวถนน นับว่าเป็นถนนสายแรกที่โดยใช้เทคนิคการ
 สร้างอย่างตะวันตก (หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, 2566) ซึ่งก็คือถนนเจริญกรุงตอนใต้
 หรือถนนเจริญกรุงตอนกลาง (กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม, 2566) โดยเริ่มสร้างตั้งแต่บริเวณ
 สะพานดำรงสถิตถึงการไฟฟ้านครหลวง เขตยานนาวา ในปัจจุบัน ซึ่งหลังจากที่ตัดถนนได้ไม่นานนักก็
 เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดแหล่งการค้า ที่สร้างความคึกคักจนเกิดเป็นชุมชนต่าง ๆ ขยายต่อมขึ้นที่บริเวณ
 สองฝั่งถนน พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของถนนและขยายการคมนาคมภายในเขตเมืองหลวง
 จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนขึ้นอีกหลายสายทั้งถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร (ศิลปวัฒนธรรม,
 2566)

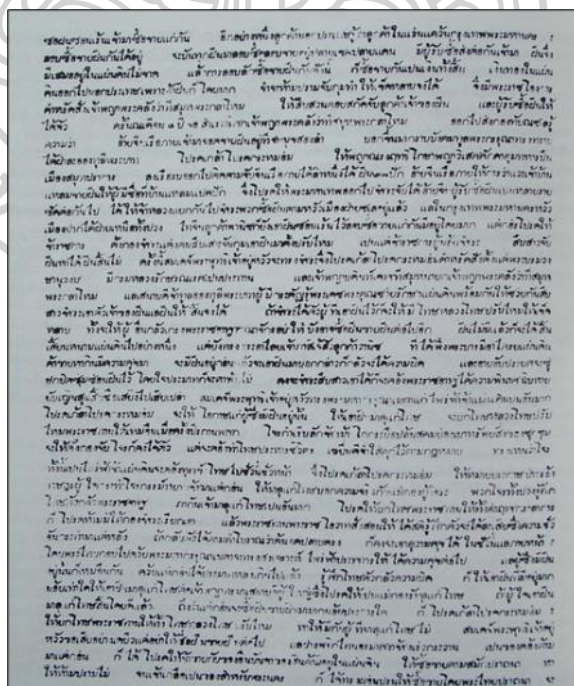
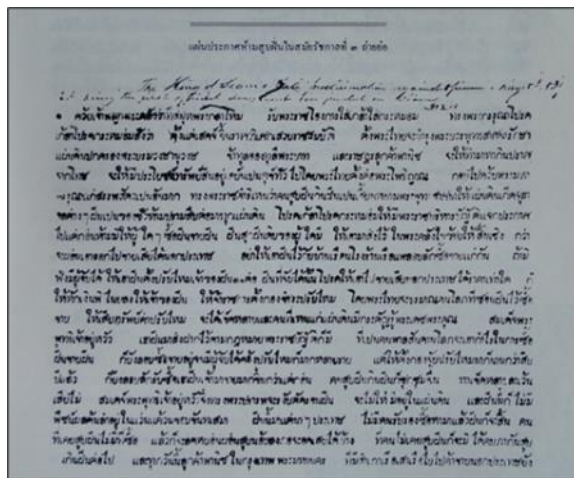
ก่อนหน้านี้สยามมีประกาศและส่งข่าวของทางราชการ ที่ออกไปจากพระนครด้วย
 ลักษณะเป็นใบบอก ที่กรมพระอาลักษณ์ได้รับพระบรมราชโองการรับสั่งให้จารึกลงในกระดาษข่อย
 ปิดไว้ที่หอหลวงในพระบรมมหาราชวัง จากนั้นข้าราชการในกรุงและหัวเมืองใกล้เคียง จะต้องมา

คัดลอกพระบรมราชโองการเหล่านั้นไปแจ้งแก่บรรดาขุนนางและประชาชนทั่วไปให้ได้รับทราบ ส่วนผู้ที่อยู่ตามหัวเมืองไกล ๆ เจ้าหน้าที่กรมพระอาลักษณ์จะคัดลอกส่งไปให้ ซึ่งอาจจะสูญหายและการคัดลอกต่อ ๆ กันไป ก็อาจจะทำให้ข้อความที่จะสื่อไปได้หรือประชาชนที่อยู่ไกลมากก็ไม่สามารถทราบข่าวคราวจากพระนครได้ (มานิจ สุขสมจิตร, 2561: 108) จนเมื่อปีพ.ศ.2382 ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จ้างหมอแดน บีช แบริดลีย์ (Dan Beach Bradley) ชาวอเมริกัน (โรงพิมพ์มิชชันนารีคณะ American Board of Commissioners for Foreign Missions หรือ A.B.C.F.M.) พิมพ์ประกาศห้ามสูบบุหรี่ 9,000 ฉบับ ซึ่งนับว่าเป็นเอกสารทางราชการที่พิมพ์ด้วยตัวพิมพ์ภาษาไทยเป็นฉบับแรก (ภาพที่ 3 และภาพที่ 4)

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมอแดน บีช แบริดลีย์ (Dan Beach Bradley) ได้พิมพ์คำสอนทางศาสนาออกเผยแพร่และต่อมาได้ออกหนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกในปีพ.ศ.2387 ชื่อบางกอกเรคคอร์ดเดอร์ (The Bangkok Recorder) เป็นหนังสือจดหมายเหตุ เนื้อหากล่าวถึงความรู้ทั่วไป ข่าว ข่าววิจารณ์ กำหนดเวลาเข้าเทียบท่าของเรือสินค้า โฆษณาขายสินค้าจากห้างร้าน แต่ภายหลังมีการตีพิมพ์ด้วยถ้อยความคลาดเคลื่อนไปจากข้อเท็จจริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งโรงพิมพ์หลวงชื่อ **อักษรพิมพ์การ** ขึ้นมาและทรงจัดพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเมื่อปีพ.ศ.2401 (ราชกิจจานุเบกษา, 2566) ออกหนังสือพิมพ์ขึ้นในราชสำนักเพื่อชี้แจงข่าวที่หมอแบริดลีย์พิมพ์คลาดเคลื่อน ประกาศเรื่องสำคัญของทางราชการ ข่าวเบ็ดเตล็ด เผยแพร่ให้ส่วนราชการและประชาชนได้รับทราบ ซึ่งประโยชน์ของสื่อสิ่งพิมพ์นั้นสามารถสร้างบรรทัดฐานโน้มน้าวความคิด สร้างความเข้าใจในสังคมให้เป็นไปในทิศทางแนวเดียวกัน ถึงแม้ว่าความคิดนั้นจะเป็นในทางที่เห็นด้วยหรือคัดค้านก็ตาม

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมอแดน บีช แบริดลีย์ (Dan Beach Bradley) ได้พิมพ์คำสอนทางศาสนาออกเผยแพร่และต่อมาได้ออกหนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกในปีพ.ศ.2387 ชื่อบางกอก เรคคอร์ดเดอร์ (The Bangkok Recorder) เป็นหนังสือจดหมายเหตุ เนื้อหากล่าวถึงความรู้ทั่วไป ข่าว ข่าววิจารณ์ กำหนดเวลาเข้าเทียบท่าของเรือสินค้า โฆษณาขายสินค้าจากห้างร้าน แต่ภายหลังมีการตีพิมพ์ด้วยถ้อยความคลาดเคลื่อนไปจากข้อเท็จจริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯตั้งโรงพิมพ์หลวงชื่อ **อักษรพิมพ์การ** ขึ้นมาและทรงจัดพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเมื่อปีพ.ศ.2401 (ราชกิจจานุเบกษา, 2566) ออกหนังสือพิมพ์ขึ้นในราชสำนักเพื่อ

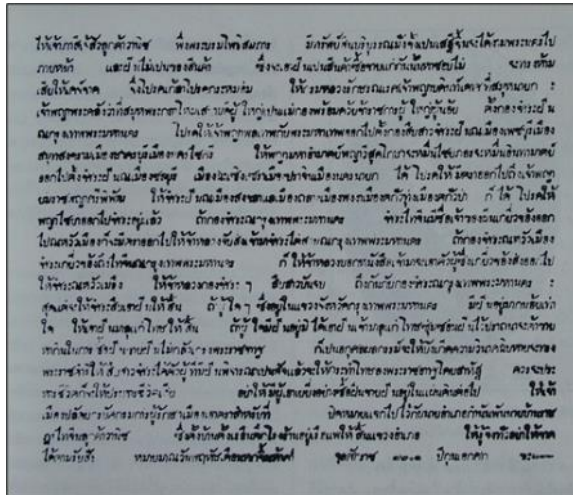
ชี้แจงข่าวที่หมอบรัดเลย์พิมพ์คลาดเคลื่อน ประกาศเรื่องสำคัญของทางราชการ ข่าวเบ็ดเตล็ด
 เผยแพร่ให้ส่วนราชการและประชาชนได้รับทราบ ซึ่งประโยชน์ของสื่อสิ่งพิมพ์นั้นสามารถสร้าง
 บรรทัดฐานโน้มน้าวความคิด สร้างความเข้าใจในสังคมให้เข้าไปในตามทิศทางแนวเดียวกัน ถึงแม้ว่า
 ความคิดนั้นจะเป็นในทางที่เห็นด้วยหรือคัดค้านก็ตาม

ภาพที่ 3 ภาพเอกสารประกาศห้ามสูบบุหรี่ เมื่อปีพ.ศ.2382

ที่มา: หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ. (2566). ประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย.

สืบค้นจาก <https://bit.ly/3Zxt6sb>

ภาพที่ 4 ภาพเอกสารประกาศห้ามสูฝิ่น เมื่อปีพ.ศ.2382

ที่มา: หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ. (2566). ประวัติการพิมพ์ในประเทศไทย.

สืบค้นจาก <https://bit.ly/3Zxt6sb>

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทางสังคม ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเริ่มเปลี่ยนอย่างค่อยเป็นค่อยไป ยังไม่ใช่การเปลี่ยนระบบโครงสร้างทางสังคมของสยามโดยรวมทั้งหมด เพราะการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่นั้นจะเกิดขึ้นในเขตพระนครและนอกเขตพระนครใกล้เคียงหรือบริเวณพื้นที่ที่ติดต่อกับชาวต่างชาติ ดังนั้นประชาชนส่วนใหญ่จึงไม่ได้รับผลของเปลี่ยนแปลงมากนัก อีกทั้งเนื่องจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีระยะเวลาที่ไม่ยาวนานมากนัก ความรู้สึกถึงการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จึงไม่ได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางมาก แต่จะเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นยุคสมัยแห่งการปฏิรูปประเทศในทุก ๆ ด้าน แต่ก็นับได้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญต่อพัฒนาการของระบบโครงสร้างต่าง ๆ ในสยาม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตด้วยพระโรคไข้มาลาเรีย (เอกชัย โควาวินิจฉัย, 2561: 117) เมื่อวันที่พฤหัสบดี เดือน 11 ขึ้น 15 ค่ำ ย่ำค่ำ ปฐมยาม ตรงกับวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2411 สิริพระชนม์ได้ 65 พรรษา ทรงดำรงสิริราชสมบัติ 18 ปี (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 450)

บทที่ 4

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

ประวัติวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่ใกล้กับเชิงสะพานพระพุทธรูปยออดฟ้า ฝั่งธนบุรี มีเลขทะเบียนวัดที่ 24 ถนนประชาธิปไตย แขวงวัดกัลยาณ์ เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร มีพื้นที่ทั้งหมด 29 ไร่ 3 งาน 55.1 ตารางวา ตามโฉนดเลขที่ 22762 และ 22763 โดยมีเขตอุปการทิศเหนือจรดถนนเทศบาลสาย 1 ทิศใต้จรดถนนเทศบาลสาย 2 และโรงเรียนศึกษานารี ทิศตะวันออกจรดถนนประชาธิปไตย ทิศตะวันตกจรดคลองสาธารณะ นอกจากนี้ยังมีพื้นที่เขตธรณีสงฆ์จำนวน 344 ตารางวา ทางด้านตะวันออกที่ติดกับถนนประชาธิปไตย โดยสร้างเป็นอาคารแถวจำนวน 30 ห้อง ส่วนทางด้านตะวันตกได้แบ่งให้ประชาชนเช่าอยู่อาศัย นอกจากนี้ยังมีที่ธรณีสงฆ์อีก 1 แปลง จำนวน 19 ไร่ 3 งาน 4 ตารางวา ตามโฉนดเลขที่ 16067 อยู่ที่ตำบลดอนกระเบื้อง อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหารเริ่มสร้างเมื่อปีพ.ศ.2371 โดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม ได้อุทิศสวนกาแปสร้างเป็นวัดขึ้น แล้วถวายเป็นพระอารามหลวงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับพระราชทานนามว่า **วัดประยุรวงศาวาส** อันมีความหมายว่า **วัดแห่งพระประยูร-ญาติ** ก่อนมีการฉลองพระอารามเมื่อวันศุกร์ เดือน 2 ขึ้น 7 ค่ำ ตรงกับวันที่ 13 มกราคม พ.ศ. 2379 (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 69)

เมื่อปีพ.ศ.2470 เป็นปีที่วัดประยุรวงศาวาสวรวิหารมีอายุครบ 100 ปี ได้มีการจัดทำประวัติวัดและจัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อยู่) เจ้าอาวาสรูปที่ 11 โดยมีการกล่าวถึงเขตวิสุงคามสีมาและเขตอุปการของวัดไว้ว่า เขตวิสุงคามสีมาวัดนี้ยาว 17 วา 2 ศอก (35 เมตร) กว้าง 14 วา (28 เมตร) ส่วนอุปการของพระอารามโดยรอบทิศตะวันออกยาว 5 เส้น (200 เมตร) มีคลองข้างวัดเป็นเขตติดต่อกับเนื้อที่บ้านเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม

บุณนาค) ทิศตะวันตกยาว 4 เส้น 12 วา (184 เมตร) มีคลองข้างวัดและเว็จกุฎี เป็นเขตติดต่อกับเนื้อที่บ้านเจ้าพระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม บุณนาค) ทิศเหนือยาว 6 เส้น 7 วา 2 คอก (255 เมตร) มีกำแพงด้านหน้าวัด เป็นเขตติดต่อกับถนนหลวง ทิศใต้ยาว 6 เส้น 1 วา (242 เมตร) มีคลองข้างวัด เป็นเขตติดต่อกับถนนหลวงและเนื้อที่โรงเรียนบ้านสมเด็จฯ ลักษณะระบบผังบริเวณของพระอารามนี้ ได้เห็นหน้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศเหนือ ถาวรวัตถุที่สำคัญในเขตพุทธาวาสเมื่อแรกสถาปนาพระอารามมี พระวิหาร พระอุโบสถและการเปรียญเดิม (ปัจจุบันคืออาคารศูนย์พระปริยัติเทศก์แห่งคณะสงฆ์) ตั้งวางขนานกันทั้ง 3 หลัง โดยบริเวณพื้นที่ลานกว้างหน้าพระอารามด้านฝั่งทิศเหนือค่อนไปทางทิศตะวันออกหน้าการเปรียญเดิมมีภูเขาจำลอง (เขามอ) ตั้งอยู่ ส่วนด้านฝั่งทิศตะวันตกหน้าพระอุโบสถเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุมหาเจดีย์และเป็นที่ตั้งของพิพิธภัณฑสถานพระประยูรรัตนฆาต (พรินทร-ปริยัติธรรมศาลา) (ภาพที่ 5 และภาพที่ 6)

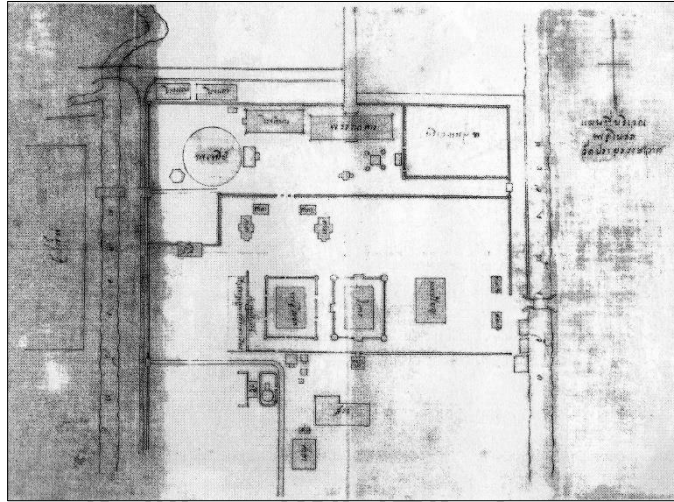
ทำเนียบเจ้าอาวาส

ในช่วงระยะเวลา 195 ปี (นับตั้งแต่ปีพ.ศ.2371) ที่ผ่านมามีวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร มีเจ้าอาวาสปกครองพระอารามจำนวน 14 รูปตามลำดับดังนี้ (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556: 29)

1. พระญาณสังวร (ดั่ง)	พ.ศ.2371 และ พ.ศ.2375	รวม	2	ปี
2. พระญาณไตรโลก (ซ่า)	พ.ศ.2372-2374	รวม	3	ปี
3. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี)	พ.ศ.2375-2461	รวม	41	ปี
4. พระสาสนุทเทศาจารย์ (สา)	พ.ศ.2416-2421	รวม	5	ปี
5. พระธรรมภาณพิลาศ (ผ่อง)	พ.ศ.2421-2431	รวม	10	ปี
6. พระครูสังวราทิคุณ (ชู)	พ.ศ.2432-2435	รวม	3	ปี
7. พระครูสาราณียคุณ (บุญ)	พ.ศ.2435-2436	รวม	1	ปี
8. พระสาสนานุรักษ์ (ทิม)	พ.ศ.2436-2443	รวม	7	ปี
9. พระธรรมเจดีย์ (แก้ว)	พ.ศ.2443-2448	รวม	5	ปี
10. พระปราชกรมณี (เปลี่ยน)	พ.ศ.2448-2454	รวม	6	ปี
11. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อยู่ อุดตฺรภทฺโท)	พ.ศ.2454-2476	รวม	21	ปี
12. พระธรรมปัทมจินดาจารย์ (เชื้อ จนนฺโท)	พ.ศ.2478-2500	รวม	22	ปี

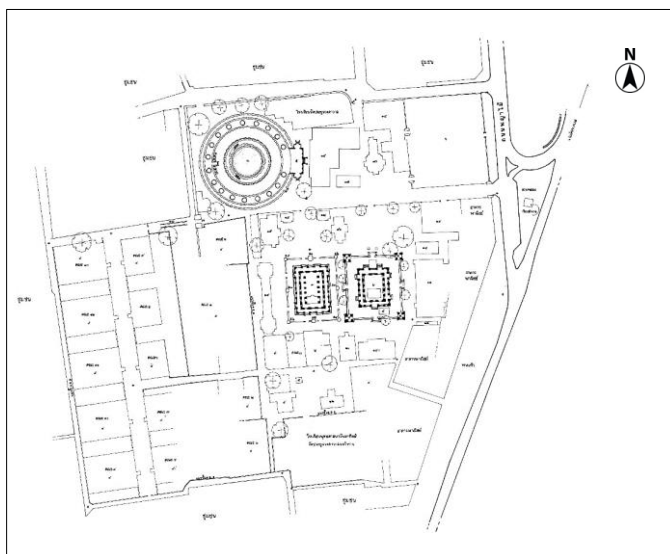

13. พระพุทธรูปญาณ (มงคล วิโรจโน) พ.ศ.2501-2548 รวม 48 ปี
14. พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) พ.ศ.2548-ปัจจุบัน

ภาพที่ 5 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร เมื่อ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448)
 ที่มา: พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2556). ประวัติวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร.
 กรุงเทพฯ: เซน พรินติ้ง.

ภาพที่ 6 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวิหารเมื่อปีพ.ศ.2547

ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ประวัติผู้สร้างวัดประยุรวงศาวาสวิหาร

ปฐมวงศ์ของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ผู้สร้างวัดนี้เป็นสายสกุลที่เก่าแก่ บรรพชนของสกุลบุนนาคเป็นแขกชาติมะหันทัน ชาวเมืองกุม (Qum) ประเทศเปอร์เซีย หรือสาธารณรัฐอิสลามอิหร่านในปัจจุบัน โดยมีเฉกอะหมัดและมหมัดสะอิด สองคนพี่น้องเป็นหัวหน้ากลุ่มพ่อค้าฝ่ายแขก ได้ชักชวนแขกชาติมะหันทันหรือแขกเจ้าเซ็น เข้ามาทำการค้าอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาเมื่อจุลศักราช 964 ปีชาล จัตวาศก ในช่วงต้นรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมหรือสมเด็จพระบรมราชาที่ 1 (จุฬาราชมนตรี (เซน), 2513: 2) ข้อมูลนี้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์-มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค) ไม่ได้ยืนยันว่าทราบมาอย่างถูกต้อง แต่อ้างว่านำข้อความจากจดหมายเหตุของพระยาวรเทพ (เถื่อน) และอ้างว่าพระยาวรเทพ (เถื่อน) ได้ข้อมูลนี้มาจากจดหมายเหตุของพระยาจุฬาราชมนตรี (เซน) มาอีกทอดหนึ่ง ถึงแม้ว่าหนังสือจดหมายเหตุปฐมวงศ์สกุลบุนนาค ได้กล่าวถึงเฉกอะหมัดและมหมัดสะอิดได้เดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาเมื่อจุลศักราช 964 แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทำการสอบศักราช

ใหม่ตามจดหมายเหตุของวันวลิต ที่เข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาช่วงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทั้งได้พิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 5 และได้ถูกปรับอีกครั้งโดยศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช จึงทำให้จุลศักราช 964 นี้อยู่ในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และพิทยา บุณนาค ก็ได้เสนอ ปัญหาเรื่องปีจุลศักราช 964 ไว้ในหนังสือ **มุสลิมผู้นำปฐมจุฬาราชมนตรีคนแรกในสยาม** ว่าหาก ความเดิมในจดหมายเหตุของพระยาวรเทพ (เถื่อน) นั้นระบุแค่เพียงปี 964 แต่ไม่ได้ระบุว่าอยู่ในสมัย รัชกาลใด ดังนั้นปี 964 ต้องเป็นปีในศาสนาอิสลามเพราะจดหมายเหตุซึ่งเป็นของพระยา- จุฬาราชมนตรี (เชน) ผู้นำศาสนาอิสลามก็ควรจะเป็นปีอิหฺเราะห์ศักราช (ฮ.ศ.) ดังนั้นการเดินทางเข้า มาในสยามของเอกอหฺมัดและมหมัดสะอิด ควรจะเข้ามาก่อนรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ชมรมสายสกุลบุณนาค, 2542: 22)

ดังนั้นอัตชีวประวัติของเอกอหฺมัดและสายสกุลวงศ์เอกอหฺมัด ตามหลักฐานเอกสาร ต่าง ๆ กล่าวได้ว่าเมื่อประมาณปีพ.ศ.2145 ช่วงปลายรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช หรือสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 2 มีพ่อค้าพี่น้องสองคนเดินทางมาจากเปอร์เซียซึ่งคนพี่ชื่อเอกอหฺมัด คนน้องชื่อ มหมัดสะอิด ได้เข้ามาที่กรุงศรีอยุธยาโดยตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลท่ากายี ทำการค้าขายเครื่องหอม ผ้าแพรและนำสินค้าจากกรุงศรีอยุธยาบรรทุกสำเภาไปค้าขายยังต่างประเทศ จนมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวย เอกอหฺมัดได้สมรสกับสตรีชาวสยามชื่อ เชย มีบุตร 2 คน คือ ชื่น หรือเจ้าพระยาอภัยราชา ในรัช สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หรือสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 5 และชื่อ ชม แต่เป็นไข้ถึงแก่กรรม ตั้งแต่ยังหนุ่มและยังมีธิดาอีกหนึ่งคนชื่อ ชี เป็นพระสนมในสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ส่วนมหมัด สะอิดอาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้ไม่นานก็กลับไปยังบ้านเกิดและมีได้กลับเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาอีก

จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม หรือสมเด็จพระบรมราชาที่ 1 เอกอหฺมัดได้ ช่วยงานราชการแผ่นดินร่วมกับเจ้าพระยาพระคลังโดยปรับปรุงพัฒนางานราชการกรมท่า ทำให้งานมี ความเจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะด้านการค้าขายกับพ่อค่านานาประเทศ เช่น โปรตุเกส วิลันดา (เนเธอร์แลนด์) อังกฤษ สเปน ญี่ปุ่น อินเดียและจีน เป็นต้น ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จึงมีพระราชดำรัสแต่ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีกรมท่าว่า

แขกเอกอหฺมัดมหาเศรษฐีผู้นี้ เขามีน้ำใจสวามิภักดิ์ต่อราชการของคนไทยมาก โดยสุจริตธรรมแท้ ๆ และเขาได้เป็นที่ปรึกษาหารือราชการกรมท่าของเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีด้วยมากแทบทุกราย ทั้งเขาได้เป็นผู้ช่วยแนะนำให้เสนาบดีกระทำการค้าต่างประเทศ

ถูกต้อง ตามทำนองนาประเทศมาก หากกระทำให้รั้งงานราชการในกรมท่าเป็นที่เรียบร้อย เจริญขึ้นมากกว่าแต่ก่อนหลายพันเท่า เราเห็นว่าแขกเณกอะฮ์หมัดผู้นี้มีความชอบต่อราชการ แผ่นดินไทยเรามากหนักหนาจะหาผู้ใดเสมอเขาไม่ได้ในเวลานี้ เราเห็นสมควรที่จะอนุญาตให้ โอกาสแก่แขกเณกอะฮ์หมัดผู้นี้ให้มีเวลาเข้ามาหาเราได้ในท้องพระโรงของเรา (ชมรมสายสกุล บุนนาค, 2542: 23)

ทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเณกอะฮ์หมัดเป็น**พระยาเณกอะหมัดรัตนราชเศรษฐี** เจ้ากรมท่าขวาและจุฬาราชมนตรี โดยพระราชทานที่ดินให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลท้ายคู และต่อมา ท่านเณกอะหมัดได้สร้างศาสนสถานสำหรับศาสนาอิสลามนิกายชีอะฮ์ สาขาอิษนาอะชาริยะฮ์ หรือ ชีอะฮ์สิบสองอิมาม (The Ithna Ashariyyah) ซึ่งคนไทยส่วนใหญ่เรียกกันว่ากุฎีเจ้าเซ็นหรือกุฎีทอง และยังจัดที่ดินส่วนหนึ่งไว้สำหรับเป็นสุสาน ในปัจจุบันหมู่บ้านแห่งนี้เรียกกันที่บ้านแขกกุฎีเจ้าเซ็น และเรียกสุสานว่าป่าช้าแขกเจ้าเซ็นบ้านท้ายคู จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ชมรมสายสกุลบุนนาค, 2566a)

กระทั่งเมื่อเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมท่าถึงแก่อสัญกรรม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเณกอะหมัดรัตนราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าขวา เป็นเสนาบดีกรมท่ากลางอีกตำแหน่ง หนึ่ง พระยาเณกอะหมัดรัตนราชเศรษฐีปฏิบัติหน้าที่ราชการต่าง ๆ ด้วยความสามารถเป็นที่ปรากฏมา อย่างยาวนาน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนขึ้นเป็น **เจ้าพระยาเณก-อะหมัดรัตนาธิบดี** ที่สมุหนายกอัครมหาเสนาบดีฝ่ายเหนือ ศักดินาหมื่นไร่ พร้อมกันนั้นก็ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนนายชินบุตรเจ้าพระยาเณกอะหมัดรัตนาธิบดี ขึ้นเป็นพระยาวรเชษฐ ภูกติ เจ้ากรมท่าขวา

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หรือสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 5 เจ้าพระยา-เณกอะหมัดรัตนาธิบดีดำรงตำแหน่งสมุหนายกจนอายุได้ 87 ปี สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงมี พระราชดำริเห็นว่าชราภาพมากแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากตำแหน่งสมุหนายกและเลื่อนขึ้นเป็น **เจ้าพระยาบวรราชนายก** จางวางกรมมหาดไทย ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ปรึกษาการปกครองราชการ แผ่นดิน และเลื่อนพระยาวรเชษฐภูกติ (ชิน) เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ที่สมุหนายกอัครมหาเสนาบดี ฝ่ายเหนือแทน จนเจ้าพระยาบวรราชนายกดำรงตำแหน่งได้ประมาณหนึ่งปีก็มีอาการป่วยหนัก สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้เสด็จไปเยี่ยม ในครั้งนั้นเจ้าพระยาบวรราชนายก ได้กราบบังคมทูล

ฝากธิดาชื่อ ซี ให้เข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณ พระองค์ก็ทรงรับไปเป็นพระสนม เจ้าพระยาบวรราชนายก (เฉกอะหมัด) ได้ถึงอสัญกรรมในปีพ.ศ.2174 (จุลศักราช 993) อายุ 88 ปี โดยศพของท่านได้ฝังอยู่ที่ป่าช้าแขกเจ้าเซ็น บ้านท้ายคู จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ชมรมสายสกุลบุณนาค, 2566a)

ส่วนเจ้าพระยาอภัยราชา (ชื่น) สมุหนายกอัครมหาเสนาบดีฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นบุตรชายคนแรกนั้น มีบุตรสองท่านกับภรรยาเอก (ไม่ปรากฏชื่อ) โดยคนแรกเป็นสตรีชื่อ เลื่อน และได้ถวายตัวเป็นพระสนมในสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและให้กำเนิดพระเจ้าลูกเธอ พระนามว่าพระองค์เจ้าแสงจันทร์ (ชมรมสายสกุลบุณนาค, 2542: 26) ส่วนบุตรคนที่สองเป็นชายชื่อ สมบุญ ได้รับพระกรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นจมื่นจรงักดีในกรมวังและเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาบำเรอภักดี ปลัดทูลฉลองกรมวัง ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กระทั่งเมื่อเจ้าพระยาอภัยราชา (ชื่น) ถึงแก่อสัญกรรม พระยาบำเรอภักดี (สมบุญ) ปลัดทูลฉลองกรมวัง มีอายุได้ 40 ปี ก็ได้รับโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาชำนาญภักดี (สมบุญ) ที่สมุหนายก อัครเสนาบดีฝ่ายเหนือ และเจ้าพระยาชำนาญภักดี (สมบุญ) นั้นก็มีบุตรสองคนชื่อใจและจิตร ซึ่งได้ถวายตัวรับราชการเป็นมหาดเล็กด้วย

จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ หรือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเดิมที่มีความดีความชอบเป็นเจ้าพระยา พระยา พระ เป็นต้น ตามฐานานุศักดิ์ ความชอบมากและน้อย อีกทั้งยังพระราชทานทรัพย์สินตามลำดับด้วย โดยในจำนวนขุนนางที่ทรงแต่งตั้งขึ้นนั้น มีบุตรคนโตของเจ้าพระยาชำนาญภักดี (สมบุญ) รวมอยู่ด้วย ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็น **พระยาเพชรพิไชย (ใจ)** จางวางกรมล้อมพระราชวังและให้ว่ากรมอาสาจาม กรมนาสาฎีปูน สังเกตฝ่ายกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ถึงช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ในครั้งนั้นข้าทูลละอองธุลีพระบาททุกคนต่างก็อยากตามเสด็จฯ แต่พระยาเพชรพิไชย (ใจ) ไม่มีชื่ออยู่ในข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่โปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จฯ พระยาเพชรพิไชย (ใจ) ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาของพระราชทานตามเสด็จฯ ด้วย แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีพระราชดำรัสว่า พระยาเพชรพิไชย (ใจ) นับถือศาสนาอิสลามไม่ควรไปนมัสการพระพุทธบาท แต่ถ้าเข้ารับมานับถือพระพุทธศาสนาจึงจะให้ตามเสด็จฯ พระยาเพชรพิไชย

(ใจ) กราบบังคมทูลว่าเต็มใจตามพระราชประสงค์ จากนั้นจึงทรงพระกรุณาพระราชทานพระบรม-
 ราชาอนุญาตให้พระยาเพชรพิไชย (ใจ) ตามเสด็จด้วย เมื่อถึงพระพุทธรูปพระยาเพชรพิไชย (ใจ)
 ได้รับศีล ปฏิญาณเป็นพุทธศาสนิกชนต่อสมเด็จพระสังฆราช ที่เฉพาะพระพักตร์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-
 บรมโกศ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นมูลเหตุให้วงศ์เจกอะหมัดละศาสนาเดิมมานับถือพระพุทธศาสนา และเมื่อ
 เสด็จกลับกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็น
เจ้าพระยาเพชรพิไชย ว่าราชการที่สมุหนายก (ชมรมสายสกุลขุนนาค, 2566c) เจ้าพระยา-
 เพชรพิไชย (ใจ) มีภรรยาชื่อฉ่อง เป็นธิดาของเจ้าพระยารัตนาธิเบศ มีธิดาชื่อแก้วและบุตรชายอีกสอง
 คนชื่อเชนและเสน

บุตรชายของพระยาเพชรพิไชย (ใจ) ที่ชื่อ **เสน** ได้ถวายรับใช้จนมีความเจริญในหน้าที่
 การงานตามลำดับ ถึงในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อน**พระยา-**
จ่าแสนยากร (เสน) ขึ้นเป็น**เจ้าพระยามหาเสนา (เสน)** ที่สมุหพระกลาโหมอัครมหาเสนาบดีปักษ์ใต้
 เจ้าพระยามหาเสนา (เสน) สมรสกับพวงแก้ว ซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (ขุนทอง) มีธิดา
 สามคนชื่อ เป้า แป้นและทองดี และยังมีบุตรชายชื่อ บุญมา นอกจากนั้นแล้วยังมีบุตรชายกับบุญศรี
 ภรรยาอีกคนหนึ่ง (ชมรมสายสกุลขุนนาค, 2542: 64) ชื่อ **ขุนนาค** โดยเจ้าพระยามหาเสนา (เสน) ได้
 นำขุนนาคถวายตัว รับราชการแผ่นดินในกรมพระราชวังบวรฯ กรมขุนพรพินิจและโปรดเกล้าฯ ให้
 เป็น**นายฉลองไฉนนาถ (ขุนนาค)** มหาดเล็กหุ้มแพรวังหน้า นายฉลองไฉนนาถ (ขุนนาค) ได้สมรสกับ
 ลี้ม ธิดาของพระยาธิเบศร์บดี จางวางมหาดเล็ก และมีธิดาชื่อตานี จนเมื่อกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่
 พม่า นายฉลองไฉนนาถ (ขุนนาค) ได้พาภรรยาและธิดาไปอาศัยอยู่กับหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี
 (ทองด้วง)

จนกระทั่งเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) สามารถกอบกู้
 เอกราชและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว และหลวงยกกระบัตร (ทองด้วง) ก็ได้เข้ามา
 รับราชการในกรุงธนบุรีเป็นเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก (ทองด้วง) ส่วนนายฉลองไฉนนาถ (ขุนนาค)
 นั้น ไม่ได้ถวายตัวทำงานราชการแผ่นดิน แต่ได้ติดตามมาอยู่กับเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) ในฐานะเป็น
 ทนาย กระทั่งเมื่อเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์
 ศีก รับพระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกเป็น
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็ทรงแต่งตั้งข้าราชการที่มีความดีความชอบให้

ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ตามความสามารถ โดยนายฉลองไฉยนาถ (บุณนาค) ได้รับการโปรดเกล้าฯ เป็นพระยาอุทัยธรรม (บุณนาค) (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545: 4) และพระราชทานบ้านให้อยู่บริเวณท้ายวังแถวจวนเสนาบดี (ชมรมสายสกุลบุณนาค, 2542: 66) และในปีพ.ศ.2328 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอุทัยธรรม (บุณนาค) นำทัพไปสกัดกั้นพม่าที่เมืองชัชนาทและเมื่อเสร็จศึกในครั้งนั้นแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยายมราชและเป็นเจ้าพระยายมราชในเวลาต่อมา จนเมื่อถึงปีพ.ศ.2336 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ยกทัพไปตีเมืองทวายแต่ไม่สำเร็จจำเป็นต้องถอยทัพกลับมา และเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ก็ได้ต่อสู้กรรมในกลางศึก (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545ก: 109) ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าพระยายมราช (บุณนาค) เป็นเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค) (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545ข: 110) แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) สมรสกับคุณลิ้ม แต่ได้เสียชีวิตลง เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (ท่านผู้หญิงนากหรือนาค) ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์จึงทรงยกคุณนวล (เจ้าคุณพระราชพันธุ์) ผู้เป็นกนิษฐภคินีให้เป็นภรรยา และยังทรงประกอบพิธีสมรสพระราชทานด้วยเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) มีบุตรและธิดากับเจ้าคุณพระราชพันธุ์ (นวล) 10 คนคือ

1. เป็นชาย ถึงแก่กรรมตั้งแต่เยาว์
2. หนู
3. ก้อน ถึงแก่กรรมตั้งแต่เยาว์
4. ทิน ถึงแก่กรรมตั้งแต่เยาว์
5. คุ่ม
6. ต่าย
7. พั้ง
8. ดิศ เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ทั้ง 10 ท่านนี้เป็นราชินิกุลและนับเป็น
9. แขก ถึงแก่กรรมตั้งแต่เยาว์
10. ทัด เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ทั้ง 10 ท่านนี้เป็นราชินิกุลและนับเป็น

เจ้าคุณพระราชพันธุ์ชั้นที่ 2 (ชมรมสายสกุลบุณนาค, 2566b)

นอกจากนั้นแล้วเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ยังได้ถวายธิดาชื่อ ตานี ที่เกิดกับ ลี้มภรรยาเก่า ให้เป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและได้ให้ประสูติ พระราชธิดาและพระราชโอรส คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจงกลนี และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ (ต้นราชสกุลฉัตรกุล) จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาตานี นอกจากนั้นแล้วเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ก็ยังได้ถวายธิดาที่เกิดกับภรรยาอื่นให้เป็น พระสนมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึง 7 ท่านด้วยกัน (เทอดพงศ์ คงจันทร์, 2547: 13) ดังนั้นทำให้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) กับ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีความแนบแน่นเป็นอย่างมาก ในฐานะที่เป็นคู่ พระเทวัญ (คู่เขย) และเป็นพระสัสสุระ (พ่อตา)

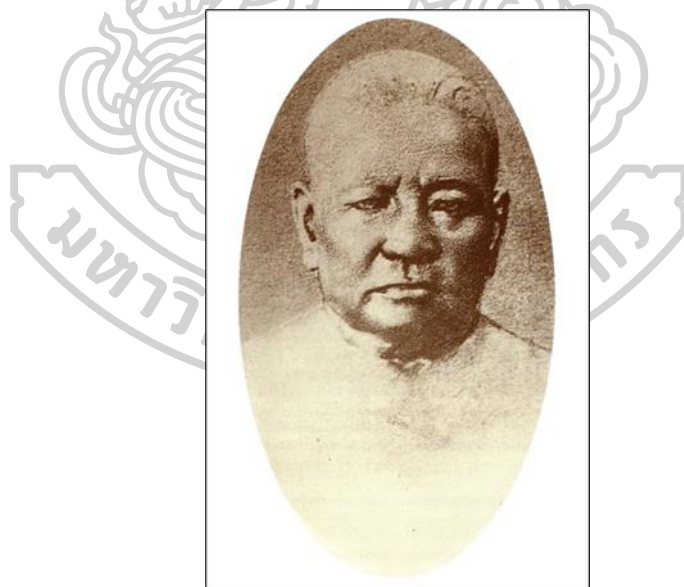
ดิศหรือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ภาพที่ 7) ซึ่งเป็นบุตรคนที่ 8 ของ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณพระราชพันธุ์ (นวล) ผู้สถาปนาวัดประยูรวงศาवास- วรวิหาร เกิดเมื่อปีวอก พ.ศ.2331 เริ่มรับราชการโดยถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้รับพระราชทานตำแหน่งเป็นนายสุตจินดา มหาดเล็กหุ้มแพร หลังจากนั้นได้เลื่อนขึ้นเป็นหลวงศักดิ์นายเวร มหาดเล็ก และจมีนไวยวรรณาทห้วหมื่น มหาดเล็ก ตามลำดับ แล้วเป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก (ดำรงราชานุภาพ, 2546: 30) จนได้ดำรง ตำแหน่งพระยาพระคลังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ชมรมสายสกุลบุนนาค, 2542: 70)

จนมาถึงรัชสมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาอัครมหาเสนา (น้อย) ถึงอสัญกรรมลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยามหาเสนาแทน แต่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ไม่ได้รับตำแหน่ง เพราะกล่าวกันว่าเป็นเจ้าพระยามหาเสนาหมักอายุจะสั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ว่าราชการตำแหน่งสมุหกลาโหม อีกตำแหน่งหนึ่งเรียกว่า **เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม** มีหน้าที่ดูแลกรมพระคลัง การ จัดเก็บภาษีอากรรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน ควบคุมดูแลการตัดสินคดีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องพระราชทรัพย์ หลวง นอกจากนั้นแล้วยังดูแลเกี่ยวข้องกับราชการต่างประเทศ เพราะส่วนใหญ่ชาวต่างชาติจะเข้ามา ติดต่อกับสยามในเรื่องของการค้าจึงมีหน้าที่รับรอง ดูแลเรื่องการค้ากับชาวต่างชาติ (ศิริพร สุขุมธา

รัตน์, 2553: 300-302) ตลอดจนมีอำนาจและสิทธิในการดูแลทั้งหัวเมืองทางภาคตะวันออกและภาคใต้ในคราวเดียวกันด้วย (สุกัญญา บำรุงสุข, 2525: 289-290)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้เรียกเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ) ว่าเจ้าพระยาอัครมหาอุดมบรมวงศาเสนาบดี จนในปีพ.ศ.2394 จึงเลื่อนขึ้นเป็น**สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์** พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกราชทินนามว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ วรุตมพงศนายก สยามตลกโลกานุपालนนาถ สกลราชวรณาจักรธาภิเบนทร ประเมนทรมหาราชานุกุล สรรพกิจมูลมเหศวร เชษฐฐาเมตยาธิบดี ศรีสรณรัตนธาดา อุดลยเดชานุภาพพิตร ถือกักดินนา 30000 พระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดี เป็นเครื่องสำหรับยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ให้สำเร็จราชการตลอดทั่วพระราชอาณาจักรใช้ตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรล (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 53) (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 7 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

ผู้สถาปนาวัดประยูรวงศาवासรววิหาร

ที่มา: ชมรมสายสกุลบุนนาค. (2542). **สกุลบุนนาค**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

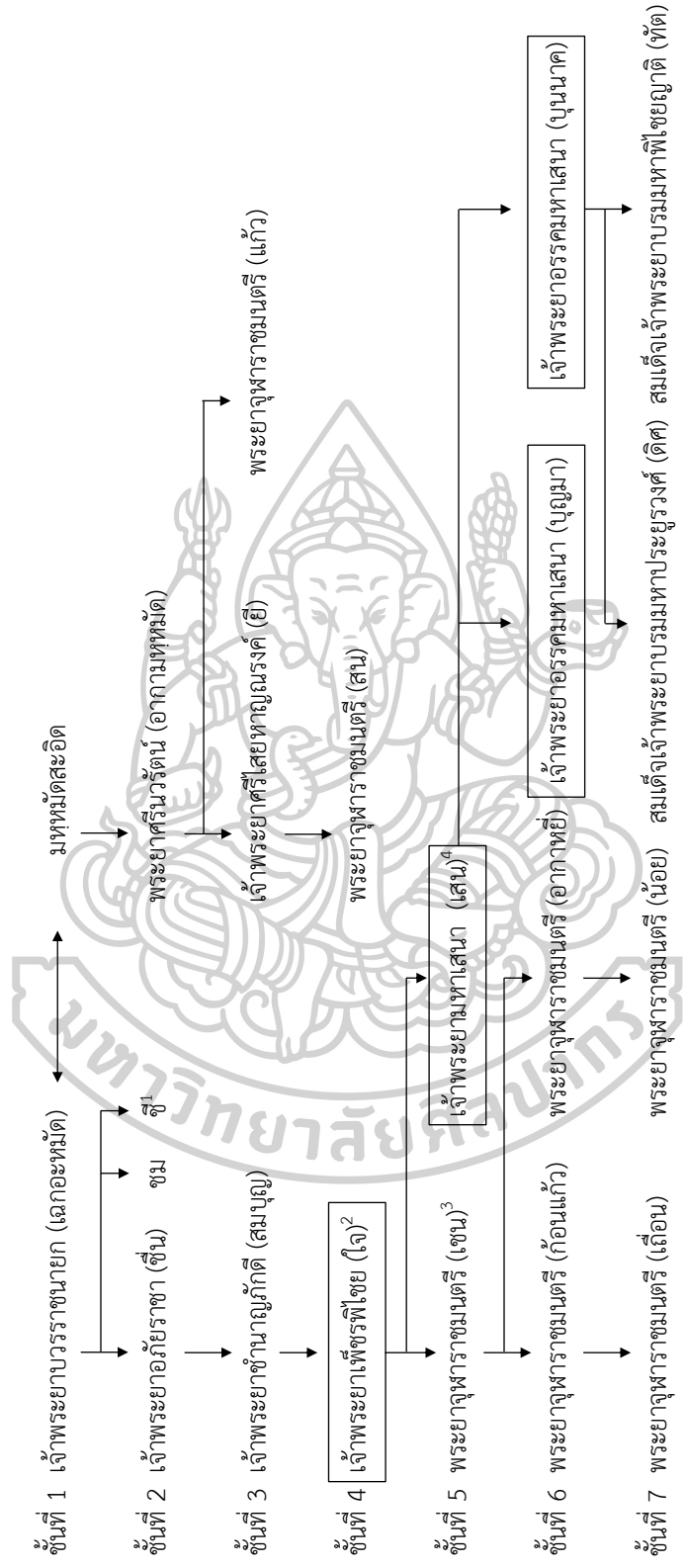
ภาพที่ 8 ภาพตราสุริยมณฑลใหญ่

ที่มา: ชมรมสายสกุลขุนนาค. (2566).เสนาบดีตระกูลขุนนาค.

สืบค้นจาก <http://www.bunnag.in.th/history6-symbol.html>

สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) หรือประชาชนทั่วไปนิยมเรียกว่า สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ขณะเดียวกันพระยาศรีพิพัฒนรัตนโกษา (ทัต) น้องชายสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ประชาชนนิยมเรียกว่าสมเด็จพระยาองค์น้อย ถือตราจันทรมณฑลเทพบุตรจักรล เป็นผู้สำเร็จราชการพระนคร ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าตระกูลขุนนาคเป็นตระกูลที่มีอำนาจมากและคงอยู่ได้เช่นนั้นประมาณ 40 ปี สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ถึงแก่พิราลัยด้วยสาเหตุเป็นแผลที่หลังเท้าซ้ายจากการถูกเสี้ยนตำเป็นพิษ (แผลอักเสบติดเชื้อ ผู้วิจัย) ลามจนถึงแก่ชีวิต เมื่อปีพ.ศ.2398 สิริอายุรวม 67 ปี 31 วัน

ภาพที่ 9 ภาพแผนภูมิแสดงการสืบสกุลของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

¹ ถวายตัวเป็นพระสนมในสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ² เปลี่ยนจากศาสนาสอนมานับถือพระพุทธศาสนา ³ นับถือศาสนาอิสลาม ⁴ นับถือพระพุทธศาสนา

ความสำคัญและบทบาทของพระอาราม

ชาวสยามมีความเชื่อในเรื่องที่ว่าพระพุทธศาสนาจะมีอายุเพียง 5,000 ปี โดยความเชื่อเช่นนี้มาจากคัมภีร์ศาสนาที่พระเถระชาวสิงหลเป็นผู้แต่ง ซึ่งมีมาตั้งแต่ในสมัยสุโขทัย เนื่องจากพระภิกษุสงฆ์จะต้อง บอಕ್ಕักราช เป็นอารัมภกถาทุกครั้งเพื่อให้ทราบว่าเป็นวันที่แสดงธรรมเทศนานั้นเป็นวันข้างขึ้น ข้างแรม กี่ค่ำ เดือนอะไร ปีอะไร พระพุทธศาสนาผ่านมาแล้วกี่ปี และยังมีเหลืออีกกี่ปีจึงจะสิ้นพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ความเชื่อดังกล่าวมีวัตถุประสงค์ที่ไม่สามารถทราบได้อย่างแน่ชัด เพียงแต่ว่าเป็นการกำหนดโดยยึดตามคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยสันนิษฐานได้ว่าในสมัยก่อนยังไม่มีเครื่องมือสิ่งที่จะบอกวัน เดือน ปีอย่างชัดเจน พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มากกว่าประชาชนทั่วไป จึงถือเอาช่วงเวลาที่ผู้คนมาร่วมชุมนุมกันมากเป็นโอกาสบอกถึงวัน เดือน ปี ให้คนได้รับทราบ และเดือนสติเรื่องการดำเนินชีวิตว่าอย่าประมาทควรยึดมั่นในศีล บำเพ็ญบุญให้สมกับที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ สอนด้วยหลักแห่งความรู้และความจริงถึงเรื่องทุกสรรพสิ่ง ที่เมื่อมีเกิดก็ต้องมีเสื่อมและสูญสิ้นไป เหตุนี้พระพุทธศาสนาก็ย่อมที่จะสามารถดับสูญได้เช่นเดียวกัน (ชัย เรื่องศิลป์, 2545: 36-37)

พระอารามหรือวัดเป็นสถานที่อันเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา อยู่คู่กับระบบโครงสร้างทางสังคมไทยมาอย่างช้านานและมีฐานะเป็นศูนย์กลางระหว่างรัฐกับประชาชน โดยรัฐได้อาศัยพระอารามเป็นสถานที่สร้างขวัญ กำลังใจ และเป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวจิตใจให้แก่ประชาชนรวมกันเป็นหนึ่งเดียวมาอย่างช้านาน ทั้งนี้จากการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อปีพ.ศ.2310 เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมเป็นอย่างมาก ดังนั้นเมื่อสร้างกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้มีการจัดระเบียบโครงสร้างทางสังคมในทุก ๆ ด้าน เห็นได้จากพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยเฉพาะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่แล้ว ทรงมีพระราชดำริที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาที่เสื่อมลงให้มีความเจริญรุ่งเรือง ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองคณะสงฆ์ให้มีความเป็นระเบียบ สร้าง ปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ พระราชทานนิตยภัตแทนเบี้ยหวัดแก่พระสงฆ์-ราชาคณะฐานานุกรมและเปรียญ (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545ก: 6-7) สังคายนาพระไตรปิฎก (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545ข: 55) ทรงประกาศพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ทรงแสดงถึงความเป็นผู้มีบุญบารมี เพื่อแสดงถึงความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์

ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเป็นพระราชกรณียกิจที่องค์จักรพรรดิราชผู้ดำรงไว้ซึ่งแห่ง **พระธรรมราชา** ทรงให้ความสำคัญ (พระมหาคำพันธ์ ปภากรโ และคนอื่น ๆ, 2563: 1610) และบทบาทของพระอารามก็เป็นสิ่งอย่างรูปธรรมที่ช่วยเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ โดยพระอารามเป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสิ่งเสมือนแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า สถานที่ประกอบศาสนกิจประชุมทำสังฆกรรมต่าง ๆ สถานที่บรรพชาอุปสมบท เป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกและที่อยู่ของพระภิกษุสงฆ์ เมื่อบ้านเมืองมีความสงบสุข องค์พระมหากษัตริย์จึงจำเป็นต้องสร้าง ปฏิสังขรณ์พระอารามที่ทรุดโทรมให้กลับมาได้อย่างเดิม เนื่องจากเป็นสถานที่พึ่งทางจิตใจของประชาชนในสังคม เป็นสถานที่เผยแผ่พระพุทธศาสนา (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546: 32) ซึ่งการสร้างพระอารามที่ใหญ่โตและมีความงดงามได้นั้น จำเป็นที่จะต้องใช้ทั้งกำลังทรัพย์กำลังกายจำนวนมาก เพื่อสร้างให้เป็นพื้นที่รวมของศิลปวัฒนธรรมของชาติในแขนงต่าง ๆ ทั้งงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ที่ก่อให้เกิดเอกลักษณ์ การพัฒนาเทคนิคทางการช่าง ทั้งนี้นอกจากเพื่อประโยชน์ในการบุญแล้ว ยังสะท้อนถึงสภาพบ้านเมืองที่อยู่ในสภาวะการณเป็นปกติ มีความสงบร่มเย็นเกิดความมั่นคงทางการเมืองและเป็นสิ่งที่บ่งบอกชี้วัดถึงความเจริญทางเศรษฐกิจได้อีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

บทบาทในฐานะเป็นสถานศึกษา อบรมขัดเกลานิสัย และเสริมสร้างธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติให้แก่ประชาชนโดยไม่มีแบ่งแยกชาติกำเนิด โดยมีพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิให้ความรู้ต่าง ๆ ทั้งทางด้านหลักธรรมและวิชาการหนังสือ และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งนั่นคือ นอกจากพระภิกษุสงฆ์จะเป็นผู้ได้รับความรู้จากพระธรรมวินัยเองแล้ว ก็ยังได้รับความรู้วิชานอกพระพุทธศาสนาด้วย เช่น โหราศาสตร์ คีตศาสตร์ ตำรายาพืชยสงคราม การช่าง การก่อสร้าง ดังนั้นความรู้ที่พระภิกษุสงฆ์ได้รับเช่นนี้ก็สามารถ่ายทอดไปสู่ประชาชนทั่วไปได้ บทบาทลักษณะนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนจากพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงสถาปนาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร ให้เป็นแหล่งรวบรวมสรรพศาสตร์วิชาความรู้ต่าง ๆ ทั้งบันทึกทางการแพทย์ ตำรายา โคลงภาพฤกษ์ตัดต่นซึ่งเป็นตำรายาภาพบำบัดของแพทย์ไทยแผนโบราณ การเมืองการปกครอง (ฉันท์พาลีสอนน้อง) วรรณคดี โคลงสุภาษิต (โคลงโลกนิติ) เป็นต้น (ศุภย์ มานุษยวิทยาสรีนธร (องค์การมหาชน), 2566)

พระอารามเป็นสถานที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ ซึ่งเป็นผู้ที่มีภาพลักษณ์แสดงถึงความมีคุณธรรมมีความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ เป็นผู้นำทางสังคม รวมทั้งเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

พระสงฆ์จึงได้รับความเชื่อถือจากประชาชนในทุก ๆ เรื่อง หรือหากมีกรณีพิพาทกันเล็กน้อยและไม่สามารถตกลงกันได้ ประชาชนก็จะขอร้องให้พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ช่วยพิจารณาตัดสิน ไกลเกลี้ยประนีประนอมให้ ซึ่งเมื่อพระท่านตัดสินชี้ขาดแล้วนั้น ประชาชนก็มักจะปฏิบัติตามด้วยความเคารพ พระอารามจึงเป็นเสมือนสิ่งยึดเหนี่ยวที่พึ่งทางใจ เป็นสถานที่ให้ความช่วยเหลือทั้งในเชิงชี้แนะและสั่งสอนแก่ฆราวาส

บทบาทการให้บริการด้านสังคม โดยเป็นสถานที่พักผ่อน เป็นสถานที่ชุมนุมจัดกิจกรรมนั้น ทนทานการเมื่อมีเทศกาลวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและงานรื่นเริงต่าง ๆ หรือเมื่อมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับงานส่วนรวมของชุมชนนั้น ๆ ประชาชนก็จะไปร่วมชุมนุม เนื่องจากเป็นสถานที่ที่มีพื้นที่กว้างและอยู่บริเวณกลางชุมชนหรือเมื่อในอดีตที่ยังไม่มีสถานรักษาพยาบาล พระอารามต่าง ๆ ก็เป็นเสมือนสถานที่รักษาพยาบาลตามองค์ความรู้ที่มีอยู่ในสมัยนั้น เช่น อาจรักษาด้วยยาสมุนไพร น้ำมันต์ เวทมนตร์คาถาต่าง ๆ หรือด้วยการทำพิธีสะเดาะเคราะห์ ไล่เสนียดภูตผีต่าง ๆ เป็นต้น ทำให้การกระทำบางอย่างของพระภิกษุสงฆ์เกินเลยดูไม่เหมาะสมขัดกับพระวินัย เช่น การปฏิบัติตนเป็นหมอนวด หมอดู ซึ่งทางกลุ่มชนชั้นปกครองถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่สมควรกระทำ ดังปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชว่ามีกฎหมายของพระสงฆ์ 10 ข้อ ห้ามพระราชาคณะ พระภิกษุสงฆ์ พระอนุจรเป็นหมอนวด หมอยาและหมอดู รั้งปัจจัยค้ำรักษาพยาบาลจากประชาชน (ศูนย์บริการทางวิชาการและกฎหมาย สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.: 106) จนเมื่อถึงปัจฉิมวัย พระอารามก็เป็นสุคติสถาน สถานที่เนการณาปนกิจศพตามประเพณีที่ยังต้องอาศัยพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม รั้งวัดอุปัชฌาย์เพื่อเป็นการอุทิศบุญกุศลไปให้แก่ผู้ที่ล่วงลับ

ระบบผังบริเวณ

คติจักรวาลวิทยา (Cosmology)

การสร้างสรรคงานพุทธสถาปัตยกรรมหรือพุทธศาสนสถาน ที่ได้ปรากฏมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา นั้น ได้รับแนวความคิดจากพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทลังกาวงศ์ (ปิยะมาศ สุขพลับพลา, 2546: 268) โดยมีแนวทางปฏิบัติที่เป็นการอธิบายถึงโลกภูมิและภูมิจักรวาล วัตถุประสงค์เพื่ออธิบายให้พุทธศาสนิกชนมีความเข้าใจในเรื่องบุญและกรรมได้อย่างง่ายขึ้น ซึ่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่ปรากฏคติความเชื่อในเรื่องจักรวาลทัศน์มีอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกทั้งใน

พระสุตันตปิฎกและในพระวินัยปิฎก ในอรรถกถา วรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาบาลีต่าง ๆ เช่น โลกุปัตติ จักรวาลทีปนี อรุณวดีสูตร เป็นต้น รวมทั้งวรรณคดีโลกศาสตร์ที่เป็นร้อยแก้วภาษาไทย อย่างไตรภูมิพระร่วง ไตรภูมิกถา หรือเตภูมิกถาที่แสดงให้เห็นถึงสารัตถะประโยชน์เกี่ยวกับหลักธรรม ทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น (กิตติพงษ์ บุญเกิด, 2543: 4-15) หรือไตรภูมิฉบับหลวง (ไตรภูมิโลก วิจิตรกถา เตภูมิกถา) ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้พระราชาคณะและราชบัณฑิตแต่งเมื่อปีพ.ศ.2326 กระทั่งเมื่อถึงปีพ.ศ.2345 ก็โปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรม-ปริชา (แก้ว) เรียบเรียงและชำระขึ้นใหม่อีกสำนวนหนึ่ง (ธรรมปริชา, 2520: 2) ต่างก็ล้วนแล้วแต่เป็นการสอนให้ประพฤติดนไปสู่หนทางแห่งนิพพานด้วยกันทั้งสิ้น

นอกจากนั้นแล้วยังมีการนำรากฐานทางความคิด ที่เกี่ยวกับคติเนื่องถึงความเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์มีความแตกต่างจากในสมัยอยุธยา โดยในสมัยอยุธยาองค์พระมหากษัตริย์เป็นเสมือนองค์อวตารหรือผู้สืบเชื้อสายมาจากองค์เทพเจ้า และยังมีคติธรรมราชาตามแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาร่วมอยู่ด้วย ในขณะที่สมัยรัตนโกสินทร์เป็นระบบคณาธิปไตยที่เน้นถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ (ปิยมาศ สุขพลัปลา, 2546: 269)

ทั้งนี้คติแนวความคิดแบบองค์จักรพรรดิราชนั้น ตั้งอยู่บนฐานความคิดเจ้าแห่งพระราชอิริยาผู้เป็นใหญ่กว่าพระราชทั้งปวง ทรงมีหน้าที่ทำสงครามเพื่อขยายราชอาณาจักร และพระราชที่มีชื่อเสียงในการทำสงครามก็ได้รับการขนานพระนามว่า จักรวาหิณี ที่หมายถึงพระราชผู้หมุนวงล้อ ซึ่งเป็นวงล้อของราชรถศึกเพื่อแผ่พื้นที่อาณาเขต ใช้ในการขับเคลื่อนไปเพื่อทำศึกสงครามจากแนวความคิดที่เป็นองค์จักรพรรดิราชทางอาณาจักร จึงต้องมีคุณความดีที่ได้บำเพ็ญมาทางศาสนาเป็นฐานรองรับ (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546: 65) โดยทรงเป็นจักรพรรดิที่ต้องประพฤติปฏิบัติตามหลักจักรวรรดิวัตร (พระมหาคำพันธ์ ปภากรโ และคนอื่น ๆ, 2563: 1616-1617) ทั้ง **หลักธรรมาธิปไตย** คือ ผู้ปกครองต้องยึดหลักของความจริงและความถูกต้อง โดยมีธรรมะเป็นที่ตั้งและปฏิบัติตามธรรมะให้เกิดขึ้นทั้งภายในตน และระบบการปกครองของตน ยึดมั่นใน **อันโตชน** ที่เป็นผู้ที่รักษาธรรมะ ให้ความคุ้มครองแก่ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดโดยการอบรมสั่งสอนให้อยู่ในความสงบเรียบร้อยดีงาม **พลกาย** การใช้คุณความดีด้วยการสงเคราะห์เหล่าข้าราชการทหารและตำรวจให้มีขวัญกำลังใจที่ดี **ขัตติยะ** มีความใส่ใจองค์พระมหากษัตริย์ที่อยู่ในสถานะเจ้าหัวเมืองต่าง ๆ และกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองชั้นผู้ใหญ่ให้สามารถ

ดำเนินการปกครองไปได้อย่างราบรื่น **อนุยนต์** คือ ผู้ปกครองนั้นต้องให้การดูแลคุ้มครองแก่เหล่าข้าราชการบริพารผู้ติดตามรับใช้ และจะต้องมี **พราหมณคฤหบดี** ที่เป็นการส่งเสริม เอื้อเพื่อ ช่วยเหลือและพัฒนาเหล่านักปราชญ์ คหบดี เกษตรกร ตลอดจนกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพในด้านต่าง ๆ อีกทั้งต้องมี **เนคมชนบท** โดยการดูแลเอาใจใส่ให้ความคุ้มครองแก่ประชาชน ทั้งในเมืองและที่อยู่ตามท้องถื่นห่างไกลด้วยความเป็นธรรมเสมอกัน รวมถึงการมีธรรมเรื่อง **สมณพราหมณ์** ที่จำเป็นต้องให้ความอุปถัมภ์ดูแลแก่พระภิกษุสงฆ์ นักบวชบรรพชิตตามสมควร ยึดมั่นใน **มคปักษิ** ซึ่งคือการป้องกันไม่ให้มีการทำร้าย ให้ความคุ้มครองดูแลแก่เหล่าสรรพสัตว์ รวมทั้ง **อธรรมการนิเสธนา** ที่ต้องป้องกันแก้ไขมิให้เกิดการกระทำที่ไม่ดีในพระราชอาณาจักร หมั่น **ธนาอนุปทาน** โดยการบริจาคทรัพย์ให้แก่ผู้ยากไร้ มิให้มีผู้ขัดสนขาดแคลนอยู่ในประเทศ ตลอดจนสร้างอาชีพที่สุจริตที่สามารถทำให้ประชาชนพึ่งพาและช่วยเหลือตนเองได้และต้องมี **ปริบุจจา** ที่หมั่นแสวงหาปัญญาและความรู้ตลอดจนคุณธรรมอยู่เป็นประจำจากผู้ประพฤติดี จากนักวิชาการผู้ที่มีความรู้และประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปโดยถูกต้อง หลักจักรวรรดิวัตรทั้งหมดนั้นจึงเป็นมาตรฐานของพฤติกรรมทางด้านคุณธรรม การมีจริยธรรม ซึ่งถ้าองค์จักรพรรดิราชาเป็นผู้ที่ทรงเปี่ยมไปด้วยธรรม ก็ย่อมมีสิทธิอันชอบธรรมในการปกครอง โดยจากแนวความคิดองค์พระจักรพรรดิราชาผู้ทรงธรรมนี้ ส่งผลก่อให้เกิดคตองค์พระมหาธรรมราชา หมายถึง พระราชาผู้ทรงคุณธรรมมีความเมตตากรุณาต่อประชาชน ซึ่งถ้ากล่าวถึงในทางธรรมาธิษฐานก็คือ พระราชาผู้เป็นเลิศในทางธรรม ผู้เป็นจักรวาทินเคลื่อนวงล้อแห่งธรรมที่แผ่барมีเพื่อความสงบสุขของประชาชน เหตุนี้องค์พระมหากษัตริย์จึงต้องดำเนินนโยบายตามแนวความคิดดังกล่าว เพื่อส่งเสริมภาพลักษณ์แห่งความเป็นองค์ธรรมราชาให้สมบูรณ์ ทั้งนี้ตามโลกทัศน์ขององค์พระมหากษัตริย์ที่เป็นธรรมราชานั้น ได้ปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วงว่า

เมื่อใดมีพระญาจักรพรรดิราชาไซ้ คนทั้งหลายฝูงนั้นย่อมมาเฝ้ามาแหนท่านนั้นตั้งคนทั้งหลายอันอยู่ในแผ่นดินเรานี้แล เทียรยอมไหว้คารพยำเกรงพระญาจักรพรรดิราชาเจ้านั้นแล ท่านผู้เป็นพระญาจักรพรรดิราชานั้นไซ้ ทานมีศักดิ์มียศดังนี้ แลจะกล่าวแลน้อย ๆ แต่พอให้รู้ไซ้ คนผู้ใดที่ได้กระทำบุญแต่ก่อน คือว่าได้ปฏิบัติบูชาแก่พระศรีรัตนตรัย แลรู้จักคุณพระพุทธิเจ้าพระธรรมเจ้าแลสงฆเจ้า แลให้ทานรักษาศีลเมตตาภาวนา ครั้นตายก็เอาตนไปเกิดในสวรรค์กลางคาบเกล้าได้เกิดเป็นท้าวเป็นพระญาผู้ใหญ่ แลมีศักดิ์มียศบริวารเป็นอนนก่อนันต์ไซ้ ได้ปราบทั่วทั้งจักรวาลแล (มหาธรรมราชาที่ 1, 2555: 99-100)

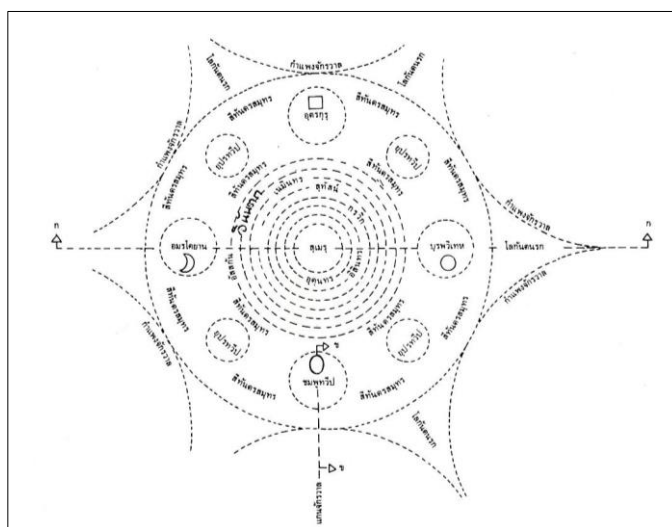
นอกจากแนวความคิดคตินจักรพรรดิราช และองค์ธรรมราชาที่องค์พระมหากษัตริย์ต้องเป็นผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ยังมีคติแนวความคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ อย่างคติสมมติเทพหรือเทวราชา ที่เป็นอิทธิพลแนวความคิดมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยถือว่าองค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพลงมาจุติเป็นมนุษย์หรือทรงสืบเชื้อสายมาจากองค์เทพเจ้า ทรงใช้พระราชอำนาจในฐานะสมมติเทพ เป็นคติที่เน้นความสำคัญทางอำนาจที่เด็ดขาดและศักดิ์สิทธิ์ เพื่อประโยชน์ในการจัดระบบระเบียบทางการเมืองการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจทั้งหมดเข้ามาสู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ในรูปแบบของมณฑล โดยเป็นสาระที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงที่เป็นศูนย์กลางทางอำนาจกับเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบ (รสิดา สีนเอกเอี่ยม, 2546: 169) และย่อมมีผลต่อแนวความคิด ตลอดจนรูปแบบในการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมที่ขึ้นอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์ด้วยเช่นกัน

จากลักษณะทางวัฒนธรรมจารีตทางสังคมของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ยังคงยึดถือความเชื่อผู้มีบุญบารมี กรรมดีกรรมชั่วและสังสารวัฏ จึงมีผลให้องค์พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นเทวราชาที่นับถือพระพุทธศาสนาตามแนวความคิดอย่างคติธรรมราชา ที่ทรงดำรงพระองค์ในฐานะศาสนูปถัมภกเป็นผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาตามคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ และมีหน้าที่ดูแลราษฎรให้อยู่ในศีล มีธรรมะ ตลอดจนทรงเน้นไปในเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ (ปิยมาศ สุขพลับพลา, 2546: 269) ดังนั้นองค์พระมหากษัตริย์จึงเป็นผู้ที่มีบุญบารมีมากที่สุด แต่ก็มีพระธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นปัจจัยช่วยทอนอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นเทวราชา (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546: 66)

ทั้งนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้รับแนวความคิดระบบจักรวาลทัศน์ ที่สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาซึ่งมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูผสมผสานความเชื่อทางพระพุทธศาสนา และนำมาสร้างสรรค์ในเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่มีมิติอันหลากหลาย (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546: 67) และส่งผลมีอิทธิพลต่อการออกแบบทางสถาปัตยกรรมทั้งระดับมหัพภาคและจุลภาค ก่อให้เกิดการสร้างรูปจำลองของจักรวาลในบริบทของตำแหน่งทิศที่ตั้ง การวางผังเมืองการวางผังอาคารต่าง ๆ และรูปสัญลักษณ์ของการประดับตกแต่ง

โดยโครงสร้างของจักรวาลทัศน์ในไตรภูมิโลกวินิจฉยกถามีลักษณะ ในแต่ละจักรวาลนั้นมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางจักรวาลที่ประกอบไปด้วยภูมิต่าง ๆ สามระดับ ได้แก่ ภูมิเบื้องบน

เรียกว่าอรูปภูมิหรืออรูปาวจรภูมิ ได้แก่ อรูปพรหม ภูมิส่วนกลางเรียกว่ารูปภูมิหรือรูปาวจรภูมิ และ ภูมิส่วนล่างเรียกว่ากามภูมิ โดยที่เขาศุเมรุเป็นที่อยู่ของสิ่งมีชีวิตในภพและภูมิต่าง ๆ ทั้งสัตว์ นรก สัตว์เดรัจฉาน รวมทั้งมนุษย์ นาค ครุฑ ยักษ์ มารและเหล่าเทวดา เขาศุเมรุจะมีเขาสัตต-บริภัณฑ์ล้อมรอบ ระหว่างกลางนั้นเป็นมหาสมุทรหรือที่เรียกว่ามหานทีสีทันดรโอบล้อมรอบเขาศุเมรุ (ภาพที่ 10)

ภาพที่ 10 ภาพลายเส้นการวิเคราะห์ลักษณะของผังจักรวาลในไตรภูมิพระร่วง
ที่มา: โชติ ภัลยาณมิตร. (2539). **สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม**.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สำหรับในฐานะของประชาชนความคิดจักรวาลมทัศน์ในไตรภูมินั้น เป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่แสดงถึงความทุกข์และความสุขที่ได้รับมาตามการกระทำที่ได้เคยปฏิบัติมา จึงกล่าวได้ว่าเป็นการสะท้อนสถานภาพตำแหน่งของบุคคลในสังคม ตลอดจนยังเป็นการควบคุมชนชั้นทางสังคม ก่อให้เกิดการยอมรับถึงความเป็นผู้มีบุญมีวาสนามีบารมี ย่อมแสดงถึงความยิ่งใหญ่แห่งองค์พระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งสถิตในภพภูมิที่สูงกว่า อย่างไรก็ตามความเชื่อเช่นนี้ในปัจจุบัน แม้จะขัดแย้งกับแนวทางหลักในพระพุทธศาสนา แต่ในแง่ที่ดีนั้นก็ถือเป็นการกระตุ้นจิตใจให้เกิดความกลัว ในเรื่อง

ของการทำความชั่ว และในขณะเดียวกันก็ยังเป็นสิ่งที่โน้มน้าวให้เกิดแรงบันดาลใจในการทำความดี และเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว ก็จะได้ไปอยู่ในภพภูมิบนแดนสวรรค์หรือได้เกิดใหม่ในชาติภพหน้าที่ครบไปด้วยฐานันดรศักดิ์อันสูงส่งหรือเพื่อการสะสมบุญ เพื่อไปเกิดในยุคเดียวกันกับพระศรีอารยเมตไตรย ตามความเชื่อในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่สืบมาจากลังกา ทั้งนี้การสร้างบุญที่ได้มาซึ่งผลแห่งกุศลกรรมอันสูงส่งนั้นก็คือการสร้างพระอาราม (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 144)

คติทางวัฒนธรรมจากจีน

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่สยามมีต่อชาติอื่น ๆ นั้น เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นได้เป็นอย่างดีว่า ลักษณะทางสังคมของสยามเป็นสังคมที่มีพื้นที่แบบเปิด (Open-Boundary) (กฤษณา แก้วเกลี้ยง, 2555: 32) คือ การเปิดรับนำสิ่งใหม่จากภายนอกเข้ามา มิได้มีการปิดกั้นตนเองจากโลกภายนอก ทำให้สังคมสยามเป็นสังคมอย่างพหุวัฒนธรรมที่หลากหลาย

จากลักษณะทางสถาปัตยกรรม และงานศิลปะประเภทต่าง ๆ ที่ปรากฏในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีแนวพระราชานิยมอย่างศิลปะจีน จึงสันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจากงานศิลปกรรม งานสถาปัตยกรรมและงานประณีตศิลป์ต่าง ๆ ตลอดจนแนวความคิด ความเชื่อ คติปรัชญาจากชาวจีนไม่มากนักน้อย ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัดตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ทรงนิยมการจัดแต่งภูมิสถาปัตยกรรม สร้างสวน-ขวาที่ประกอบไปด้วยงานสถาปัตยกรรมและงานศิลปกรรมอย่างกระบวนจีน (ปิยมาศ สุขพลัปลา, 2546ก: 260) และได้รับความนิยมนิยมสูงสุดในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนเป็นงานศิลปะอย่างพระราชานิยม ลักษณะของการออกงานสถาปัตยกรรมอย่างกระบวนจีนที่ปรากฏในรัชสมัยดังกล่าวนั้นสันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลมาจากชาวจีน ที่เดินทางเข้ามาสู่สยามในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ซึ่งจากบันทึกของจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) แสดงจำนวนชาวจีนที่เข้ามามีมากถึง 700,000 คน (ปิยมาศ สุขพลัปลา, 2546ข: 271) แบ่งออกได้ตามกลุ่มภาษามีทั้ง (ศุภกาญจน์ สุจริต, 2559: 12) **จีนแต้จิ๋วหรือจีนเฉาโจว (Chaozhou)** ถิ่นฐานเดิมอยู่บริเวณมณฑลกวางตุ้ง ที่ประกอบไปด้วย 3 เมือง คือ เมืองแต้จิ๋ว เมืองซัวเถาและเมืองก๊กเอี้ย **จีนกวางตุ้งหรือจีนกวางตง (Cantonese)** มีถิ่นฐานเดิมอยู่ที่มณฑลกวางตุ้งไปจนถึงทางตะวันออกของมณฑลกวางสี ผู้อพยพส่วนใหญ่มาจากเมืองกวางโจว ชาวจีนกลุ่มนี้อพยพมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยพบหลักฐานที่เชื่อว่าชาวกวางตุ้งมาเป็นช่างต่อเรือให้กับราชสำนักอยุธยา มี**จีนฮกเกี้ยนหรือจีนฝูเจี้ยน (Fujianese)** พื้นที่เดิม

อาศัยอยู่บริเวณมณฑลฟูเจี้ยน อาชีพส่วนใหญ่เป็นชาวประมงหรือคนเดินเรือ ส่วน**จีนไหหลำหรือจีนไหหนาน (Hainanese)** มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่เกาะไหหลำซึ่งประชากรดั้งเดิมส่วนใหญ่เป็นชาวจีนฮั่นที่มีความชำนาญด้านการประมงและอุตสาหกรรมการต่อเรือ และยังมี**ชาวจีนแคะหรือชาวฮากกา (Hakka)** ที่ในภาษาจีนกลางเรียกว่า เค่อเจีย ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่มีถิ่นฐานที่อยู่ไม่แน่นอน นิยมอพยพมาตั้งถิ่นฐานกันมากบริเวณตอนใต้ของประเทศจีน ในมณฑลฟูเจี้ยน จนถึงทางตอนเหนือของมณฑลกวางตุ้ง และไปถึงทางตะวันตกทางมณฑลเสฉวน รวมทั้งที่เกาะไต้หวันและเกาะไหหลำด้วย จึงเป็นเหตุให้ช่วงรัชสมัยนี้เกิดการแผ่อิทธิพลทางวัฒนธรรมของชาวจีนปรากฏออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งงานงานศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ตลอดจนความเชื่อคติปรัชญา เข้ามาผสมผสานกับระบบโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่เดิม โดยศาสนา นิกายต่าง ๆ และลัทธิความเชื่อของชาวจีนทั้งพระพุทธศาสนาเถรวาท (นิกายเถียนโถหรือเถียนไท่) นิกายฉานหรือนิกายเซนและนิกายสุขาวดี ศาสนาเต๋า ลัทธิขงจื้อ ลัทธิวิญญูณานิยมและปรัชญาการบูชาบรรพบุรุษที่ติดตัวชาวจีนมาด้วยนั้น ถึงจะมาจากพื้นฐานทางความเชื่อที่หลากหลายกัน อย่างไรก็ตามสำหรับชาวจีนแล้วพระพุทธศาสนาเถรวาทและลัทธิขงจื้อ ถือว่าเป็นองค์ประกอบที่รวมตัวกันขึ้นจนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่างไม่แบ่งแยกหรือที่ชาวจีนกล่าวว่า ซานเจี้ยวเหวยอี่ (สามศาสนาคือหนึ่งเดียว) (รุ่ง สุจินันท์กุล, 2542ก: 21) และนำมาผสมผสานปรับใช้จนเกิดความเหมาะสมกับบริบทในสังคมสยาม

ทั้งนี้ระบบของผังบริเวณตามคติจักรวาลวิทยาของจีน (Chinese Cosmology) มีรูปแบบที่สำคัญอยู่ 5 ประการคือ (รุ่ง สุจินันท์กุล, 2542ข: 86-89) **พื้นที่กั้นล้อมด้วยกำแพง (Wall Enclosure)** มีลักษณะที่เป็นเสมือนการแสดงอาณาเขตแบ่งระหว่างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับพื้นที่ทั่วไป **รูปแบบเน้นแนวแกน (Axiality)** มีลักษณะของภาพแนวแกนผ่านตรงกลางของกลุ่มอาคารที่รวมกันอยู่หลายหลัง โดยอาคารสำคัญหรือส่วนที่สำคัญจะถูกจัดวางบนแนวแกนกลางซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับตำแหน่งที่ตั้งขององค์ประธานในพื้นที่ อย่างแบบ **ระบบดุลสมมาตร (Symmetrical Balance)** เป็นระบบที่มีผลมาจากการมีแนวแกนและสร้างองค์ประกอบที่เท่ากันทั้งสองข้าง ตามหลักการจัดองค์ประกอบศิลป์ เสมือนเกิดการสะท้อนซึ่งกันและกัน โดยมีหลักการมาจากระบบจักรวาลวิทยาในศาสนาเต๋าทตามทฤษฎีทวินิยม (Dualism) หรือการมีสองด้านซึ่งคือการกำเนิดของหยินและหยาง (Yin and Yang) มีความหมายถึงสวรรค์และพื้นดิน แสดงนัยสิ่งที่ตรงข้ามกันแต่ก็เป็นสิ่งที่สร้างความสมบูรณ์เอื้อให้เกิดซึ่งกัน แสดงถึงความพอดี ที่มีความหมายลึกซึ้งครอบคลุมถึงความเปลี่ยนแปลงของ

ทุกสรรพสิ่ง โดยเปรียบว่าทุกสรรพสิ่งจะต้องมีคู่ด้านที่สมดุลและในความสมดุลนั้นยังประกอบไปด้วย ความสมดุลอย่างกลมกลืนกัน กับความสมดุลอย่างขัดแย้งกัน รูปแบบขององค์ความรู้นี้มีอิทธิพลต่อ สังคมจีนทั้งการวางผังเมือง วัด วัง และอาคารบ้านเรือน รวมทั้งงานสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ก็ล้วน แล้วแต่เกิดจากการผสมผสานกันของหยินและหยาง (Yin and Yang) และรูปแบบการจัดผังอย่างมีลาน โល่ง ที่เน้นหลักการแบ่งพื้นที่ของกลุ่มอาคารจากพื้นที่สาธารณะและบริเวณพื้นที่ส่วนตัวออกกันอย่าง ชัดเจน มีทั้งการแบ่งพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ออกจากพื้นที่สาธารณะ การแบ่งอาคารหลักและอาคารรอง เทียบเคียงได้กับเป็นการแบ่งพื้นที่ของเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส ในพุทธศาสนสถานของไทย และการจัดลำดับการเข้าถึงอาคารสู่ความเป็นส่วนตัว มีลักษณะจัดอย่างการวางพื้นที่สาธารณะไปสู่ พื้นที่ที่เป็นส่วนตัว หรือเป็นการจัดพื้นที่ในรูปแบบของอาคารที่สำคัญน้อยที่สุดไปหาส่วนของอาคารที่ สำคัญมากที่สุด ซึ่งส่วนกลางของอาคารด้านในเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ใช้ประดิษฐานรูปเคารพสำคัญ ลักษณะของคติเช่นนี้เกิดจากคติจักรวาลวิทยา (Cosmology) ของศาสนาเต๋าจากทฤษฎีของการวาง ผังอย่างสมดุลที่มีสองข้างเท่ากัน

เขตและพื้นที่ของพระอาราม

โดยทั่วไปพระอารามมีความนิยมในการแบ่งเขตพื้นที่ออกเป็น เขตพุทธาวาส ที่เป็นส่วน หนึ่งของพระอาราม ใช้เป็นพื้นที่ประกอบสังฆกรรม พิธีกรรมทางศาสนา มีพื้นฐานทางแนวความคิด ที่ว่าเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า นับว่าเป็นพื้นที่สำคัญที่สุด เหตุนี้พื้นที่ บริเวณเขตพุทธาวาสจึงประกอบไปด้วยงานพุทธสถาปัตยกรรมที่สำคัญทั้งพระเจดีย์ พระปรางค์ที่เป็น ชาติเจดีย์ มีพระอุโบสถใช้ประกอบการทำสังฆกรรม เช่น การทำอุโบสถ การสวดพระปาติโมกข์ พระวิหารที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาระหว่างพระสงฆ์และฆราวาส ตลอดจนองค์ประกอบร่วม ต่าง ๆ ทั้งเจดีย์ทิศ ปรางค์ทิศ มณฑปทิศ หรือเจดีย์ราย ปรางค์ราย มณฑปรายเป็นงานพุทธ- สถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อให้องค์ประกอบของพื้นที่โดยรวมมีรูปแบบ มีลักษณะที่ครบถ้วนในเชิง คติสัญลักษณ์และบางพระอารามก็ใช้เป็นสำหรับบรรจุอัฐิ ศาลาทิศและศาลารายที่มีประโยชน์ใช้ สอยเพื่อเป็นที่นั่งพักของอุบาสก อุบาสิกา เหล่าฆราวาสผู้มาพระอาราม หอระฆังหรือหอกลองเป็น อาคารที่ใช้เป็นสถานที่ตีบอกเวลา เพื่อให้พระภิกษุสงฆ์ทราบในการทำกิจวัตรประจำวันทางสงฆ์ รวมทั้งพระระเบียงที่มีลักษณะเป็นทางเดินยาวมีหลังคาคลุม ใช้เพื่อล้อมพุทธสถาปัตยกรรมที่สำคัญ หรือล้อมเขตพุทธาวาสเพื่อแสดงขอบเขตและสื่อถึงนัยเชิงคติสัญลักษณ์บางประการ นอกจากนั้นแล้ว

บางพระอารามก็ยังมีพลับพลาเปลื้องเครื่องซึ่งเป็นอาคารก่อผนัง มีประตู หน้าต่าง ประโยชน์ใช้งานก็เพื่อสำหรับองค์พระมหากษัตริย์เปลี่ยนเครื่องทรงในวาระที่เสด็จฯ มาที่พระอารามเพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ

ส่วนที่กำหนดไว้เพื่อเป็นที่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์เรียกว่า **เขตสังฆาวาส** เป็นพื้นที่สำหรับปฏิบัติภารกิจส่วนตัว ลักษณะรูปแบบของอาคารต่าง ๆ ในบริเวณนี้จำเป็นที่จะต้องสร้างอย่างมิดชิด และต้องประกอบไปด้วยกลุ่มอาคารที่มีความสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ อาคารที่สำคัญในบริเวณเขตสังฆาวาสนั้นมีกุฏิหรือกุฎี คือ สิ่งปลูกสร้างที่เป็นเรือนหรือตึก ใช้สำหรับอยู่อาศัย จำวัดของพระภิกษุสงฆ์และสามเณร มีทางเข้าออกทางเดียวและมีผนังที่ตันล้อม (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 68) บางรูปแบบก็มีลักษณะการสร้างเป็นกลุ่มเรือนไม้ยาวเรียงที่อยู่ของฆราวาสหรือเป็นกุฏิอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น ซึ่งปรับเปลี่ยนเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ในแต่ละยุคสมัย อีกทั้งยังสะท้อนถึงฐานะและภาพลักษณ์ทางสังคมของผู้ที่ได้สร้างด้วยอีกประการหนึ่ง และมีกับปียกฏิหรือกับปียกกุฎี คือ โรงเรือนหรือสถานที่ใช้เป็นที่เก็บของที่เก็บอาหารของวัด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 12) หอฉัน เป็นอาคารที่ใช้เป็นที่ฉันภัตตาหาร เวจกุฏิหรือวัจกุฏิ ห้องสุขาสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ศาลาการเปรียญเป็นอาคารที่ใช้เป็นที่เรียนหนังสือศึกษาพระธรรมของพระภิกษุสามเณร หรือในปัจจุบันนี้บางพระอารามก็ใช้ประโยชน์เพื่อเป็นสถานที่แสดงธรรมเทศนา มีหอไตรหรือหอพระไตรปิฎก และบางครั้งเรียกว่าหอพระธรรม ใช้เป็นที่เก็บคัมภีร์บันทึกคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่าพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์จารึกความรู้เรื่องอื่น ๆ เช่น ตำรายา วรรณคดี เป็นต้น และมีอาคารที่เรียกว่าซันดาฆร ซึ่งเป็นศาลาไฟหรือเรือนไฟ (พระบุญร่วม ปภาภโร (ผ่านทอง), 2558: 59) มีธรรมศาลาหรือโรงเทศนาธรรมมีรูปแบบทั้งที่เป็นอาคารไม้และอาคารก่ออิฐถือปูน ห้องสรงน้ำและศาลาท่าน้ำ

นอกจากนั้นแล้วก็มี **เขตธรณีสงฆ์** หมายถึง เขตพื้นที่ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของพระอาราม (สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา, 2566) นอกเหนือจากที่ได้จัดสรรแบ่งพื้นที่ใช้เป็นเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสแล้ว เป็นเขตพื้นที่สำหรับใช้สอยเชิงสาธารณณะที่เกิดประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งการจัดสรรเพื่อการสาธารณสุข เช่น สร้างเป็นศูนย์สาธารณสุขชุมชน สถานีอนามัยประจำหมู่บ้าน หรือพื้นที่เพื่อส่งเสริมการศึกษาโดยจัดตั้งเป็นห้องสมุด ศูนย์การเรียนรู้ประจำชุมชน พิพิธภัณฑ์ หรือสร้างเป็นพื้นที่ใช้สอยส่วนร่วม เช่น ศาลาอเนกประสงค์ต่าง ๆ หรือบางพระอารามได้จัดสรรพื้นที่นี้

สร้างเป็นพื้นที่ในเชิงพาณิชย์โดยให้เช่าเพื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย หรือการประกอบธุรกิจการค้าเช่น ห้างสรรพสินค้า ร้านค้า ตลาด สถานที่จอดรถ เป็นการนำที่ดินมาใช้ประโยชน์และสร้างรายได้แก่ พระอารามในอีกรูปแบบหนึ่ง

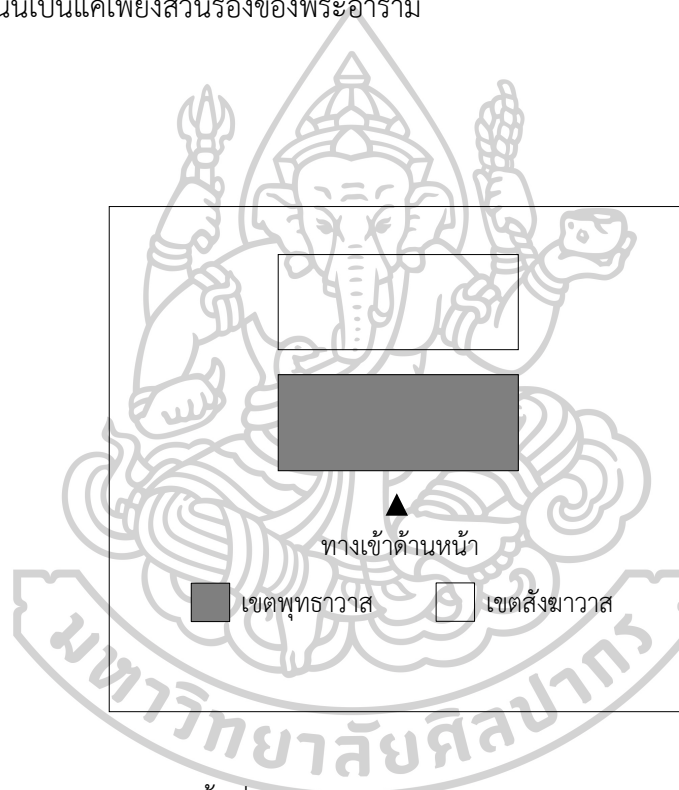
ดังนั้นการแบ่งพื้นที่ภายในพุทธศาสนสถานก็เพื่อให้เกิดความชัดเจนในการใช้พื้นที่ มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ซึ่งต้องอยู่บนพื้นฐานของการสร้างกระบวนการทางกรอบแนวคิด ที่คำนึงถึงวัตรปฏิบัติประจำวันของพระภิกษุสงฆ์ โดยในเขตสังฆาวาสเป็นพื้นที่อยู่อาศัย จำวัดเฉพาะรูป เป็นพื้นที่ส่วนตัวของพระภิกษุสงฆ์ ในขณะที่เขตพุทธาวาสเป็นพื้นที่ปฏิบัติศาสนพิธีที่ต้องคำนึงถึงความสำคัญ ดังนั้นในทางปฏิบัติของการจัดสรรพื้นที่ตามการออกแบบทางสถาปัตยกรรม จึงจำกัดความหมายที่แน่นอนของลักษณะรูปแบบการใช้สอยของพื้นที่ทั้ง 3 เขตนี้ว่าเขตพุทธาวาสอันเป็นพื้นที่กึ่งสาธารณะ (Semi-Public Zone) สำหรับพระสงฆ์ร่วมกับฆราวาส เขตสังฆาวาสเป็นพื้นที่ส่วนตัว (Private Zone) เฉพาะของพระสงฆ์ และเขตธรณีสงฆ์ซึ่งเป็นพื้นที่เพื่อสาธารณะประโยชน์ (Public Zone) สำหรับประชาชนทั่วไป (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554ก: 48-49)

ความสัมพันธ์ระหว่างเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส

การออกแบบแบ่งพื้นที่ภายในพุทธสถานประเภทพระอาราม มีความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกันระหว่างพื้นที่เขตพุทธาวาสและสังฆาวาสในรูปแบบของการวางผัง ที่มีลักษณะต่างกันอยู่ 5 แบบ คือ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554ข: 49) อย่าง **ประกบทางด้านหน้าและด้านหลัง** คือการแบ่งพื้นที่ออกเป็นสองส่วน โดยเขตพุทธาวาสอยู่ด้านหน้าทางเข้าหลักของพระอาราม ส่วนเขตสังฆาวาสอยู่ทางด้านหลังถัดออกไป (ภาพที่ 11) ลักษณะอย่าง **แบบชิดข้าง** ที่แบ่งพื้นที่ออกเป็นสองส่วนเช่นเดียวกัน แต่เขตพุทธาวาสและสังฆาวาสจะตั้งอยู่ประกบทางด้านซ้ายหรือขวาก็ได้โดยหันหน้าสู่ทางเข้าหลักของวัด (ภาพที่ 12) ลักษณะ **แบบคู่ประกบ** คือ การแบ่งพื้นที่ของพระอารามออกเป็นสามส่วนโดยจัดสรรพื้นที่เขตพุทธาวาสไว้ตรงส่วนกลาง และมีเขตสังฆาวาสแยกออกเป็นสองส่วน วางประกบทางด้านซ้ายและขวาของเขตพุทธาวาส โดยหันหน้าออกไปสู่ทางเข้าหลักของวัด (ภาพที่ 13) **แบบอย่างล้อมสามด้าน** เป็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบให้พื้นที่เขตสังฆาวาสโอบล้อมเขตพุทธาวาสที่ตั้งอยู่ทางด้านหน้าพระอารามไว้ตรงกลาง ซึ่งการโอบล้อมในลักษณะรูปแบบเช่นนี้ นิยมใช้กับพระอารามที่มีพื้นที่และพระภิกษุสงฆ์จำนวนมาก (ภาพที่ 14) และลักษณะอย่าง **โอบหักศอก** หมายถึง การปรับส่วนปลาย

ของพื้นที่เขตสังฆาวาสให้โอบล้อมไปทางด้านใดด้านหนึ่งและล้อมส่วนท้ายของพื้นที่ของเขตพุทธาวาสไว้ (ภาพที่ 15)

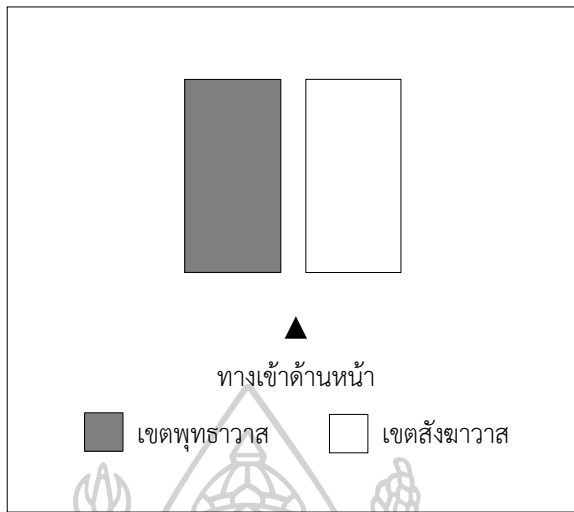
จากระบบการจัดสรรพื้นที่ของพระอารามแสดงให้เห็นว่า พื้นที่ของเขตพุทธาวาสจะต้องอยู่ทางด้านหน้าของพระอาราม และไม่ปรากฏว่ามีการวางเขตสังฆาวาสวางทางด้านหน้าเขตพุทธาวาส (สมคิด จิระทัศน์กุล, 2554ค: 51) เพราะจากคติความเชื่อในเรื่องที่ว่าเขตพุทธาวาสเป็นพื้นที่ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพื้นที่ที่สำคัญมากที่สุดกว่าพื้นที่ส่วนอื่น สำหรับพื้นที่บริเวณอื่น ๆ นั้นเป็นแค่เพียงส่วนรองของพระอาราม

ภาพที่ 11 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบประกบทางด้านหน้าและด้านหลัง
ที่มา: ปรับปรุงจาก สมคิด จิระทัศน์กุล. (2554).

รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

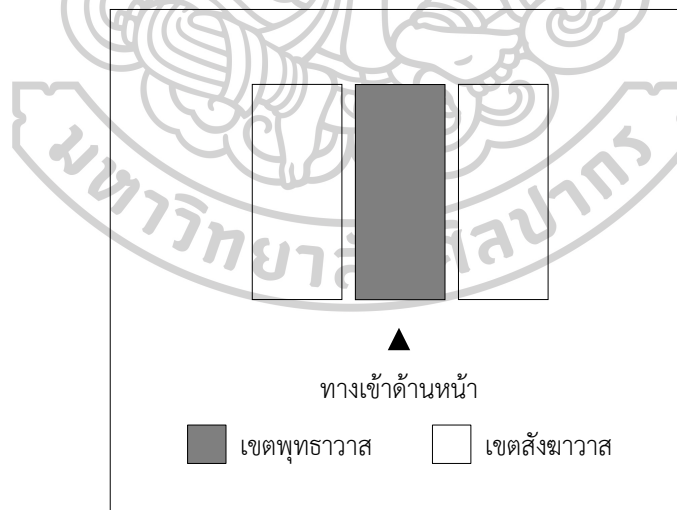

ภาพที่ 12 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบชิดข้าง

ที่มา: ปรับปรุงจาก สมคิด จิระทัศนกุล. (2554).

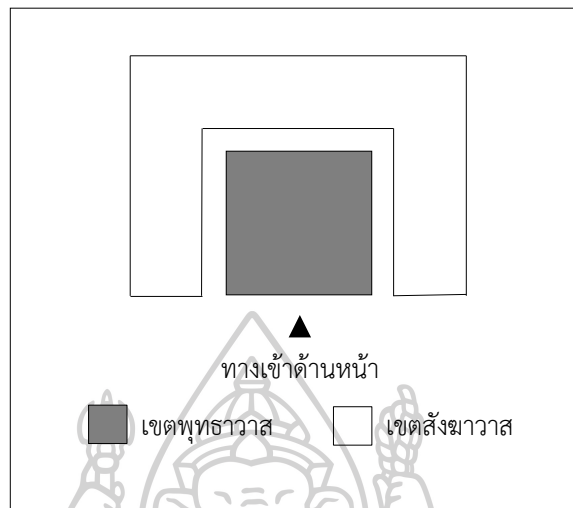
รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

ภาพที่ 13 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบคู่ประกบ

ที่มา: ปรับปรุงจาก สมคิด จิระทัศนกุล. (2554).

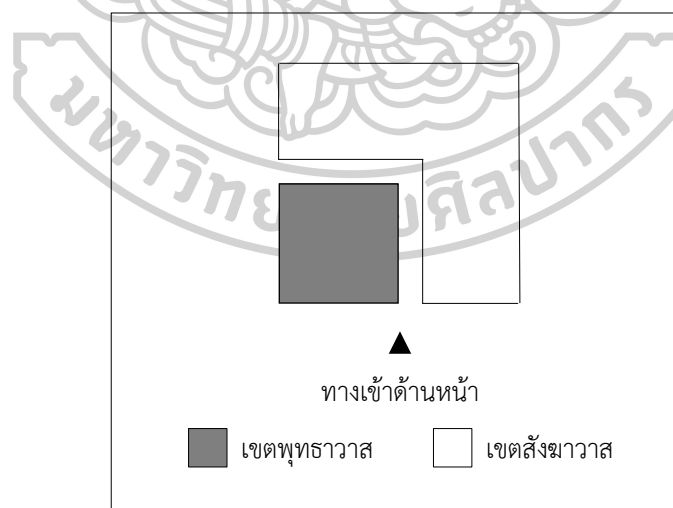
รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

ภาพที่ 14 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบอย่างล้อมสามด้าน

ที่มา: ปรับปรุงจาก สมคิด จิระทัศนกุล. (2554).

รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

ภาพที่ 15 ภาพลายเส้นการแบ่งพื้นที่แบบโอบหักศอก

ที่มา: ปรับปรุงจาก สมคิด จิระทัศนกุล. (2554).

รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

บทที่ 5

พุทธศิลป์สถาปัตยกรรมของเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

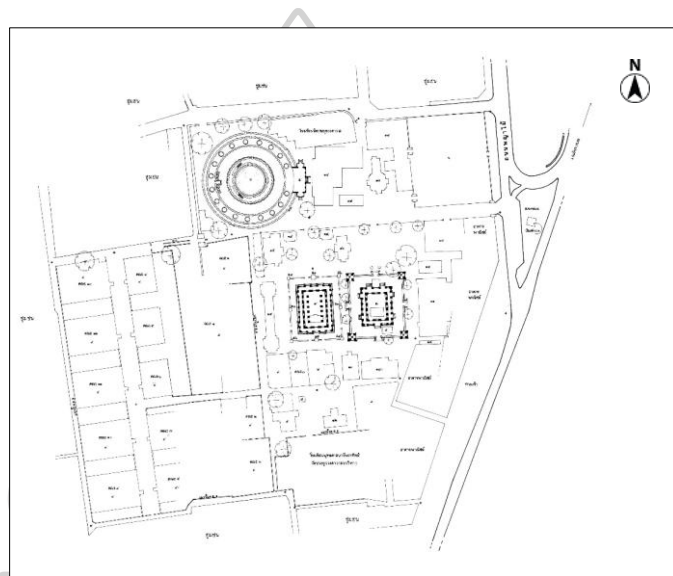
ระบบผังบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

การวางผังบริเวณเป็นการจัดระบบสิ่งแวดล้อมโดยรอบที่เกี่ยวข้องกับ อาคาร สัตส่วน รูปร่างของพื้นที่ รวมทั้งสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ระดับพื้นดินและใต้พื้นดินนั้น ๆ ที่แผงไปด้วยองค์ประกอบทาง วัฒนธรรม ปรัชญาความเชื่อ คติสัญลักษณ์ อิทธิพลร่วมสมัย โดยมีวัตถุประสงค์ก็เพื่อประโยชน์ในการ ใช้สอยพื้นที่และตอบสนองความสะดวกความต้องการของผู้สร้าง

การวางผังพื้นที่อุजारของพระอาราม หันหน้าไปทางทิศเหนือออกไปสู่ม่าน้ำเจ้าพระยา ถาวรวัตถุที่สำคัญในเขตพุทธาวาสเมื่อแรกสถาปนาว่าดนั้น มี พระวิหาร พระอุโบสถและการเปรียญเดิม (ปัจจุบันคืออาคารศูนย์พระปริยัติเทศก์แห่งคณะสงฆ์) พื้นที่ลานกว้างหน้าพระอารามด้านทิศเหนือ ค่อนไปทางทิศตะวันออกหน้าการเปรียญเดิมมีภูเขาจำลอง (เขามอ) ตั้งอยู่ และค่อนไปทางทิศ ตะวันตกหน้าพระอุโบสถมีพระบรมธาตุมหาเจดีย์ประดิษฐานอยู่ และเป็นที่ตั้งของพิพิธภัณฑพระ ประยุรวงศาการ (พริณฑปริยัติธรรมศาลา) (ภาพที่ 16)

ลักษณะทางกายภาพของผังบริเวณเขตพุทธาวาสนั้นค่อนข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ภาพ ที่ 17 และภาพที่ 18) ขอบเขตของพระอารามทางทิศเหนือช่วงองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ เดิมล้อม ด้วยรั้วเหล็ก แต่ในปัจจุบันสร้างเป็นแนวกำแพงก่ออิฐถือปูนหุ้มรั้วเหล็กไว้บางส่วน ประกอบด้วย กระดานล่างรองรับเส้นลวด ลูกแก้ว ตอนบนของผนังกำแพงคาดด้วยลูกแก้ว 2 ชั้น สันกำแพงทำบังใบ รูปใบเสมา ยาวจรดถึงซุ้มประตูทางเข้าทางทิศเหนือ (ภาพที่ 19) และจากซุ้มประตูทางเข้าทางทิศ เหนือถึงบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) กำแพงมีลักษณะอย่างศิลปะตะวันตก ท้องกำแพงในแต่ละช่วง เสาปูนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตัดมุมโค้ง สันกำแพงทรงจั่ว เสาสี่เหลี่ยมตัดมุมเขาระรองคาดตามแนว ขวาง 5 เส้น หัวเสาทรงจั่วรูปดอกจิกสามแฉก (Trefoil) (ภาพที่ 20) ต่อจากแนวกำแพงนี้ บริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) มีกำแพงก่ออิฐถือปูนสร้างซ้อนล้อมรั้วเหล็กอีกชั้นหนึ่ง ประกอบด้วยผนัง กำแพงคาดด้วยลูกแก้ว ชุดบัวหงาย สันกำแพงทำบังใบรูปสี่เหลี่ยมยาวล้อมภูเขาจำลอง (เขามอ) มาทางทิศตะวันออกจรดซุ้มประตูทางเข้าทางทิศตะวันออกด้านถนนประชาธิปไตย เชียงสะพานปฐม

บรม-ราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้า) (ภาพที่ 21 และภาพที่ 22) ส่วนทางทิศตะวันตกของเขต
 พุทธาวาสก็มีกำแพงในลักษณะนี้เช่นเดียวกัน เพื่อเป็นการแบ่งพื้นที่ระหว่างเขตพุทธาวาส และ
 สังฆาวาส โดยมีคลองขนาดเล็กกั้นถัดออกไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ในปัจจุบัน (พ.ศ.2566) ได้ปรับเป็น
 ทางเดินสัญจรแบ่งพื้นที่แทนคลองอย่างในอดีต (ภาพที่ 23 ภาพที่ 24 และภาพที่ 25)

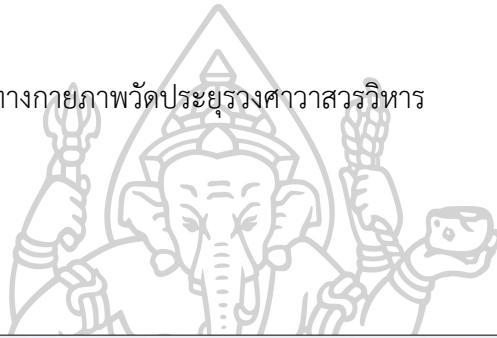

ภาพที่ 16 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารเมื่อปีพ.ศ.2547
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 17 ภาพผังบริเวณทางกายภาพวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

ที่มา: Google Earth

ภาพที่ 18 ภาพการเปรียญเดิม (ปัจจุบันคืออาคารศูนย์พระปริยัติเทศก์แห่งคณะสงฆ์)

พระวิหารและพระอุโบสถวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เรียงลำดับจากซ้ายไปขวา

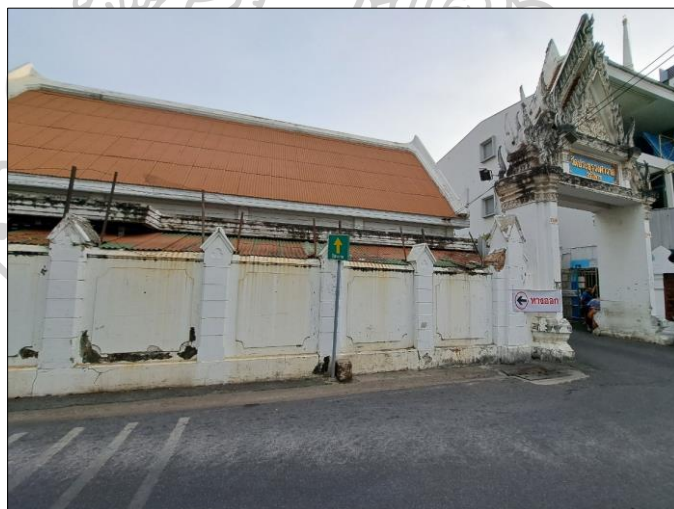
ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ

ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยุรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).

ภ 002 หนวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0047.

ภาพที่ 19 ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศเหนือช่วงองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 20 ภาพกำแพงวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารทางทิศเหนือ
ช่วงประตูทางเข้าด้านทิศเหนือถึงบริเวณกุเหาจำลอง (เขามอ)
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 21 ภาพกำแพงวัดประยูรวงศาวาสวรวิหารทางทิศเหนือบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ)
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 22 ภาพกำแพงและซุ้มประตูวัดประยูรวงศาวาสวรวิหารทางทิศตะวันออก
บริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ)
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 23 ภาพกำแพงวัดประยูรวงศาวาสวิหารทางทิศตะวันตก

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 24 ภาพกำแพงวัดประยูรวงศาวาสวิหารทางทิศตะวันตก ชุมประตูทางเข้าเขตสังฆาวาส

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 25 ภาพสะพานข้ามคลองที่แบ่งพื้นที่ระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส
ที่มา: ผู้วิจัย กุมภาพันธ์ 2550

ภายในเขตพุทธาวาสมีการจัดแบ่งพื้นที่ออกเป็นสัดส่วน ตามลักษณะของการใช้ประโยชน์อย่างแบบประเพณีนิยม ที่ยึดถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่อดีตโดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 เขตอย่างชัดเจน ทั้งนี้พื้นที่เขตพุทธาวาสตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออก ส่วนเขตสังฆาวาสอยู่ทางทิศตะวันตก (อย่างแบบชิดข้าง) ในเขตอุปจารของพระอาราม งานพุทธสถาปัตยกรรมที่สำคัญภายในเขตพุทธาวาสประกอบไปด้วยพระวิหารพระอุโบสถ พระบรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา) ภูเขาจำลอง (เขามอ) การเปรียญเดิม (ปัจจุบันคืออาคารศูนย์พระปริยัติ-เทศก์แห่งคณะสงฆ์) และศาลา โดยมีพระวิหารเป็นอาคารประธานหลัก พระอุโบสถตั้งอยู่ทางด้านซ้าย (ทิศตะวันตก) และการเปรียญเดิมตั้งอยู่ทางด้านขวา (ทิศตะวันออก) ขนาบพระวิหาร ซึ่งพระวิหารและพระอุโบสถหันด้านหน้าของอาคารออกไปทางทิศเหนือ (แม่น้ำเจ้าพระยา) ที่เป็นทางเข้าหลักของพระอารามตั้งแต่เดิม มีลักษณะผังอย่างแนวขนาน 3 แถบ มีภูเขาจำลอง (เขามอ) ตั้งอยู่ค่อนไปทางทิศตะวันออกหน้าการเปรียญเดิม ส่วนพระบรมธาตุมหาเจดีย์ประดิษฐานค่อนไปทางทิศตะวันตกด้านหน้าพระอุโบสถ

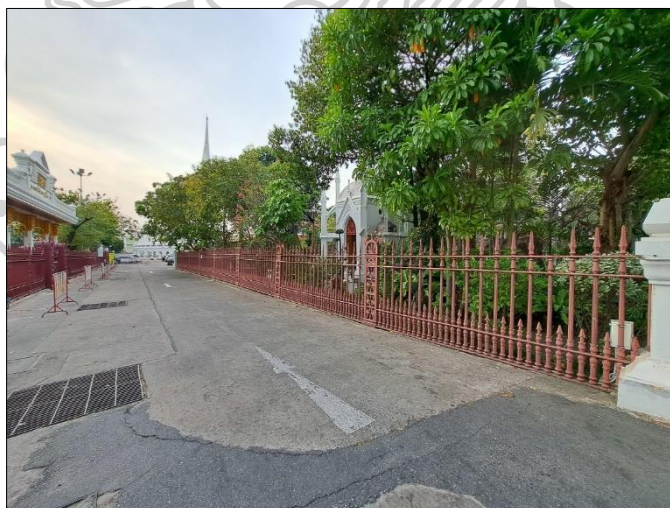
หน้าพระวิหารและพระอุโบสถทางทิศเหนือ เป็นลานโล่งมีรั้วเหล็กกั้นแบ่งพื้นที่ระหว่างกลุ่มอาคารพระวิหาร พระอุโบสถ กับพระบรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร

(พรินทรีปริยัติธรรมศาลา) และภูเขาจำลอง (เขามอ) อีกชั้นหนึ่ง ยาวจรดตั้งแต่ซุ้มประตูทางเข้าทางทิศตะวันออกถึงซุ้มประตูทางเข้าเขตสังฆาวาส มีประตูเหล็กลักษณะเช่นเดียวกันกับรั้วสามารถไขเพื่อผลักเปิดและปิดทางด้านหน้าพระวิหาร พระอุโบสถและด้านข้างศาลาทองตี-อัจฉรา สกุลไทย และยังมีล้อมที่ภูเขาจำลอง (เขามอ) อีกทั้ง 4 ด้าน รวมทั้งยังมีแนวรั้วเหล็กบางส่วนที่กั้นแบ่งพื้นที่ระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส กลุ่มอาคารต่าง ๆ และหมู่กุฎิปรากฏอยู่ทั่วพระอาราม รั้วเหล็กนั้นสูงประมาณ 3 ศอกเศษ (ประมาณ 1.80 เมตร) (วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร, 2566) เป็นรูปอาวุธคือ หอก ดาบและขวาน โดยรั้วเหล็กนี้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) สั่งเข้ามาจากประเทศอังกฤษ ใช้น้ำตาลแลกหนักต่อหนัก คือ เหล็กหนักเท่าใดน้ำตาลทรายก็หนักเท่ากัน โดยในอดีตนั้นการค้ำน้ำตาลเป็นอุตสาหกรรมส่งออกสำคัญ เคยปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ.2353) ส่งออกได้กว่า 6,000 ทาบ (360,000 กิโลกรัม หรือ 360 ตัน) จนภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) พ.ศ. 2369 กิจการส่งออกน้ำตาลก็มีปริมาณที่มากขึ้น เช่น ในปีพ.ศ.2387 มีปริมาณส่งออกถึง 110,000 ทาบ (6,600,000 กิโลกรัม หรือ 6,600 ตัน) โดยมีลูกค้าสำคัญ คือ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศอังกฤษ (นนทพร อยู่มั่งมี, 2565) ซึ่งรั้วเหล็กก็เป็นสิ่งแปลกตาอย่างใหม่เสมือนเครื่องมือที่สะท้อนถึงความทันสมัยในยุค ๆ นั้น เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระองค์ไม่ทรงโปรด สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา-ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) จึงขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตมาใช้ล้อมพระอาราม

นอกจากนั้นก็ยังมีความเชื่อที่กล่าวถึงความเป็นมาของรั้วเหล็กนี้อีกข้อมูลหนึ่งโดย ตวันสาย เป็นนามปากกาที่เขียนบทความเรื่อง พริกซ์ แฟกทอรี (British Factory) ของบทความเรื่องรัตนศัพท์ สงเคราะห์ พิมพ์ครั้งแรกในทวีปัญญาฉบับประจำเดือนมกราคม เมื่อร.ศ.124 (ปีพ.ศ.2448) ฉบับที่ 22 เล่มที่ 5 ซึ่งต่อมาได้พิมพ์รวมเล่มใหม่ในปีพ.ศ.2526 กล่าวถึงประวัติของรั้วเหล็กวัดประยุรวงศาวาส-วรวิหารในอีกเรื่องราวหนึ่งว่าผู้ที่นำรั้วเหล็กเข้ามา คือ หลวงอาวุธวิเศษประเทศพานิช (Robert Hunter) พ่อค้าชาวอังกฤษที่เข้ามาตั้งห้างในกรุงรัตนโกสินทร์ หรือที่ชาวสยามเรียกกันว่านายหันแตร์ เป็นผู้นำรั้วเหล็กมีลักษณะอย่างที่ล้อมพระราชวังบักกิงแฮม (Buckingham Palace) และไฮด์ปาร์ก (Hyde Park) กรุงลอนดอน สหราชอาณาจักร เข้ามาขายในพระนครและเจ้าพนักงานได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระองค์ไม่โปรด สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา-

ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) จึงคิดที่จะรับซื้อไว้ แต่ราคาค่อนข้างสูงและเงินที่มีในขณะนั้นก็ไม่พอที่จะซื้อ จึงเจรจาขอแลกรั้วเหล็กกับน้ำตาลทราย และขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตนำรั้วเหล็กไปประดับที่วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร หลวงอาวุธวิเศษประเทศพานิช (Robert Hunter) จึงติดตั้งก่อรั้วเหล็กกันที่หน้ากำแพงปุนรอบภูเขาจำลอง (เขามอ) และสระน้ำวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร (ทวีปัญญาสโมสร, 2526: 7-8) (ภาพที่ 26 ถึงภาพที่ 30)

จากการศึกษาระบบผังบริเวณทำให้ทราบว่าเมื่อปีพ.ศ.2448 (ร.ศ.124) ยังคงพบเห็นคลองอยู่ทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตกขนาบเขตพุทธาวาส และยังมีหอรบั้ง สระน้ำ กุฎิกระจายอยู่ทางทิศใต้ มีแนวกำแพง (กำแพงแก้วหรือแนวรั้วเหล็ก ผู้วิจัย) ตั้งอยู่ทางด้านซ้าย (ทิศตะวันตก) ที่มุมพระอุโบสถล้อมหักศอกโอบมาทางด้านหลัง (ทิศใต้) ยาวจรดถึงแนวคลองด้านทิศตะวันออก เสมือนเป็นการแบ่งกลุ่มอาคารพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญเดิมและศาลาแยกจัดกลุ่มออกอีกชั้นหนึ่ง (ภาพที่ 31)

ภาพที่ 26 ภาพรั้วเหล็กบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) และด้านข้างศาลาทองตี-อัจฉรา สกุลไทย
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 27 ภาพรั้วเหล็กบริเวณกุฎเจ้าจำลอง (เขมอ)

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 28 ภาพแสดงรายละเอียดรั้วเหล็กในกุฎเจ้าจำลอง (เขมอ) ทางด้านทิศตะวันออก

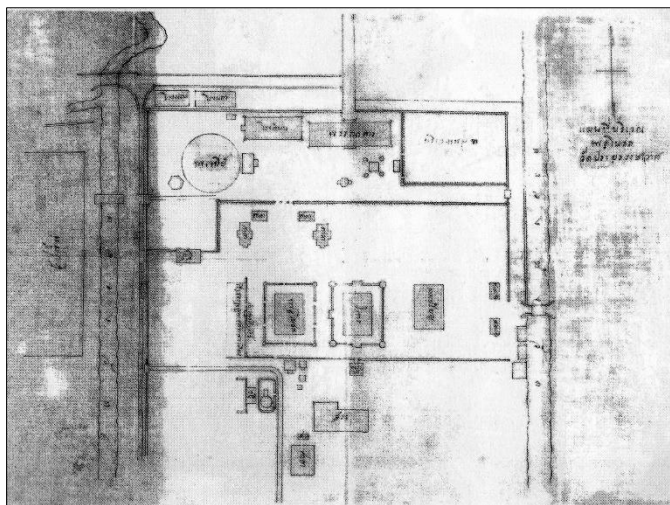
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 29 ภาพแสดงรายละเอียดรั้วเหล็กทางด้านหน้าพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2556

ภาพที่ 30 ภาพแสดงรายละเอียดรั้วเหล็กทางด้านหน้าพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2556

ภาพที่ 31 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เมื่อ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448)
ที่มา: พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2556). **ประวัติวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร**.
กรุงเทพฯ: เซน พรินติ้ง.

เมื่อพิจารณาถึงระบบของการวางผังบริเวณในเขตพุทธาวาสแล้ว สังเกตได้ว่าพระวิหารเป็นอาคารประธานหลักเพื่อต้องเน้นแกนกลางให้มีความสำคัญ ในลักษณะของระบบการวางผังแบบแนวแกนตั้ง รูปแบบในการวางผังลักษณะเช่นนี้อาจได้รับอิทธิพลจากทางวัฒนธรรมจีนที่มีปรากฏให้เห็นจากการวางผังของพระราชวัง วัด และศาลเจ้า เป็นต้น ดังนั้นจึงได้นำแนวความคิดเรื่องคติจักรวาลทัศน์ของจีน (Chinese Cosmology) มาวิเคราะห์ถึงลักษณะระบบการวางผังและใช้แนวความคิดของศาสนาเต๋า (จุง สุจินันท์กุล, 2542: 17) ในเรื่องทวินิยม (Dualism) ที่เชื่อว่ารูปธรรมและนามธรรมถึงแม้จะแยกออกจากกันแต่มีอิทธิพลต่อกันในลักษณะอันตรกิริยา (Interaction) ด้วยความสมดุลอย่างกลมกลืน ซึ่งคือการกำเนิดของหยินและหยาง มีความหมายถึงสวรรค์และพื้นดิน แสดงนัยสิ่งที่ตรงข้ามกัน แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่สร้างความสมบูรณ์เอื้อให้เกิดซึ่งกันแสดงถึงความพอดีครอบคลุมถึงความเปลี่ยนแปลงของทุกสรรพสิ่ง ที่เมื่อหยินและหยางได้เข้ามาผสานกันเป็นหนึ่งเดียวจึงก่อให้เกิดสรรพสิ่งที่ไม่รู้จบ และการเว้นพื้นที่ลานโล่งหน้าพระอาราม คติความเชื่อทางวัฒนธรรมของจีนเรียกว่าการวางผังแบบเน้นพื้นที่ที่มีลานโล่ง (Courtyard Planning) เพื่อใช้ประโยชน์ของพื้นที่ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและกิจกรรมต่าง ๆ นอกจากนั้นแล้วยังเป็นส่วนพื้นที่ที่เป็น

ตัวกลาง ที่หยุดความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ว่างภายนอกและพื้นที่ว่างภายใน เป็นการเชื่อมต่อพื้นที่ว่างและประโยชน์ใช้สอย ตลอดจนเน้นความสำคัญของกลุ่มอาคารให้เด่นชัดจนมากยิ่งขึ้น (อรศิริ ปาณินท์, 2523: 69-70) (ภาพที่ 32 และภาพที่ 33)

การแสดงถึงความสำคัญของพระวิหารที่อยู่แนวแกนกลาง โดยยกฐานสองชั้นเน้นความสำคัญของอาคารและตัดส่วนการล้อมอาคารสำคัญ เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความหมายในตนเองด้วย กำแพงแก้วและพระปราสาทที่ประดิษฐานอยู่ที่มุมของกำแพงแก้วทั้ง 4 ทิศ (พิจารณาเมื่อพระปราสาทสร้างเสร็จครบถ้วนทั้ง 4 องค์) อาจนับว่าเป็นการจำลองรูปแบบจักรวาลทัศน์ตามคติพระพุทธรศาสนาอย่างเชิงรูปธรรม แสดงถึงปริณทลแห่งไตรภูมิที่มีทวีปในทิศทั้งสี่ (พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต), 2543: 3)

ส่วนพระอุโบสถก็มีการกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน ด้วยการชักกำแพงแก้วล้อมด้วยเช่นกัน เพื่อเน้นพื้นที่นั้น ๆ ให้เป็นบริเวณที่สำคัญในการประกอบกิจกรรมเนื่องในพระพุทธรศาสนา ที่เป็นรูปแบบการกำหนดขอบเขตบริเวณอย่างประเพณีมาแต่ดั้งเดิม พระอุโบสถจะยกพื้นเพียงชั้นเดียว ทำให้ความสูงของฐานอาคารมีความแตกต่างกันตามศักดิ์แสดงถึงความสำคัญรอง

ทว่าในปัจจุบันนี้เกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบระบบผังบริเวณ ที่บริเวณทางด้านทิศใต้ของเขตพุทธาวาส ได้ปรับเป็นพื้นที่ธรณีสงฆ์ที่ใช้ประโยชน์เพื่อเป็นพื้นที่ส่งเสริมการศึกษา ส่วนข้อสำคัญที่สังเกตได้ของเขตพุทธาวาส คือ บริเวณทางด้านทิศเหนือของเขตพุทธาวาส เป็นเสมือนพื้นที่ประดิษฐานธาตุเจดีย์ เนื่องจากมีพระบรมธาตุมหาเจดีย์ประดิษฐานอยู่และยังปรากฏภาพประดับนูนต่ำหินแกะสลักรูปธรรมจักรที่เหนือประตูทางเข้าพระบรมธาตุมหาเจดีย์ซึ่งเป็นอุเทสิกะเจดีย์ ในขณะที่พระเจดีย์จำลองที่ประดิษฐานอยู่ในภูเขาจำลอง (เขามอ) และพระพุทธรปราสาทที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) ก็เป็นธาตุเจดีย์เช่นเดียวกัน คาดว่ารูปแบบเช่นนี้เป็นผลจากระบบจักรวาลวิทยาในศาสนาเต๋าตามทฤษฎีทวินิยม (Dualism) รูปแบบระบบอย่างดุลสมมาตรแสดงนัยสิ่งที่ตรงข้ามกันแต่ยังมีอิทธิพลต่อกันด้วยความสมดุลอย่างกลมกลืน

แต่ทั้งนี้หากพิจารณาตามลักษณะทางกายภาพแค่เพียงเบื้องต้น ทำให้พบข้อสังเกตบางประการที่อาจเข้าใจว่าเป็นการนำระบบการวางผังตามอย่างคติจักรวาลวิทยาของจีน (Chinese Cosmology) ที่มีลักษณะรูปแบบระบบดุลสมมาตรและรูปแบบการจัดผังอย่างมีลานโล่งแค่เพียง

อย่างคดีเดียวเท่านั้น แต่ทว่าเมื่อได้สังเคราะห์ข้อมูลถึงระบบผังบริเวณวัดประยูรวงศาวาสวรวิหารแล้ว ทำให้ทราบได้ว่ารูปแบบลักษณะเช่นนี้ เกิดจากช่างผู้ออกแบบเพียงยืมจินตภาพมาเป็นวิธีการส่วนหนึ่งเท่านั้น ระบบของการวางผังอาคารก็ยังคงหันด้านสกัดออกเป็นด้านหน้า ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของระบบการวางผังอาคารอย่างไทยประเพณีที่มีระบบผังบริเวณไม่ซับซ้อน (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546ก: 256) มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมน้อย การเว้นระยะ (Space) พอดี ไม่ปล่อยให้เป็นที่โล่งระหว่างอาคารมากเกินไป จึงทำให้อาคารรวมกันเป็นกลุ่มก้อนที่เกิดเอกภาพ และเกิดความสมดุลแบบแกนสมมาตรได้อีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน อีกทั้งในระบบชั้นรองของผังบริเวณก็ปรากฏ **องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมล้อมกรอบ** อย่างกำแพงแก้วบริเวณพระวิหารและที่พระอุโบสถด้วยเขตสีมา ซึ่งกำแพงแก้วนั้นเป็นการกำหนดขอบเขตปรับเปลี่ยนระดับของพื้นที่ให้แตกต่างกัน ระหว่างภายในและภายนอกอย่างรูปธรรม แสดงอาณาเขตแบ่งระหว่างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับพื้นที่ทั่วไป ตลอดจนการล้อมองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ด้วยพระระเบียงอย่างรูปแบบกลม ที่มีลักษณะอย่างงานศิลปสถาปัตยกรรมลังกา หรือการแสดงขอบเขตให้ชัดเจนของภูเขาจำลอง (เขามอ) ด้วยรั้วเหล็ก กี่ลวนแล้วแต่เป็นการสร้างโลกทัศน์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามอย่างคติไทย (The Sacred Compound) ที่ไม่ได้มีลักษณะอย่างเป็นผืนเดียวกันทั้งหมด แต่มีการแบ่งเป็นสัดส่วนด้วยเส้นแบ่งที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน

ลักษณะระบบผังบริเวณเช่นนี้ มีความคล้ายกับระบบผังบริเวณของวัดมหารณพารามวรวิหาร ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2393 โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี (พระนามเดิมพระองค์เจ้าอรณพ) ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การวางผังพื้นที่อุजारของพระอารามหันหน้าไปทางทิศตะวันตก มีรูปแบบผังอย่างแนวแกนคู่ ด้านหน้าเป็นลานโล่ง มีพระอุโบสถ พระวิหารและพระเจดีย์ที่ถูกล้อมด้วยกำแพงแก้วรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและภายในผังบริเวณยังแบ่งออกเป็นอีกสองส่วน คือ ส่วนกำแพงแก้วที่ล้อมพระอุโบสถกับพระวิหารและส่วนที่ล้อมองค์พระเจดีย์ ดังนั้นรูปแบบของระบบผังบริเวณโดยรวมมีระเบียบเรียบง่ายไม่ซับซ้อน อาคารสำคัญจะถูกล้อมด้วยกำแพงแก้ว มีทั้งอย่างล้อมกลุ่มอาคารสำคัญโดยรวมทั้งหมดและล้อมเฉพาะอาคารสำคัญแต่ละหลัง เพื่อแยกพื้นที่ภายในเขตกำแพงแก้วออกเป็นส่วน ๆ และเน้นความสำคัญของพื้นที่หรืออาคารที่ล้อมนั้น (ภาพที่ 34) (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546ข: 243)

ภาพที่ 32 ภาพถ่ายทางอากาศของวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

จากมุมมองทางด้านทิศใต้

ที่มา: วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร. (2566). ประวัติวัด.

สืบค้นจาก <https://www.watprayoon.com/main.php?url=about&code=history>

ภาพที่ 33 ภาพถ่ายทางอากาศของวัดวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

จากมุมมองทางด้านทิศตะวันออก

ที่มา: วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร. (2566). ประวัติวัด.

สืบค้นจาก <https://www.watprayoon.com/main.php?url=about&code=history>

ภาพที่ 34 ภาพผังบริเวณทางกายภาพวัดมหารัชมงคลมหารามวรวิหาร เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร
ที่มา: Google Earth

พระวิหาร

พระวิหารมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 5 ห้อง ยาว 7 ห้อง ตัวอาคารไม่รวมส่วนฐานชั้นเฉลียงกว้าง 3 ห้อง ยาว 5 ห้อง หันหน้าไปทางทิศเหนือตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระอุโบสถ ตั้งอยู่ตรงกลางเป็นประธานของพื้นที่เขตพุทธาวาส สถาปัตยกรรมของพระวิหารมีลักษณะเป็นทรงคฤห์ หลังคาแบบซ้อน 2 ชั้น 3 ตับ มุงด้วยกระเบื้องพื้นสีแดงล้อมกรอบด้วยสีเหลือง และสีเขียวตามลำดับ ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง และนาคเบือน ฝ้าไขราทาสีแดง เฉลียงล้อมรอบ มีแนวชายคายื่นพันคลุมเฉลียงออกมาเล็กน้อย มีเสาเฉลียงก่ออิฐถือปูนรูปสี่เหลี่ยมปลายสอบขึ้น ลอกมุมเสาเป็นบัวเล็บมือ ทาสีขาว ไม่มีบัวหัวเสา ตั้งรับชายคาจำนวน 24 ต้น ไม่มีคันทวยรับชายคา ฝ้าเพดานภายนอกส่วนเฉลียงโดยรอบทาสีแดง หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) มีลักษณะเป็นของไทยประเพณี มีหน้าบรรพ์หลักและหน้าบรรพ์ชั้นลดโดยใช้แนวกระจังเป็นแนวแบ่ง ลายหน้าบรรพ์และหน้าอุตูปีกนกผูกกลายเป็นลายดอกบุษราคัม ประดับด้วยกระจังสีแดง สีนํ้าเงิน สีเขียว สีขาวและสีทอง (ภาพที่ 35 และภาพที่ 36)

ฐานอาคารเป็นชุดฐานปัทม์ ประกอบด้วยฐานหน้ากระดานล่างรองรับชุดบัวคว่ำ ท้องไม้ชุดบัวหงายและหน้ากระดานบน แต่ในส่วนของท้องไม้มีลักษณะที่สูง จึงมีการเจาะร่องเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนบริเวณตำแหน่งเสามีการยกเก็จโดยรอบฐานอาคาร มีบันไดส่วนที่นำขึ้นและลง

จากลานประทักษิณรอบพระวิหารสุฐานเฉลี่ยง ตั้งอยู่ทางด้านสกัดด้านหน้า 2 บันได ในตำแหน่งระหว่างเสาเฉลี่ยงต้นที่ 2 กับต้นที่ 3 และระหว่างต้นที่ 4 กับต้นที่ 5 และด้านหลังอีก 1 บันได ในตำแหน่งระหว่างเสาเฉลี่ยงต้นที่ 3 กับต้นที่ 4 ส่วนบันไดนำขึ้นและลงด้านข้างอาคารทางซ้ายมีจำนวน 1 คู่ และทางขวาอีก 1 คู่ อยู่ในตำแหน่งระหว่างเสาเฉลี่ยงต้นที่ 2 กับต้นที่ 3 และระหว่างต้นที่ 6 กับต้นที่ 7 รวม 7 บันได ด้านข้างของบันไดก่อเป็นพนักฉาบปูนเรียบตั้งยาวตรงลงมา ทับหลังพนักขึ้นเป็นบัวหลังเจียด ปิดปลายด้วยการทำเสาก่ออิฐฉาบปูน หลังเสาปั้นปูนประดับลาย เฉลียงพระวิหารก่อพนัก ส่วนบนพนักหน้าลักษณะเป็นพื้นเรียบ ทับหลังปั้นเป็นบัวหลังเจียด มีกรอบพนักล้อมท้องพนักที่กรุด้วยลูกทรงสี่เหลี่ยม (ภาพที่ 37 และภาพที่ 38)

ผนังด้านนอกอาคารก่ออิฐถือปูนฉาบเรียบทาสีขาว ไม่มีการเขียนลวดลายประดับ มีประตูทางเข้าและออกอยู่ทางด้านสกัดด้านหน้า 1 คู่ ด้านหลัง 1 คู่ รวม 4 ประตู ชุ้มประตูเป็นชุ้มทรงกรอบชุ้มหรือทรงอย่างเทศ ปั้นปูนลงรักปิดทองเป็นรูปดอกพุดตาน ใบไม้ ดาบ ตรีศูล ขวาน ส่วนยอดชุ้มเป็นรูปนก ประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน สีเขียว สีขาว และสีทอง กรอบเข็ดหน้าลงรักปิดทอง บานประตูข้างนอกคู่หน้า ออกเลา และนมเลาประดับมุกเป็นรูปดอกไม้ ผูกลายเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง (ภาพที่ 39 และภาพที่ 40) ส่วนบานประตูด้านในเป็นลายรดน้ำปิดทองรูปต้นไม้ เพดานชุ้มประตูลงรักฉลุลายปิดทอง ผนังกบนอกลงรักปิดทองรูปต้นไม้ บานประตูข้างนอกคู่หลัง ออกเลาและนมเลาแกะสลักเป็นรูปดอกไม้ประดับกระจกสีน้ำเงิน สีแดง สีเขียว และสีขาว ผูกลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่งเช่นเดียวกับบานหน้าต่าง ส่วนบานประตูด้านในเป็นลายรดน้ำปิดทองรูปต้นไม้ เพดานชุ้มประตูลงรักฉลุลายปิดทอง ผนังกบนอกลงรักปิดทองรูปต้นไม้

ส่วนหน้าต่างมีจำนวนทั้งหมด 12 ช่อง ชุ้มหน้าต่างมีลักษณะคล้ายกับชุ้มประตู ปั้นปูนลงรักปิดทองเป็นรูปดอกบุนนาค ใบไม้ ดาบ ตรีศูล ขวาน ส่วนยอดชุ้มเป็นรูปนก ประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน สีเขียว สีขาว และสีทอง กรอบเข็ดหน้าลงรักปิดทอง บานหน้าต่างด้านนอก ออกเลา และนมเลาแกะสลักเป็นรูปดอกไม้ประดับกระจกสีน้ำเงิน สีแดง สีเขียว และสีขาว ผูกลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง ส่วนบานหน้าต่างด้านในเป็นลายรดน้ำปิดทองรูปต้นไม้ เพดานชุ้มหน้าต่างลงรักฉลุลายปิดทอง ผนังกบนอกลงรักปิดทองรูปต้นไม้ ระหว่างประตูทางด้านสกัดทั้ง 2 ด้าน ก็มีหน้าต่างด้วยเช่นกัน ชุ้มหน้าต่างเป็นทรงกรอบชุ้มหรือทรงอย่างเทศ ปั้นปูนลงรักปิดทองเป็นรูปดอกบุนนาค ใบไม้ ดาบ ตรีศูล ขวาน ส่วนยอดชุ้มเป็นรูปนก ประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน สีเขียว สีขาว และสีทอง กรอบเข็ดหน้าลง

รักปิดทอง บานหน้าต่างด้านนอก ออกเลาและนมเลาแกะสลักเป็นรูปดอกไม้ประดับกระจกสีน้ำเงิน สีแดง สีเขียวและสีขาว ผูกลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง ส่วนบานหน้าต่างด้านในเป็นลายรดน้ำปิดทองรูปต้นไม้ เพดานซุ้มหน้าต่างลงรักฉลุลายปิดทอง ผนังกบนอกลงรักปิดทองรูปต้นไม้ (ภาพที่ 41 ภาพที่ 42 และภาพที่ 43)

ภายในพระวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปหล่อด้วยนาค ปางมารวิชัย พุทธลักษณะศิลปะสุโขทัย พระนามว่า พระพุทธรูปนาค พระพุทธรูปองค์นี้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้อัญเชิญมาจากจังหวัดสุโขทัย ประดิษฐานไว้เมื่อปีพ.ศ.2374 (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556ก: 120) จนเมื่อปีพ.ศ.2454 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้จัดการปิดทองพระพุทธรูปนาค (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556ข: 126) (ภาพที่ 44)

ฝ้าเพดานภายในพระวิหารเป็นพื้นสีแดงปิดทองฉลุลายดอกไม้ ผูกลายอยู่ภายในกรอบทรงสี่เหลี่ยมคางหมู สามเหลี่ยมและรูปหกเหลี่ยม บริเวณท้องช่อพื้นสีแดงปิดทองฉลุลาย (ภาพที่ 45) ส่วนผนังภายในนั้นแต่เดิมเป็นผนังถือปูนทาสีเขียว ต่อมาพระครูสารณียคุณ (บุญ) เจ้าอาวาสลำดับที่ 7 (พ.ศ.2435-2436) รับหน้าที่บูรณปฏิสังขรณ์พระวิหารได้ประดับกระเบื้องเคลือบสีต่าง ๆ ตามเชิงผนังโดยรอบ (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556ค: 125) ต่อมาเหลือเพียงผนังปูนเรียบทาสีขาวทั้ง 4 ด้าน แต่ในปัจจุบันนี้ (ปีพ.ศ.2566) พระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบงานจิตรกรรมไทยประเพณีในสมัยรัชกาลที่ 10 ที่เขียนภาพให้เกิดมิติด้วยแสงและเงา โดยด้านหลังพระประธานเล่าเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ด้านทิศตะวันออกเริ่มเล่าเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้านทิศตะวันตกเล่าเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ส่วนด้านหน้าพระประธานเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจำนง รัตนกุล เริ่มงานเมื่อปีพ.ศ.2562 สิ้นสุดโครงการปีพ.ศ.2569 (จำนง รัตนกุล, 2566) (ภาพที่ 46 ถึงภาพที่ 49)

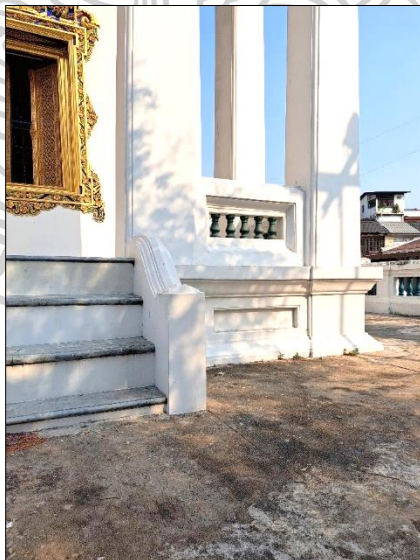
ภาพที่ 35 ภาพพระวิหาร
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 36 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) พระวิหาร
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 37 ภาพฐานและบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออกของพระวิหาร
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 38 ภาพฐานและบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตกของพระวิหาร
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 39 ภาพประตูพระวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 40 ภาพบานประตูข้างนอกหน้าด้านพระวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 41 ภาพหน้าต่างพระวิหาร

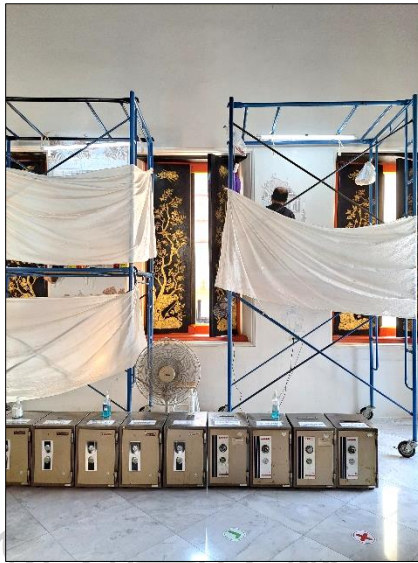
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 42 ภาพบานหน้าต่างด้านนอกพระวิหาร

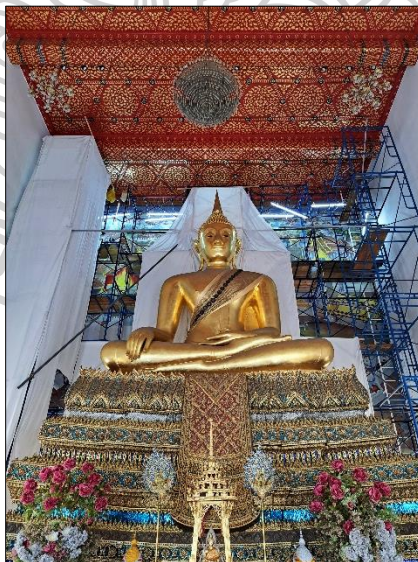
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

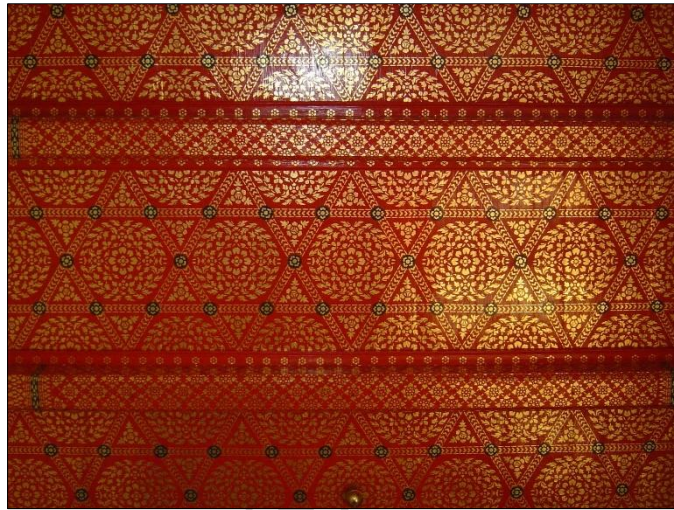
ภาพที่ 43 ภาพบานหน้าต่างด้านในพระวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

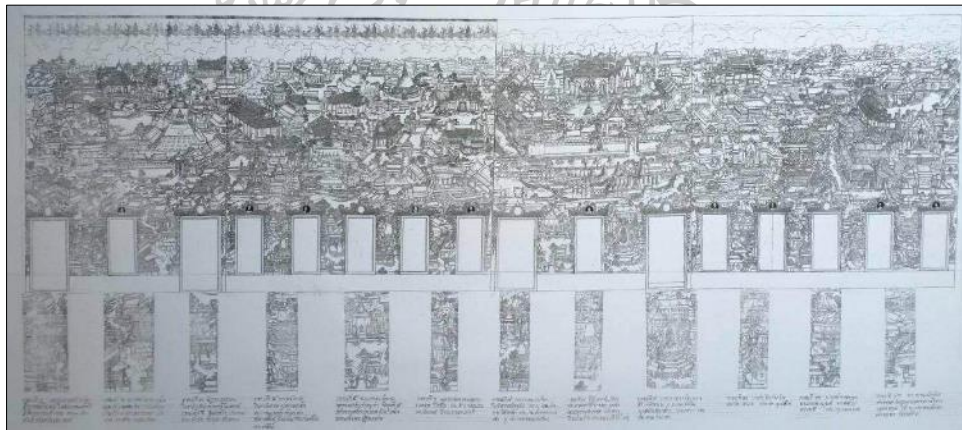
ภาพที่ 44 ภาพพระพุทธรูป พระประธานในพระวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 45 ภาพผ้าแพดานภายในพระวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

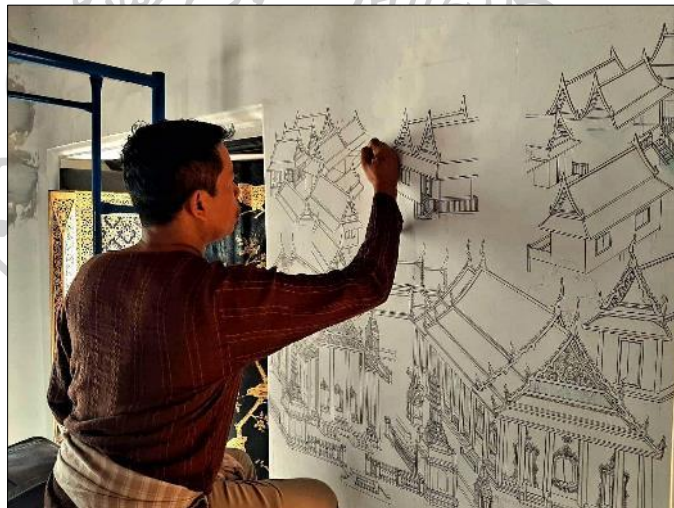

ภาพที่ 46 ภาพร่างจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี

ที่มา: จำนง รัตนกุล มกราคม 2566

ภาพที่ 47 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี
ที่มา: จำนง รัตนกุล มกราคม 2566

ภาพที่ 48 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี
ที่มา: จำนง รัตนกุล มกราคม 2566

ภาพที่ 49 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี
ที่มา: จำนง รัตนกุล มกราคม 2566

พระอุโบสถ

พระอุโบสถมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 5 ห้อง ยาว 9 ห้อง ตัวอาคารไม่รวมส่วนฐานชั้นเฉลียงกว้าง 3 ห้อง ยาว 7 ห้อง หันหน้าไปทางทิศเหนือตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของพระวิหาร สถาปัตยกรรมของพระอุโบสถมีลักษณะเป็นทรงโรง หลังคาแบบซ้อน 2 ชั้น 3 ตับ มุงด้วยกระเบื้องพื้นสีแดงล้อมกรอบด้วยสีเหลืองและสีเขียวตามลำดับ แต่ส่วนของหลังคาปีกนกชั้นบนทางด้านสกัดด้านหน้าและด้านหลังมุงด้วยกระเบื้องพื้นสีเหลืองล้อมกรอบด้วยสีเขียว ประกอบด้วย ช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้งและหางหงส์ ฟ้าไชราทาสีแดง เฉลียงล้อมรอบ มีแนวชายคายื่นพันคลุมเฉลียงโดยรอบทั้ง 4 ด้าน ปีกหลังคาเฉลียงทางด้านสกัดด้านหน้าและด้านหลัง ที่ตะเฆ่สันประดับ นาคปัก ตัวลำยองและใบระกา มีเสาเฉลียงก่ออิฐถือปูนรูปสี่เหลี่ยมปลายสอบขึ้น ลอกมุมเสาเป็นบัวเล็บมือ ทาสีขาว ไม่มีบัวหัวเสา ตั้งรับชายคาจำนวน 28 ต้น ไม่มีคันทวยรับชายคา ฟ้าเพดานภายนอกส่วนเฉลียงโดยรอบพื้นสีแดง เขียนลายรูปดอกไม้ผูกลายประจำยามภายในกรอบทรงสี่เหลี่ยม บริเวณท้องช่อพื้นสีแดงเขียนลายรูปดอกไม้ ผูกลายอย่างลายประจำยามก้านแย่งและดาวเพดาน (ภาพที่ 50 และภาพที่ 51) หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) มีลักษณะเป็นของไทยประเพณี มี

หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) หลักและหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ชั้นลดโดยใช้แนวกระจังเป็นแนวแบ่ง ลายหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ปั้นปูนแบบนูนสูงลายดอกบุรณาคประดับด้วยกระจังสีแดง สีน้ำเงิน สีเขียว สีขาวและสีทอง (ภาพที่ 52)

ฐานอาคารมีเพียงชั้นเดียวเป็นชุดฐานปัทม์ ประกอบด้วยฐานหน้ากระดานล่างรองรับชุดบัวคว่ำ ท้องไม้ ชุดบัวหงายและหน้ากระดานบน มีบันไดส่วนที่นำขึ้นและลงจากลานประทักษิณรอบพระอุโบสถฐานเฉลียง ตั้งอยู่ทางด้านสกัดด้านหน้า 1 คู่ ด้านหลัง 1 คู่ ในตำแหน่งระหว่างเสาเฉลียงต้นที่ 2 กับต้นที่ 3 และระหว่างต้นที่ 4 กับต้นที่ 5 ส่วนบันไดนำขึ้นและลงด้านข้างอาคารทางซ้ายมีจำนวน 1 คู่ และทางขวาอีก 1 คู่ อยู่ในตำแหน่งระหว่างเสาเฉลียงต้นที่ 2 กับต้นที่ 3 และระหว่างต้นที่ 8 กับต้นที่ 9 รวม 8 บันได ด้านข้างของบันไดก่อเป็นพนักราบปูนเรียบทรงโค้งปลายบานออก ทับหลังพนักปั้นเป็นบัวหลังเจียด ปิดปลายด้วยการทำเสาก่ออิฐฉาบปูน หัวเสาประดับสิงโตหินอย่างศิลปะจีนทั้ง 8 บันได เฉลียงพระอุโบสถก่อพนัก ส่วนบนพนักหนาลักษณะเป็นพื้นเรียบ ทับหลังปั้นเป็นบัวหลังเจียดมีกรอบพนักล้อมท้องพนักที่กรุด้วยกระเบื้องปูเคลือบสีเขียว (ภาพที่ 53)

ผนังด้านนอกอาคารก่ออิฐถือปูนฉาบเรียบทาสีขาวไม่มีการเขียนลวดลายประดับ มีประตูทางเข้าและออกอยู่ทางด้านสกัดด้านหน้า 1 คู่ ด้านหลัง 1 คู่ รวม 4 ประตู ซุ้มประตูเป็นซุ้มทรงกรอบซุ้มหรือทรงอย่างเทศ ปั้นปูนลงรักปิดทองเป็นรูปเป็นรูปใบไม้และดอกบุรณาคประดับด้วยกระจังสีเขียว สีน้ำเงินและสีทอง กรอบเข็ดหน้าลงรักปิดทอง บานประตูด้านนอกลงรักปิดทองลายพันธุ์พฤกษา ผูกกลายเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง ออกเลาลงรักปิดทองลายก้านต่อดอก นมเลาลงรักปิดทองรูปเทพนม ส่วนบานประตูด้านในพื้นสีแดงเขียนเป็นรูปดอกไม้ร่วง ตรงกลางเขียนรูปเทวดาอย่างศิลปะไทยยืนแทนถือพระขรรค์ เพดานซุ้มประตูด้านนอกเป็นพื้นสีแดงปิดทองฉลุลาย เพดานซุ้มประตูด้านในพื้นสีครามปิดทองฉลุลาย ผนังกบนอกลงรักปิดทองเขียนลายรูปต้นไม้ (ภาพที่ 54 และภาพที่ 55)

ส่วนหน้าต่างมีจำนวนทั้งหมด 16 ช่อง ซุ้มหน้าต่างมีลักษณะคล้ายกับซุ้มประตู ปั้นปูนลงรักปิดทองเป็นรูปเป็นรูปใบไม้และดอกบุรณาคประดับด้วยกระจังสีเขียว สีน้ำเงินและสีทอง กรอบเข็ดหน้าลงรักปิดทอง บานหน้าต่างด้านนอกลงรักปิดทองลายพันธุ์พฤกษา ผูกกลายเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง ออกเลาลงรักปิดทองลายก้านต่อดอก นมเลาลงรักปิดทองรูปดอกไม้ ส่วนบานหน้าต่าง

ด้านในพื้นสีแดงเขียนเป็นรูปดอกไม้ร่วง ตรงกลางเขียนรูปเทวดาอย่างศิลปะไทยยืนแทนถือพระขรรค์ และดอกบัว เพดานซุ้มหน้าต่างด้านนอกเป็นพื้นสีแดงปิดทองฉลุลาย เพดานซุ้มหน้าต่างด้านในพื้นสีครามปิดทองฉลุลาย ผนังบนนอกหลังรักปิดทองเขียนลายรูปต้นไม้ (ภาพที่ 56 และภาพที่ 57) และระหว่างประตูทางด้านสกัดทั้ง 2 ด้าน ก็ยังมีหน้าต่างเป็นรูปแปดเหลี่ยมทรงผืนผ้า ซุ้มหน้าต่างเป็นทรงกรอบซุ้มหรือทรงอย่างเทศ ปันปูนเป็นรูปใบไม้และดอกพุดตานลงรักปิดทอง พื้นประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน เพดานซุ้มหน้าต่างด้านนอกเป็นพื้นสีแดงปิดทองฉลุลาย เพดานซุ้มหน้าต่างด้านในพื้นสีครามปิดทองฉลุลาย ผนังบนนอกหลังรักปิดทองเขียนลายรูปพระพุทธเจ้าเสด็จจากสวรรค์และรูปต้นไม้ บานหน้าต่างด้านนอกหลังรักปิดทองลายพันธุ์พฤกษาผูกกลายเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง ออกเลาหลังรักปิดทองลายก้านต่อดอก นมเลาหลังรักปิดทองรูปเทพนม (ภาพที่ 58) บานหน้าต่างด้านในพื้นสีแดงเขียนเป็นรูปดอกไม้ร่วง ตรงกลางเขียนรูปเทวดาอย่างศิลปะไทยยืนแทนถือพระขรรค์ เหนือซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงผืนผ้าทางด้านนอกปั้นปูนเป็นกรอบวงกลม ล้อมด้วยใบไม้และดอกบุณนาคลงรักปิดทอง ภายในประดับด้วยกระจกสีขาว สีแดงและสีน้ำเงิน ผูกลายลักษณะคล้ายดาว 6 แฉก หรือดาวแห่งดาวิด (The Star of David) ที่คนโบราณเชื่อกันว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งอาคมมีอำนาจที่สามารถขับไล่สิ่งชั่วร้ายได้ (น้ำชาติ ประชาชีน [นามแฝง], 2565) แต่ในปัจจุบัน (ปีพ.ศ.2566) ประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน สีเขียวและสีเหลือง ไม้ผูกลาย (ภาพที่ 59 และภาพที่ 60) ทั้งนี้รูปแบบของงานศิลปกรรมดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดว่าเป็นอิทธิพลอย่างศิลปะตะวันตกแบบบาโรค (Baroque) ที่มีรูปแบบการนำรูปวงโค้งอย่างวงกลมหรือวงรีมาประดับบริเวณหน้าอาคารเหนือช่องเปิด ร่วมกับรูปปั้นเทวดาหรือลายพวงอุษะ ลายช่อดอกไม้และลายใบไม้ด้วยเส้นโค้งที่อ่อนช้อย มีการจัดวางแบบสมมาตร เน้นเรื่องสีแสงและเงา การประดับบริเวณนี้เป็นการนำแบบแผนทางความงาม ความวิจิตรหรูหราของกระบวนลวดลายมาเป็นแรงบันดาลใจในการตกแต่ง และมีการสร้างสรรค์ส่วนของรายละเอียดให้มีการออกแบบที่เป็นแบบฉบับเฉพาะของตนเอง มีความสวยงามสอดคล้องกับรูปแบบของอาคาร ดังจะเห็นได้จากลักษณะของกรอบวงกลมที่ปั้นปูนนั้น ภายในประดับด้วยกระจกสี ล้อมด้วยงานปั้นปูนรูปดอก บุณนาคลและใบไม้ลงรักปิดทองอย่างกระบวนเส้นสายที่อ่อนช้อย งานสถาปัตยกรรมแบบบาโรค (Baroque) ที่สำคัญ เช่น โบสถ์เยซู (Church of the Most Holy Name of Jesus at the Argentina) กรุงโรม ประเทศอิตาลี ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2111 (ค.ศ.1568) โดย จาโกโม บารอซซี ดา วิญญูโอลา (Giacomo Barozzi da Vignola) และจาโกโม เดลลา ปอร์ตา (Giacomo della Porta) (จุฬมณี สุทัศน์ ณ อยุธยา, 2552: 30) (ภาพที่ 61) หรืออย่างกระบวนแบบของสถาปนิกกลุ่มบาโรค

ใหม่ (Neo-Baroque) เช่น โบสถ์ซันการโล อัลเล กัวโตร ฟอนตานเน (San Carlo alle Quattro Fontane) กรุงโรม ประเทศอิตาลี ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2181 (ค.ศ.1638) โดย ฟรันเชสโก บอร์โรมินี (Francesco Borromini) (อรอุมา วิชัยกุล, 2565: 158) (ภาพที่ 62)

และเมื่อพิจารณาถึงรูปแบบของซุ้มประตู ซุ้มหน้าต่างและองค์ประกอบต่าง ๆ ของพระวิหารและพระอุโบสถแล้วนั้น นับว่าเป็นการผสมผสานกระบวนลวดลาย รูปแบบที่แสดงถึงสัญลักษณ์เป็นมงคลต่าง ๆ ภายใต้แบบแผนของการออกแบบอย่างศิลปะตะวันตก ส่วนการสร้างสรรค์ด้วยการปั้นปูนลงรักปิดทองประดับกระจกสีนั้น ก็เพื่อปกป้องปูนปั้นจากสภาพภูมิอากาศได้ดีกว่าแค่การลงรักปิดทองเพียงอย่างเดียว หรือหากแค่เพียงทาสี ทาน้ำปูนก็จะทำให้ลายปูนปั้นกลืนไปกับผนังไม่สามารถสร้างมิติให้เด่นชัดได้ดีเท่าที่ควร

ภายในพระอุโบสถประดิษฐานพระประธานปางมารวิชัย หล่อเมื่อปีพ.ศ.2371 พระพุทธรูปองค์นี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ให้ช่างชาวไทยเป็นผู้หล่อ แต่ได้ว่าจ้างช่างลงรักปิดทองชาวญี่ปุ่น จนเมื่อปีพ.ศ.2535 พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตรได้พระราชทานนามพระประธานองค์นี้ว่า พระพุทธธรรมวิเศษฐศาสตร์ดา (ภาพที่ 63)

ฝาเพดานภายในพระอุโบสถ เป็นพื้นสีแดงปิดทองฉลุลายรูปดอกไม้ผู้กลายประจำยามบริเวณท้องข้อพื้นสีแดงปิดทองฉลุลาย ก่อเสาร่วมประธาน (เสาร่วมใน) แถว 2 แถวละ 6 ต้น เสาร่วมประธานมีลักษณะเป็นเสาสี่เหลี่ยมก่ออิฐถือปูนปลายสอบขึ้น ลอกมุมเสาเป็นบัวเล็บมือ ส่วนบนเขียนลายผูกเป็นลายพรรณพฤกษา ส่วนล่างเป็นลายกรวยเชิงดอกพุดตาน ช่วงล่างเสาปิดด้วยหินอ่อนสีดำและขาวสลับลายเรขาคณิต เมื่อเริ่มแรกสร้างพระอุโบสถนั้นมีเสาร่วมประธานเพียง 4 คู่ คือคู่ที่อยู่ชวงฐานชุกชีของพระประธาน และคู่ที่อยู่ทางตอนหน้าเท่านั้น จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ มาพระราชทานผ้าพระกฐินเมื่อปีพ.ศ.2409 ได้มีพระราชดำรัสแนะนำว่าเสาร่วมประธานในพระอุโบสถห่างกันมากเกรงว่าจะเป็นอันตราย สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงก่อเสาร่วมประธานที่อยู่ชวงกลางของอาคารเพิ่มอีก 2 คู่ (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556: 16) ผนังภายในแต่เดิมเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องปฐมสมโพธิ ที่เนื้อหากล่าวถึงประวัติทั้งหมดขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่กำเนิด คือ พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตลงสู่พระครรภ์พระพุทธมารดาและเน้นพุทธประวัติตอนตรัสรู้เป็นสำคัญ (ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี,

2561: 321) เป็นฝีมือช่างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาพที่ 64 และภาพที่ 65) ส่วนฝาผนังทั้งสองข้างในพระอุโบสถเขียนเรื่องชาดก แต่เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อปีพ.ศ.2487 ภาพจิตรกรรมได้รับความเสียหายคงเหลือแต่เพียงจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องปฐมสมโพธิ ด้านหลังองค์พระประธานส่วนบนเหนือขอบประตูขึ้นไปเท่านั้น (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 51) แต่ในปัจจุบันนี้ (พ.ศ.2566) ผนังด้านข้างทั้ง 2 ด้านเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพุทธประวัติ ส่วนด้านสกัดตรงข้ามพระประธานเล่าเรื่องมารผจญโดยกรมศิลปากร (ภาพที่ 66 ภาพที่ 67 และภาพที่ 68)

ทั้งนี้เมื่อสืบถึงกระบวนลวดลายของการประดับอาคารบางประการกล่าวคือ ลายหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) และการประดับที่บริเวณซุ้มประตู ซุ้มหน้าต่างของพระวิหารและพระอุโบสถ ในทางจินตภาพควรเป็นดอกบุนนาคมากกว่าดอกพุดตาน เนื่องจากมีความสอดคล้องกับนามของเจ้าพระยา-อรรคมหาเสนา (บุนนาค) บิดาของผู้สร้างพระอาราม ผู้เป็นต้นสกุลบุนนาคในชั้นที่ 1 และนับเป็นชั้นที่ 6 ที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาบวรราชนายก (เฉกอะหมัด) อีกทั้งข้อมูลที่เผยแพร่ในสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของชมรมสายสกุลบุนนาคก็กล่าวว่า หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) พระอุโบสถปั้นปูนแบบนูนสูงลายดอกบุนนาค โดยลักษณะของบุนนาคนั้น เป็นไม้ต้น สูงได้ถึง 30 เมตร ใบเป็นรูปหอกแกมรูปไข่ ยาว 4-12 เซนติเมตร ปลายใบแหลมยาว ดอกสีขาว มี 4 กลีบ เรียงซ้อนเหลื่อมกัน (กลุ่มงานพฤกษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช, 2566a) ในขณะที่พุดตานจะเป็นไม้พุ่มสูง 2-5 เมตร เป็นไม้ประดับ ใบรูปไข่กว้างเกือบกลมหรือคล้ายรูปหัวใจ ดอกสีขาว สีชมพู และเปลี่ยนเป็นสีแดงก่อนที่จะร่วง มี 5 กลีบ กลีบซ้อนชั้นกันหรืออย่างกลีบกลม (กลุ่มงานพฤกษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช, 2566b) อีกทั้งลักษณะทางจินตภาพที่ปรากฏจากการประดับอาคารในบริเวณที่ต่าง ๆ นั้นได้ปั้นปูนเป็นดอกไม้ที่มีรูปทรงเป็นดอกกลมแต่ใบมีลักษณะอย่างแหลมเรียวยาวไม่ใช่อย่างใบกลม ดังนั้นจึงมีความสอดคล้องกับรูปแบบของดอกบุนนาคมากกว่าดอกพุดตาน (ภาพที่ 69 และภาพที่ 70)

ภาพที่ 50 ภาพพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

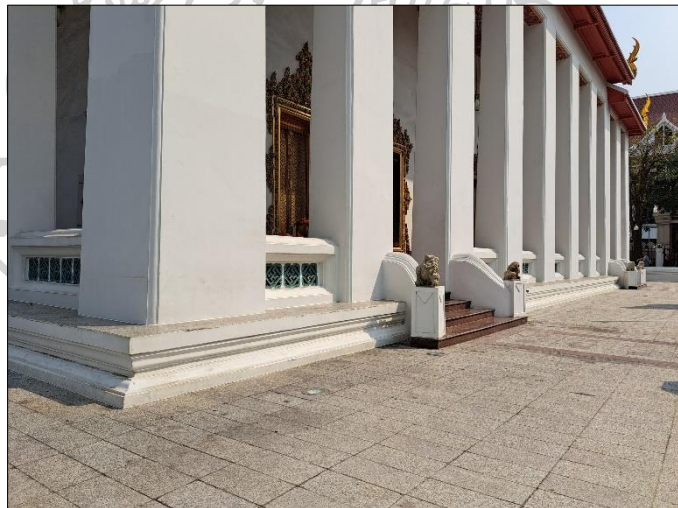

ภาพที่ 51 ภาพฝ้าเพดานเฉลียง
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 52 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) พระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 53 ภาพฐานและบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตกของพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 54 ภาพประตูประตูพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

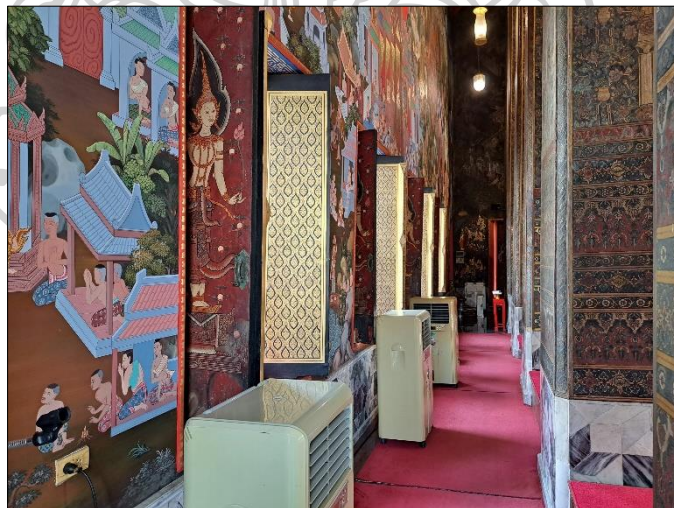
ภาพที่ 55 ภาพบานประตูประตูพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 56 ภาพหน้าต่างพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 57 ภาพบานหน้าต่างพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 58 ภาพซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงผืนผ้า

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 59 ภาพกรอบวงกลมเหนือซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงผืนผ้า เมื่อปีพ.ศ.2556

ที่มา: ผู้วิจัย กุมภาพันธ์ 2556

ภาพที่ 60 ภาพกรอบวงกลมเหนือซุ้มหน้าต่างรูปแปดเหลี่ยมทรงฝืนผ้า เมื่อปีพ.ศ.2566
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 61 ภาพโบสถ์เยซู (Church of the Most Holy Name of Jesus at the Argentina)
กรุงโรม สาธารณรัฐอิตาลี
ที่มา: K B. (2023). **Chiesa del Gesù**. The facade of the Church of the Gesù in Rome
Retrieved from <https://bit.ly/3KUpA5Z>

ภาพที่ 62 ภาพโบสถ์ซันการโล อัลเล กัวตโตร ฟอนตานเน (San Carlo alle Quattro Fontance)
กรุงโรม สาธารณรัฐอิตาลี

ที่มา: Paolo Monti. (2023). *The church of San Carlo alle Quattro Fontane*

Retrieved from <https://bit.ly/440klKo>

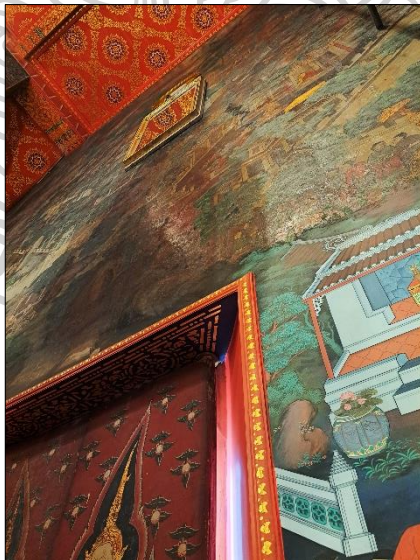

ภาพที่ 63 ภาพพระพุทธรกรรมวิเชษฐศาสตร์ดา พระประธานภายในพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

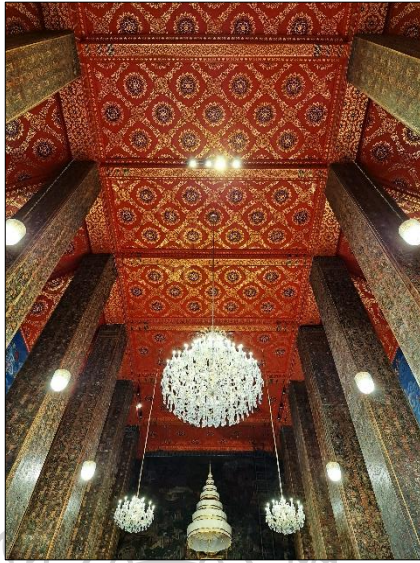

ภาพที่ 64 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องปฐุมสมโพธิด้านหลังองค์พระประธานภายในพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 65 ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องปฐุมสมโพธิด้านหลังองค์พระประธานภายในพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 66 ภาพฝ้าเพดาน และเสาร่วมประธาน (เสาร่วมใน) ภายในพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 67 ภาพฝ้าเพดาน และเสาร่วมประธาน (เสาร่วมใน) ภายในพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 68 ภาพเล่าเรื่องมารผจญด้านสกัดตรงข้ามพระประธาน

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 69 ภาพดอกบุนนาค 1

ที่มา: กลุ่มงานพฤกษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช. (2566). บุนนาค.

สืบค้นจาก <https://bit.ly/3owFMmi>

ภาพที่ 70 ภาพดอกบุนนาค 2

ที่มา: กลุ่มงานพฤกษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช. (2566). บุนนาค.

สืบค้นจาก <https://bit.ly/3owFMmi>

พระบรมธาตุมหาเจดีย์

ในสมัยพุทธกาลบุคคลผู้ซึ่งนับถือเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจเป็นหลักของพระพุทธศาสนาเพียงแต่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมอันเป็นพุทธพจน์ และพระสงฆ์โดยเรียกรวมกันว่าพระรัตนตรัยหรือพระไตรสรณคมน์ ทั้งนี้พระสถูปหรือพระเจดีย์ต่าง ๆ อันเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา ล้วนแล้วแต่เป็นงานสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วทั้งสิ้น โดยคำว่า **สถูป (Stupa)** มาจากภาษาบาลีคำว่า **ถูป (Thupa)** **ถูปะ**หรือ**ถูปโป** (ศิริวรรณ เวชวิทย์, 2530: 1) หมายถึง กองดินหรือมูลดินสิ่งก่อสร้างที่มีลักษณะเป็นรูปโอคว่ำ ก่อไว้สำหรับบรรจุอัฐิของบุคคลผู้ซึ่งควรแก่การเคารพบูชา เช่น องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิเพื่อเป็นอนุสรณ์เตือนใจให้เกิดปสาทะ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551ก: 226) และกุศลกรรมอื่น ๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551ข: 396) อีกทั้งยังหมายถึง เนินดินทรงกรวย (Conical) เส้า (Pile) เนินดิน (Mound) หรือเนินดินทรงกรวยหรือทรงระฆัง (Conical or Bell) และจากภาษาสันสกฤตว่า **สตุป (Stupa)** โดยมีหลักฐานปรากฏอยู่ในโคลกและวรรณกรรมตั้งแต่สมัยยุคพระเวท หมายถึงมัดผม

(A Chignon) หรือหน้าผาก (The Forepart of The Head) นอกจากนั้นแล้วในศาสนาเซน (Jaina) ที่มีมาก่อนพระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวไว้ว่าสถูป หมายถึง ห่อบรรจุอัฐิธาตุและอาจหมายถึงมณฑลสำหรับประกอบพิธีกรรม (จูฬิศพงค์ จุฬารัตน์, 2535ก: 8) ส่วนใน Encycopedia Britanica ได้ให้คำจำกัดความของ สถูป ไว้ว่าเป็นอนุสรณ์สถานทางพุทธศาสนาที่ก่อสร้างเพื่อการสักการบูชา โดยลักษณะงานสถาปัตยกรรมแสดงถึงสัญลักษณ์ของพุทธปรินิพพาน รูปแบบของโดมครึ่งวงกลมนั้นได้รับอิทธิพลมาจากเนินฝังศพในอินเดียก่อนสมัยพุทธกาล (จูฬิศพงค์ จุฬารัตน์, 2535ข: 9) นอกจากนั้นแล้วยังมีคำว่า **เจติย (Cetiya, Chitya)** มาจากคำว่า Chita หมายถึง จิต (จิตใจ) หรือจิต คำเดียวกับคำว่า จิตกาธาน แปลว่า กองพอนหรือเชิงตะกอนที่เผาศพ (น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], 2529: 11) และยังหมายถึงสิ่งซึ่งก่อสร้างมีลักษณะคล้ายกับลอมฟางบรรจุสิ่งทีเคาะพ่นบดหรือบุคคลสถานที่ วัตถุที่ควรค่าแก่การเคารพบูชา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551: 72) อันมีที่มาจากคำว่า **เจติย** ในภาษาบาลี หรือ **เจตย** ในภาษาสันสกฤต (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 111) และยังปรากฏคำว่า เจติยะ จาริกอยู่บนสถูปที่เมืองการหุต โดยหมายถึงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนั้นในจารึกที่สถูปเมืองอมราวตีและเมืองนาคารชุนโกณฑะก็มีคำเรียกสถูปว่า มหาเจติยะ (สัตยา สายเชื้อ, 2530: 22) ตลอดจนในพุทธคัมภีร์ของนิกายสรวาสตีวาท (Sarvastivada) ที่เรียบเรียงช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 3 (ประมาณพุทธ-ศตวรรษที่ 8) หรือก่อนนั้นราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 (ประมาณพุทธ-ศตวรรษที่ 6) และรวบรวมเสร็จไม่นานเกินคริสต์ศตวรรษที่ 4 (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 9) (ปัทมา นาควรรณ, 2556: 3) ก็ปรากฏคำว่าสถูปและเจติยะ ที่สื่อความหมายถึงพุทธสถานชนิดเดียวกัน เช่น ในคัมภีร์ทิวาวทาน (Divyavadana) กล่าวถึงคำว่าสถูปและเจติยะในความหมายที่ว่า เป็นอนุสรณ์สถาน ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระธาตุ (สัตยา สายเชื้อ, 2530: 22) อีกทั้งในวัฒนธรรมของอินเดียคำว่า เจตย ก็ยังใช้เรียกเจติยสถานที่มีลักษณะเป็นวิหารโดยการเจาะเป็นถ้ำเข้าไปในภูเขาภายในประดิษฐานสถูป เช่น เจติยสถานทีภษา (Bhaja) รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย เป็นต้น (ภาพที่ 71 และภาพที่ 72)

โดยสรุปแล้วนั้น ในระบบโครงสร้างทางวัฒนธรรมของไทยนิยมใช้คำว่า **เจติย** มากกว่า **สถูป** แต่อย่างไรก็ตามคำทั้งสองนั้นก็ใช้กันอย่างคู่กันในภาษาไทย ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ที่กล่าวถึงการบูชาพระสถูปเจติยของชาวสุโขทัยและพระมหาเจติยกลางเมืองศรีสัชชนาลัย ตลอดจนเอกสารและวรรณคดีในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ก็นิยมใช้คำว่าเจติยมากกว่าคำว่าสถูป อย่างไรก็ตาม

ตามคำว่าสฤปและเจดีย์ก็ถูกใช้ในความหมายที่ใกล้เคียงและปะปนกัน มาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว (จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, 2535: 12) ทั้งนี้ในพระพุทธศาสนานั้นสามารถจำแนกลักษณะของเจดีย์ได้ออกเป็น 4 ประเภทคือ

1. ธาตุเจดีย์ คือ สิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เกิดขึ้นภายหลังจากการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ เมืองกุสินารา
2. บริโภคเจดีย์ คือ สถานที่สำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อครั้งยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ ซึ่งทรงอนุญาตให้ใช้เป็นสังเวชนียสถานสำหรับพุทธศาสนิกชนใช้เป็นทีระลึกถึงพระองค์ เช่น สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนาและเสด็จดับขันธปรินิพพานหรือเป็นสิ่งทอองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเคยใช้ นอกจากนี้แล้วในหนังสือปฐมสมโพธิได้กล่าวถึงบริโภคเจดีย์ที่เพิ่มขึ้นมาอีก 2 อย่าง คือ พระอังคารถ่านและพระทะนันทน์ที่ใช้ดวงพระธาตุ (ทิวา เพื่อนปฐม, 2540: 1)
3. ธรรมเจดีย์ คือ พุทธพจน์พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งที่จารึกลงในพระคัมภีร์ จารลงบนใบลาน จารึกอักษรธรรมที่จารลงบนแผ่นอิฐและหลังพระพิมพ์ หรือคาถาแสดงพระอริยสัจ
4. อุเทสิกะเจดีย์ คือ สิ่งที่สร้างขึ้นโดยเจตนาเพื่ออุทิศ และระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้มีการกำหนดว่าจะต้องทำอะไร ถ้าไม่ใช่ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ และธรรมเจดีย์ ก็เป็นอุเทสิกะเจดีย์ทั้งสิ้น เช่น พระพุทธรูป พระพิมพ์ พระธรรมจักร โพธิบัลลังก์ (ดำรงราชานุภาพ, 2545: 25)

สฤปหรือธาตุเจดีย์นั้นเป็นพุทธสถานที่สำคัญ ที่พุทธศาสนิกชนนิยมสร้างขึ้นภายหลังจากที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วก็มีการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้วได้มีการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุดูออกเป็น 8 ส่วนถวายแก่กษัตริย์ทั้ง 8 เมือง และได้มอบพระอังคารให้โมริยะกษัตริย์ ชาวปิพลิวัน และโทมพราหมณ์ก็ได้นำทะนันทน์ที่ใช้ดวงพระบรมสารีริกธาตุดูไปประดิษฐานในพระสฤป กล่าวได้ว่าในครั้งนั้นมีการสร้างพระสฤปแล้ว 10 องค์ และในคัมภีร์สฤปวงศ์ก็ได้กล่าวถึงพระศาสนาของอดีตพระพุทธเจ้าว่า ได้มีการสร้างสฤปประดิษฐานองค์พระบรมสารีริกธาตุดูแล้ว ซึ่งแท้ที่จริงนั้นเป็นการแสดงนัยที่เน้นให้เห็นถึงความสำคัญขององค์พระสฤป ที่มีต่อศาสนิกชนในสมัยพุทธกาล จึงกล่าวได้ว่าพุทธสถานที่สำคัญในสมัยพุทธกาลก็คือพระสฤป ซึ่งพุทธศาสนิกชนได้ทำ

การสักการบูชา ตลอดจนเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นงานพุทธสถาปัตยกรรมที่มีมาก่อนการสร้างประติมากรรมรูปเคารพ

จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมของรูปแบบพระเจดีย์ทรงระฆังกลม หรือทรงลังกาในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทราบได้ว่ามีความนิยมในการสร้างที่เริ่มปรากฏขึ้นใหม่อีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเมื่อครั้งที่วชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ยังทรงผนวชอยู่ ทรงให้ความสนพระทัยในการสืบค้นถึงลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและศึกษาเรื่องพุทธเจดีย์ โดยทรงศึกษาจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งการติดต่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์สยามกับคณะสมณทูตลังกาที่เข้ามาสืบค้นพระพุทธศาสนาและนมัสการพระเจดีย์ต่าง ๆ ในสยาม โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบหมายให้วชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) รับอนุเคราะห์เป็นพระธุระนำคณะสมณทูตลังการุดงค์ไปนมัสการพระเจดีย์ต่าง ๆ ตลอดจนยังทรงสนับสนุนให้พระสงฆ์สยามเป็นสมณทูตออกไปยังลังกา เพื่อสืบการพระพุทธศาสนา อีกทั้งนำเครื่องสักการะบูชาไปนมัสการพระเจดีย์ต่าง ๆ ในลังกาด้วยเช่นกัน และเมื่อสมณทูตสยามได้กลับมาก็นำพระธาตุ พระเจดีย์จำลอง และสมณสันเทสของพระสังฆราชลังกา เข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ดังนั้นจึงเป็นเหตุที่เชื่อได้ว่าคณะสมณทูตสยามได้มีโอกาสพบเห็นพระเจดีย์แบบต่าง ๆ ในลังกาและนำเข้ามาเผยแพร่ในสยาม จึงเกิดการถ่ายทอดแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของการสร้างสรรค์รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระเจดีย์ โดยต้นแบบของพระเจดีย์ลังกาที่มีลักษณะถูกต้องตามอย่างลังกาแท้ และเชื่อว่าเป็นต้นแบบแนวความคิดในการสร้างพระเจดีย์ของวชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) อาจศึกษาได้จากเจดีย์ลังกาจำลองที่เก็บรักษาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ที่มีรูปทรงตรงส่วนฐานฐานเดี่ยว องค์กรซึ่งตั้งตรง บัลลังก์สี่เหลี่ยมยี่ดสูงและส่วนยอดประดับด้วยลูกแก้วทรงคล้ายกับหม้อน้ำ ทั้งนี้เจ้าฟ้ามงกุฎ (วชิรญาณภิกขุ) ทรงพิจารณาเห็นว่าพระเจดีย์ที่มีมาตั้งแต่แรกตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นในลังกานั้น เป็นรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ถูกต้อง จึงทรงนำรูปแบบพระเจดีย์ในลังกา มาเป็นต้นแบบในการสร้างพระเจดีย์ต่าง ๆ ทั้งที่วัดโสมนัสราชวรวิหาร วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร (วัดบวรนิเวศวิหาร, 2551: 32) (ภาพที่ 73 และภาพที่ 74)

พระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหารประดิษฐานอยู่ ด้านฝั่งทิศตะวันตกเฉียงเหนือบริเวณพื้นที่โล่งทางด้านหน้าพระอุโบสถ มีรูปลักษณะเป็นพระเจดีย์ทรงระฆังกลมแบบทรงชะลูด สูง 60.525 เมตร ฐานล่างวัดโดยรอบ 162 เมตร เส้นผ่านศูนย์กลาง 50 เมตร (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 59) จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมของรูปแบบพระเจดีย์ทรงระฆังกลมหรือทรงลังกาในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทราบได้ว่ามีความนิยมในการสร้างที่เริ่มปรากฏขึ้นใหม่อีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเมื่อครั้งที่วชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ทรงตรวจค้นและศึกษาเรื่องพุทธเจดีย์ และเมื่อได้ทรงมาครองวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร ทรงเปลี่ยนคตินิยมที่มีมาแต่เดิมของพระเจดีย์ ด้วยการสถาปนาพระเจดีย์ให้เป็นหลักประธานของวัดดังปรากฏที่พระเจดีย์วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร โดยถ่ายแบบจากพระสถูปที่ยอดเขาพนมเพลิง เมืองศรีสัชชนาลัย ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นพระเจดีย์ทรงระฆังกลมองค์ใหญ่ที่ตั้งอยู่บนยอดเขาสุวรรณคีรีกลางเมืองศรีสัชชนาลัยในปัจจุบัน (วัดบวรนิเวศวิหาร, 2551: 28) แต่ก็มีนักวิชาการได้เสนอข้อคิดเห็นไว้ว่าเมื่อวชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ทรงย้ายมาครองวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร ในปีพ.ศ.2379 ทรงแก้แบบของพระเจดีย์องค์เดิมให้เป็นอย่างแบบพระราชานิยม คือ ทรงระฆังแบบอยุธยาตอนกลาง ที่ได้แบบอย่างมาจากเจดีย์ประธานในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ปติสร เพ็ญสุด, 2557: 187) (ภาพที่ 75 และภาพที่ 76) ส่วนพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ที่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้สร้างนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างโดยคำแนะนำของวชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) (ดำรงราชานุภาพ, 2545: 256) แต่หลังจากสร้างพระอารามแล้วองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์นี้ยังไม่ทันเสร็จเรียบร้อย สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ถึงแก่พิราลัยก่อนเมื่อปีพ.ศ.2398 ต่อมาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้สร้างต่อจนเสร็จสมบูรณ์ (ภาพที่ 77 ถึงภาพที่ 80)

เมื่อเข้าไปสู่พระระเบียง โดยผ่านอาคารพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พริณฑ-ปริยัติธรรมศาลา) ที่อยู่ทางด้านตะวันออกขององค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ก็จะปรากฏลานประทักษิณรอบฐานองค์พระเจดีย์พื้นปูด้วยศิลา ความกว้างประมาณ 5.70 เมตร (ภาพที่ 81) ลักษณะฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1 เป็นอาคารฐานสูงทรงกระบอกสอบเข้าเล็กน้อยแบ่งเป็น 2 ตอน ตอนล่างเป็นช่องซุ้มคูหาคานโค้งโดยรอบ 32 ช่อง ขอบของช่องคูหาปั้นปูนเป็นลูกแก้วล้อมรอบ เป็นที่สำหรับบรรจุอัฐิของบุคคลในสายสกุลบุนนาค ระหว่างช่องคูหาปั้นปูนเป็นเสายกเก็จ กลางเสาเซาะร่องมีกรอบล้อม

ท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงายที่ประกอบด้วยเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวดและหน้ากระดาน ฐาน
ตอนที่ 2 ที่อยู่ตอนบนของซุ้มคูหา เป็นช่องวงกลมปั้นปูนเป็นลูกแก้วล้อมรอบ (ปัจจุบันปีพ.ศ.2566
ประดิษฐานพระพุทธรูปสัมฤทธิ์) (ภาพที่ 82) เหนือขึ้นไปคาดด้วยลูกแก้วรอบฐานพระเจดีย์ จากนั้น
ปั้นปูนเป็นกรอบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และคาดด้วยลูกแก้วเหลี่ยมรอบฐานพระเจดีย์เช่นกัน ระหว่างช่อง
วงกลมปั้นปูนเป็นเสายกเก็จที่ต่อเนื่องมาจากเสายกเก็จตอนล่าง ท้องเสาเซาะร่องมีกรอบล้อมท้องเสา
ถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงายที่ประกอบด้วยเส้นลวดบัวหงาย เส้นลวดและหน้ากระดาน ทางด้านทิศ
ตะวันตกของฐานพระเจดีย์ชั้นที่ 1 ทำช่องคูหาทางเดินมีบันไดนำขึ้นไปสู่ลานประทักษิณชั้นบนฐาน
พระเจดีย์ (ภาพที่ 83 ถึงภาพที่ 86)

เมื่อขึ้นไปสู่ชั้นบนฐานพระเจดีย์ ก็จะเป็นลานประทักษิณก่อผนัง ความกว้างประมาณ
2.60 เมตร เสาผนังอยู่ในแนวเดียวกันกับเสายกเก็จที่ต่อเนื่องมาจากเสายกเก็จตอนล่าง เสาผนังด้าน
นอกประกอบด้วยหน้ากระดานซ้อนเหลื่อมกัน 3 ชั้น ท้องเสาเซาะร่องวงรี (ปัจจุบันปีพ.ศ.2566
ประดิษฐานพระพุทธรูปสัมฤทธิ์) มีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวดและ
หน้ากระดาน หัวเสาประกอบด้วยหน้ากระดาน บัวคว่ำ เส้นลวด บัวคว่ำและลูกแก้ว ส่วนเสาผนัง
ด้านในประกอบด้วยหน้ากระดานซ้อนเหลื่อมกัน 3 ชั้น ท้องเสามีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็น
เส้นลวด บัวหงาย เส้นลวดและหน้ากระดาน หัวเสาประกอบด้วยหน้ากระดาน บัวคว่ำ เส้นลวด
บัวคว่ำและลูกแก้วเช่นกัน ส่วนผนังหน้าทับหลังปั้นเป็นหน้ากระดานเหลี่ยมมีกรอบผนังล้อมท้อง
ผนังที่กรุด้วยลูกกรงเคลือบสีเขียวอ่อน (ภาพที่ 87)

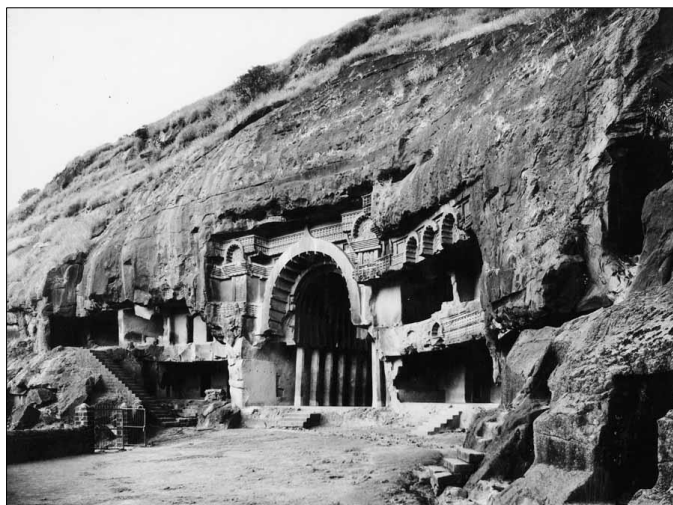
ลักษณะฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 2 เป็นฐานทรงกระบอกสูงประมาณ 3.50 เมตร ปั้นปูน
เป็นเสายกเก็จเว้นเป็นช่วงตลอดรอบฐาน สูงจรดฐานบัว กลางเสาเซาะร่องมีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้น
ไปเป็นชุดบัวหงายที่ประกอบด้วยเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวด และหน้ากระดาน ทางด้านทิศเหนือ ทิศ
ใต้ ทำเป็นซุ้มหลอกรูปกรอบสี่เหลี่ยมยอดจั่ว (Pediment) อย่างวิหารงานสถาปัตยกรรมกรีกโบราณ
เฉพาะทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตกมีการเจาะเป็นคูหาทางเข้าและออกกว้าง 0.70 เมตร (ภาพที่
88 ถึงภาพที่ 91) เพื่อนำไปสู่ห้องโถงใหญ่ที่แสดงให้เห็นโครงสร้างภายในองค์พระเจดีย์ (ภาพที่ 92 ถึง
ภาพที่ 96) องค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ก่ออิฐถือปูน ทาสีขาวตั้งแต่ฐานตลอดถึงยอด องค์ประกอบทาง
สถาปัตยกรรมขององค์พระเจดีย์ประกอบด้วย ฐานฐานเป็นบัวผ่าละมี ถัดขึ้นไปเป็นชั้นมาลัยลูกแก้ว 6
ชั้น บัวปากระฆังและองค์ระฆัง เหนือคองค์ระฆังขึ้นไปตั้งบัลลังก์สี่เหลี่ยมรับก้านฉัตร มีเสาด้าน

รอบก้านฉัตรเพื่อรับบัวผาละมี ถัดขึ้นไปเป็นปล้องโหนดมีจำนวน 16 ปล้อง ปลียอดและเม็ดน้ำค้างประดับด้วยกระเบื้องโมเสสสีทอง (ภาพที่ 97)

โครงสร้างภายในพระบรมธาตุมหาเจดีย์ปรากฏเสาก่ออิฐทรงสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ตั้งจากพื้นสูงขึ้นไปจนถึงยอดพระเจดีย์ มีเสาไม้ตริงระหว่างเสาก่ออิฐกับผนังพระเจดีย์เป็นระยะจากโคนเสาถึงยอด นับว่าเป็นโครงสร้างขนาดใหญ่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในเขตพระนครช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ลักษณะของโครงสร้างรูปแบบนี้มีลักษณะที่คล้ายกับพระธาตุจอมเพชร ซึ่งตั้งอยู่บริเวณยอดกลางของเขามหาสวรรค์ อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี กล่าวคือมีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงระฆังกลมอย่างลังกา ตั้งอยู่บนฐานทักษิณ 2 ชั้น มีคูหาทางเข้าและออกทั้ง 4 ทิศ เพื่อนำไปสู่ห้องภายในที่แสดงให้เห็นโครงสร้างขององค์พระเจดีย์ที่มีเสานขนาดใหญ่รับน้ำหนักส่วนยอดพระเจดีย์เช่นเดียวกัน (ภาพที่ 98 และภาพที่ 99)

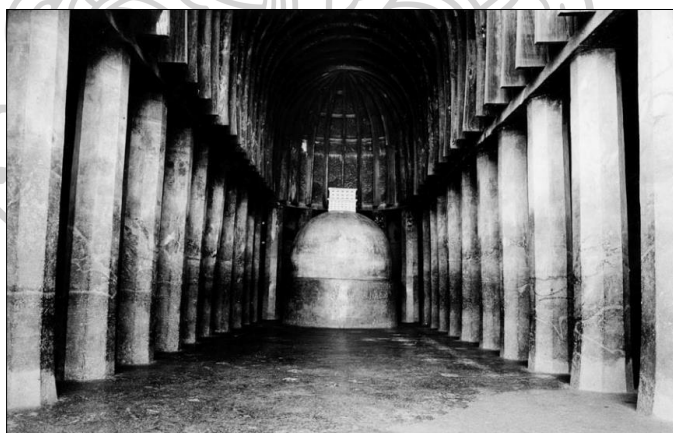
ซึ่งการก่อสร้างอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังบนเขามหาสมณะ ต่อมาภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นเขามหาสวรรค์ในปีพ.ศ.2397 (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 403-403) โดยมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชุมสาย) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเอมใหญ่ ทรงควบคุมทางการช่าง (เบญจวรรณทัศนลีลพร, 2543: 203) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหม ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บุตรชายคนโตของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร์ เป็นแม่กองในการก่อสร้าง และพระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ (ท้วม บุนนาค) ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับหม่อมพื้ง (ผิ้ง) เป็นนางงานควบคุมดำเนินการก่อสร้างก่อ เมื่อสร้างแล้วเสร็จจึงพระราชทานนามว่า พระนครศรีอยุธยา (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 402-403) ซึ่งสามารถอนุมานได้ว่าพระบรมธาตุมหาเจดีย์และพระธาตุจอมเพชรต่างก็มีความสอดคล้องกันตามลักษณะทางโครงสร้างและงานศิลปสถาปัตยกรรม และอาจมีความเกี่ยวเนื่องกันบ้างไม่มากนักน้อย เนื่องจากสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เป็นบุคคลที่เป็นแม่กองและนางงานควบคุมดำเนินการก่อสร้างก็ล้วนแล้วแต่เป็นผู้ที่มีความเกี่ยวเนื่องกับวัดประยูรวงศาสุวรรณวิหาร

ภาพที่ 71 ภาพ Chaitya cave 12, Bhaja, Pune, Maharashtra, India.

ที่มา: American Institute of Indian Studies. (2022). **Photo Archive**.

Retrieved from <https://bit.ly/3UNHWND>

ภาพที่ 72 ภาพ Chaitya cave 12, Bhaja, Pune, Maharashtra, India.

ที่มา: American Institute of Indian Studies. (2022). **Photo Archive**.

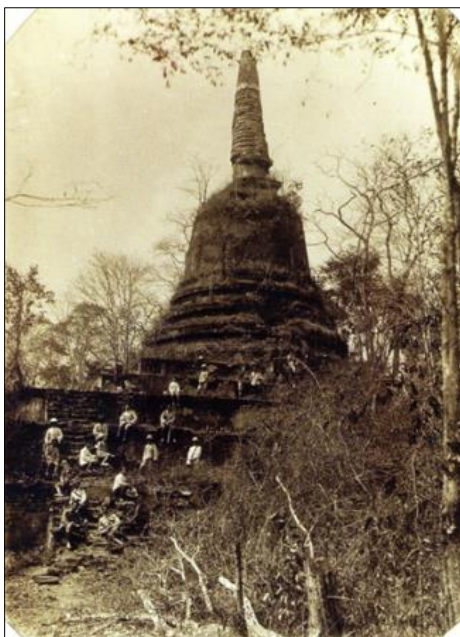
Retrieved from <https://bit.ly/42T2gho>

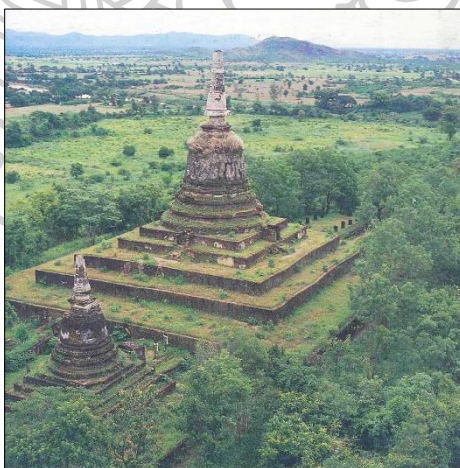
ภาพที่ 73 ภาพพระสาวกถวายสักการบูชา พระเจดีย์ทรงลอมฟาง
เขียนประดับบนเสาในพระวิหาร วัดโสมนัสราชวรวิหาร
ที่มา: วัดบวรนิเวศวิหาร. (2551). สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: สุรวัฒน์.

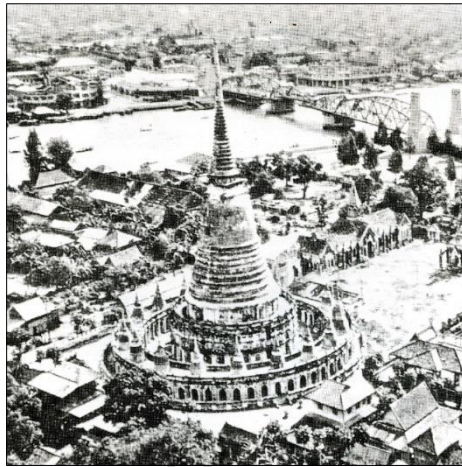
ภาพที่ 74 ภาพเจดีย์ลังกา เดิมประดิษฐานภายในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระบรมมหาราชวัง
กรมพระราชพิธี กระจ่างวงษ์ ส่งให้พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร เมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม 2474
ที่มา: วัดบวรนิเวศวิหาร. (2551). สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: สุรวัฒน์.

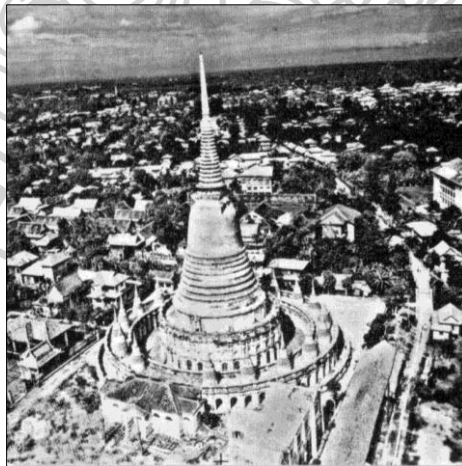
ภาพที่ 75 ภาพพระเจดีย์บนยอดเขาสุวรรณคีรี อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย
ที่มา: วัดบวรนิเวศวิหาร. (2551). สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: สุรวัฒน์.

ภาพที่ 76 ภาพพระเจดีย์บนยอดเขาสุวรรณคีรี อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย
ที่มา: ฐานข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2566). วัดเขาสุวรรณคีรี บน.9. สืบค้นจาก <https://bit.ly/46GieNN>

ภาพที่ 77 ภาพถ่ายทางอากาศพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
จากมุมมองทางทิศตะวันตกเฉียงใต้
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556). **ประยุรวงศานุสรณ์**
โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขมอ วัดประยุรวงศาวาส. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 78 ภาพถ่ายทางอากาศพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
จากมุมมองทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556). **ประยุรวงศานุสรณ์**
โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขมอ วัดประยุรวงศาวาส. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 79 ภาพพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร

จากมุมมองทางด้านทิศตะวันออก ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ

ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).

ภ 002 ทวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0058.jpg

ภาพที่ 80 ภาพพระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ที่มา: Supanut Arunoprayote. (2023). Chedi Wat Prayur (II).jpg.
Retrieved from <https://bit.ly/3nwy9vW>

ภาพที่ 81 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1 และพระระเบียงกลม
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 82 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 83 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 84 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 1

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 85 ภาพบันไดนำขึ้นไปสู่ประทักษิณชั้นบนฐานพระเจดีย์

ที่มา: ผู้วิจัย 2566

ภาพที่ 86 ภาพบันไดนำลงจากลานประทักษิณชั้นบนฐานพระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 87 ภาพลานประทักษิณชั้นบน
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 88 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 2

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 89 ภาพฐานองค์พระเจดีย์ชั้นที่ 2

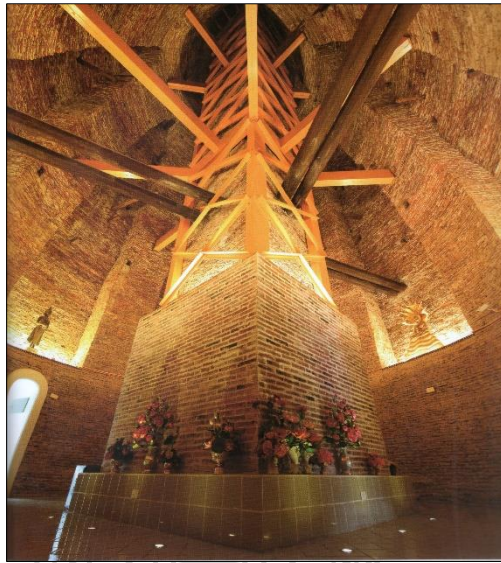
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 90 ภาพค้นหาทางเข้าและออกเพื่อนำไปสู่ห้องโถงใหญ่ภายในองค์พระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 91 ภาพค้นหาทางเข้าและออกเพื่อนำไปสู่ห้องโถงใหญ่ภายในองค์พระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 92 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์
 ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556). **ประยูรวงศานุสรณ์**
 โครงการบูรณปฏิสังขรณ์ เขมอวัดประยูรวงศาวาส. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง

ภาพที่ 93 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์
 ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 94 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 95 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

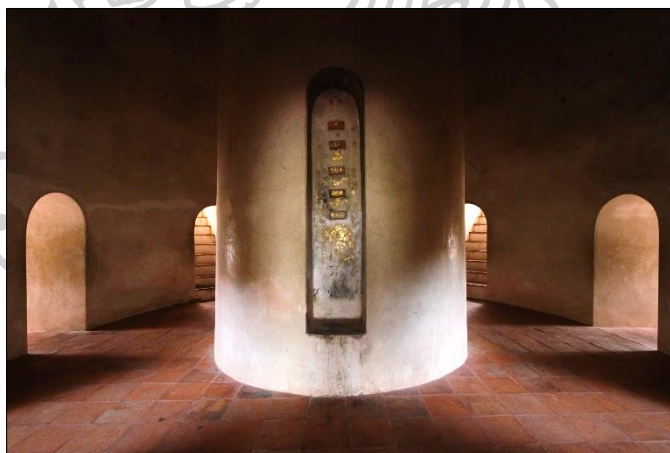
ภาพที่ 96 ภาพภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ และเสาศีลาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 97 พระบรมธาตุมหาเจดีย์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 98 พระธาตุจอมเพชร อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี
 ที่มา: โครงการจัดทำแหล่งเรียนรู้เสมือนจริงสำหรับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร. (2566).
 อุทยานประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา. สืบค้นจาก <https://bit.ly/44frLt0>

ภาพที่ 99 ภาพภายในพระธาตุจอมเพชรและเสาที่รองรับส่วนยอดขององค์พระเจดีย์
 ที่มา: Manoonp. (2556). **ด้านในพระธาตุจอมเพชร**. สืบค้นจาก <https://rb.gy/w5o5z>

พระระเบียงกลม

มีลักษณะเป็นพระระเบียงกลม เชื่อมต่อกับทางด้านท้ายของอาคารพิพิธภัณฑ์พระประยูรรัตนโกศาทร (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา) ล้อมรอบพระบรมธาตุมหาเจดีย์และลานประทักษิณ ก่ออิฐถือปูนทำผนังหนาตรงกลาง มีทางเดินแคบกว้างเพียง 1.00 เมตร ระหว่างผนังหนาและเสาพระระเบียงทั้งด้านนอกและด้านใน เจาะช่องเปิดโครงสร้างคานโค้งเรียงต่อเนื่องกันโดยรอบ ช่องเปิดด้านนอกมีทั้งหมด 55 ช่อง กว้าง 1.00 เมตร (ภาพที่ 100 และภาพที่ 101) เหนือช่องเปิดค้ำด้วยเส้นลวดและหน้ากระดานโดยรอบ ระหว่างช่องเปิดปั้นปูนเป็นเสายกเก็จสูงจรดผนังระเบียงชั้นบน กลางเสาเจาะร่องมีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงายที่ประกอบด้วยเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวด และหน้ากระดาน ถัดขึ้นไปเป็นผนังระเบียง และด้านนอกของพระระเบียงที่ระดับพื้นมีเสาระเบียงก่อผนังประกอบด้วยฐานเชิง ชุดบัวคว่ำ ท้องไม้ ชุดบัวหงาย หน้ากระดานซ้อนเหลื่อมกัน 3 ชั้น ท้องเสามีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวด และหน้ากระดาน หัวเสาประกอบด้วยหน้ากระดาน บัวคว่ำ เส้นลวด บัวคว่ำ และลูกแก้ว ส่วนผนังหนาทับหลังปั้นเป็นหน้ากระดานเหลี่ยม มีกรอบผนังล้อมท้องผนังที่กรุด้วยลูกกรงเคลือบสีเขียวอ่อน ส่วนช่องเปิดด้านในมีทั้งหมด 54 ช่อง กว้าง 1.00 เมตร เหนือช่องเปิดค้ำด้วยเส้นลวดและหน้ากระดานโดยรอบ ระหว่างช่องเปิดปั้นปูนเป็นเสายกเก็จสูงจรดผนังระเบียงชั้นบน กลางเสาเจาะร่องมีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงายที่ประกอบด้วยเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวด และหน้ากระดาน ถัดขึ้นไปเป็นผนังระเบียง (ภาพที่ 102 ถึงภาพที่ 105)

พระระเบียงมีบันไดนำสู่พระระเบียงชั้นบนทางทิศตะวันตก เมื่อขึ้นไปสู่ชั้นบนที่เป็นชั้นประดิษฐานพระเจดีย์รายจำนวน 18 องค์ คาดว่าสอดคล้องกับพุทธธรรม 18 ในสังคิติสูตร ที่หมินกายปฎิกวรรค (พระธรรมวราภรณ์, 2565) พระระเบียงก่อผนัง มีเสาผนังอยู่ในแนวเดียวกันกับเสายกเก็จที่ต่อเนื่องมาจากเสายกเก็จตอนล่าง เสาผนังด้านนอกประกอบด้วยหน้ากระดานซ้อนเหลื่อมกัน 3 ชั้น ท้องเสามีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นเส้นลวด บัวหงาย เส้นลวดและหน้ากระดาน หัวเสาประกอบด้วยหน้ากระดาน บัวคว่ำ เส้นลวด บัวคว่ำ และลูกแก้ว ส่วนเสาผนังด้านในมีลักษณะเช่นกันกับเสาผนังด้านนอก ส่วนผนังทั้งด้านในและด้านนอกหนา ทับหลังปั้นเป็นหน้ากระดานเหลี่ยม มีกรอบผนังล้อมท้องผนังที่กรุด้วยกระเบื้องปูลี่เขียว

พระเจดีย์รายเป็นเจดีย์มีสัมมฐานกลมขนาดย่อม ก่ออิฐถือปูนทาสีขาว องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมขององค์พระเจดีย์รายประกอบด้วย ชั้นฐานเป็นบัวฝาละมี ถัดขึ้นไปเป็นชั้นมาลัยลูกแก้ว 4 ชั้น บัวปากระฆัง องค์ระฆัง บัลลังก์สี่เหลี่ยม บัวฝาละมี ถัดขึ้นไปเป็นปล้องไฉนมีจำนวน 6 ปล้อง ปลียอด และเม็คน้ำค้ำสีทอง พระระเบียงกลมนี้คาดว่าสร้างขึ้นเพื่อเป็นฐานรองรับพระเจดีย์รายที่อยู่ด้านบนเท่านั้น เนื่องจากพื้นที่ของพระระเบียงมีขนาดที่แคบ จึงไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างมากนัก (ภาพที่ 106)

ตามแบบแผนทางสถาปัตยกรรมที่มีมาแต่ดั้งเดิม พระระเบียงที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของงานสถาปัตยกรรม โดยส่วนใหญ่แล้วจะมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่เมื่อได้ศึกษาร่วมกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้ทราบว่าความสัมพันธ์ทางด้านพระพุทธศาสนาระหว่างลังกากับสยาม มีปรากฏอีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและสืบเนื่องมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์ จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้หัวชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ทรงเกิดความพยายามปฏิรูปพระพุทธศาสนาเพื่อกลับไปสู่รากฐานของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง โดยทรงเชื่อว่าลังกาเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์เพียงแห่งเดียว (พีระพัฒน์ สำราญ, 2547: 200) จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ศรีลังกาในปัจจุบัน มีศาสนสถานที่ยังคงลักษณะอย่างทรงระฆังกลมตั้งอยู่บนลานประทักษิณกลมที่มีหลังคาคลุม เรียกกันในศรีลังกาว่า **วฏะทาเค (Vatadage)** ซึ่งที่เก่าแก่ที่สุดและเป็นต้นแบบของพระเจดีย์ทรงลังกา คือ ฐูปาราม (Thuparama) เมืองอนูราชปุระ (Anuradhapura) (ปรีชา นุ่นสุข, 2541ก: 79) สอดคล้องกับในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ที่กล่าวไว้ว่าคณะสมณทูตสยามได้ไปที่เมืองอนูราชปุระเมื่อปีพ.ศ.2359 (ดำรงราชานุภาพ, 2546: 102) ซึ่งคณะสมณทูตสยามได้มีโอกาสพบเห็นพระเจดีย์แบบต่าง ๆ ในลังกาและคาดว่าน่าจะนำเข้ามาเผยแพร่ในสยาม (ภาพที่ 107 ภาพที่ 108 และภาพที่ 109) นอกจากนั้นแล้วยังมี วฏะทาเค (Vatadage) ที่เมืองโปโลนนารูวะ (Polonnaruwa) โดยสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ก่อนที่จะสถาปนาเมืองโปโลนนารูวะ (Polonnaruwa) เป็นเมืองหลวง (ปรีชา นุ่นสุข, 2541ข: 79) (ภาพที่ 110 ภาพที่ 111 และภาพที่ 112) องค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์และพระระเบียงกลม จึงนับว่าเป็นการนำรูปแบบที่มีลักษณะอย่างงานศิลปสถาปัตยกรรมลังกา ผสานองค์ประกอบภายใต้แบบแผนของการออกแบบอย่างศิลปะตะวันตก

ภาพที่ 100 ภาพพระระเบียงกลม

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 101 ภาพพระระเบียงกลมที่เชื่อมต่อกับทางด้านท้ายของอาคารพิพิธภัณฑ์พระ

ประยูรภักษาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)

ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

ภาพที่ 102 ภาพทางเดินภายในพระระเบียงด้านนอก

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 103 ภาพทางเดินภายในพระระเบียงด้านใน

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 104 ภาพรายละเอียดของพระระเบียงกลม

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

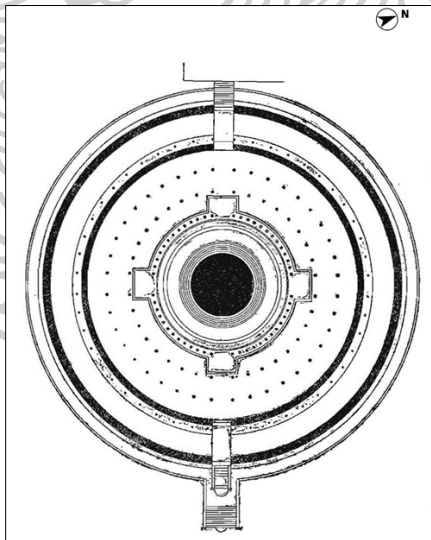
ภาพที่ 105 ภาพรายละเอียดของพระระเบียงกลม

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

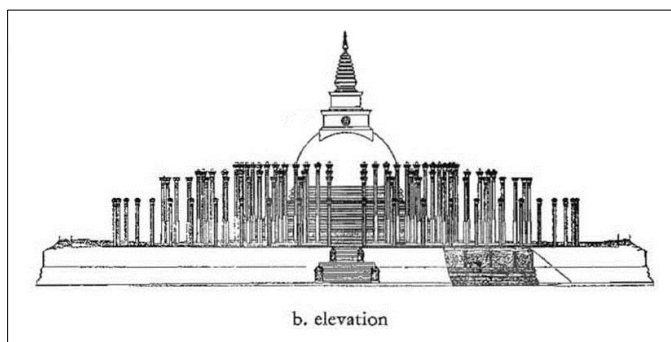
ภาพที่ 106 ภาพพระเจดีย์รายบนพระระเบียงกลม

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

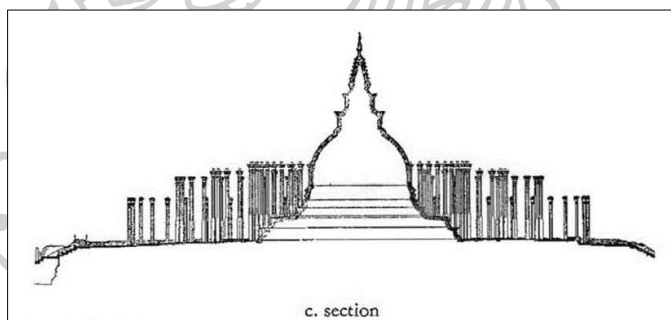

ภาพที่ 107 ภาพลายเส้นผังพื้นของอุปารามเจดีย์ เมืองอนูราธปุระ ประเทศศรีลังกา

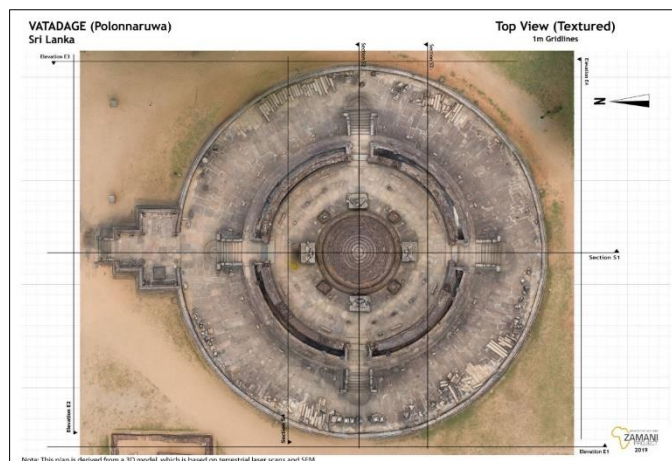
ที่มา: Munidasa P Ranaweera. (2022). **Ancient stupas in Sri Lanka largest brick structures in the world**. Retrieved from <https://stupa.org.nz/imagine/CHSPaper.pdf>

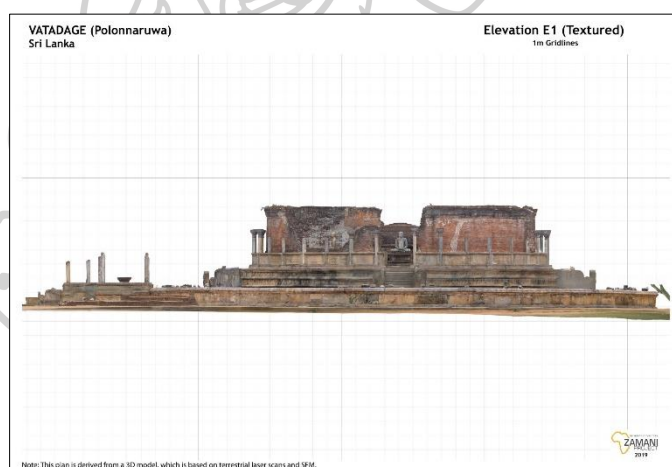
ภาพที่ 108 ภาพลายเส้นรูปด้านของอุปารามเจดีย์ เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา
ที่มา: The National Archives UK. (2022). **The Thuparama Dagaba**. Retrieved from
<https://www.flickr.com/photos/nationalarchives/7949878018/>

ภาพที่ 109 ภาพลายเส้นรูปตัดของอุปารามเจดีย์ เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา
ที่มา: The National Archives UK. (2022). **The Thuparama Dagaba**. Retrieved from
<https://www.flickr.com/photos/nationalarchives/7949877444/>

ภาพที่ 110 ภาพถ่ายผังพื้นวงแหวนทาเค เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา
ที่มา: Zamani Project. (2022). Polonnaruwa. Retrieved from <https://bit.ly/42HcUrc>

ภาพที่ 111 ภาพถ่ายรูปปั้นวงแหวนทาเค เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา
ที่มา: Zamani Project. (2022). Polonnaruwa. Retrieved from <https://bit.ly/3LZXgRK>

ภาพที่ 112 ภาพถ่ายรูปตัดวงแหวนของเมืองโพลอนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

ที่มา: Zamani Project. (2022). Polonnaruwa. Retrieved from <https://bit.ly/3Zpxmdw>

พิพิธภัณฑสถานพระ ประยูรรัตนโกสินทร์ (พิพิธภัณฑ์พระรัตนโกสินทร์)

เมื่อปีพ.ศ. 2428 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรชายคนเล็กของ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับหม่อมอิน (ลูกอิน) ได้สร้างศาลาต่อออกมา ด้านทางเข้าของพระบรมธาตุมหาเจดีย์ทางทิศตะวันออก เพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของ พระภิกษุสงฆ์ สามเณร และอุทิศแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์กับหม่อมอิน มีลักษณะเป็น อาคารชั้นเดียว ผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกพื้น รูปแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบ ฟื้นฟูคลาสสิก (Neoclassicism) ที่มีพื้นฐานมาจากความสมมาตรของผังอาคาร และคุณค่าจาก การศึกษารูปแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมกรีก-โรมัน ที่ถือว่าเป็นสถาปัตยกรรมอย่างคลาสสิกตั้งแต่ คริสต์ศตวรรษที่ 17 (พุทธศตวรรษที่ 22) และผ่านการพัฒนาจนมีลักษณะอย่างสถาปัตยกรรมปัลลาดีโอ (Palladian) ที่วิวัฒนาการต่อมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 18 (พุทธศตวรรษที่ 23) (พิริยา พิทยา วัฒนชัย, 2554: 77) งานสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับศาลาลี้แห่งนี้ได้แก่ พระที่นั่ง-วโรภาสพิमान พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2415 และ ได้ปรับปรุงแบบทางสถาปัตยกรรมเมื่อปีพ.ศ.2428 โรงทหารหน้าหรือกระทรวงกลาโหม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2425-2427

ส่วนฐานอาคารประกอบด้วยฐานเชิง ชุดบัวคว่ำ ท้องไม้สูง ชุดบัวหงาย ถัดขึ้นไปมีเสา ยกเก็จปั้นปูน ทาสีขาวโดยรอบ ประกอบด้วยประกอบด้วยฐานเชิง ชุดบัวคว่ำ ท้องเสา ชุดบัวหงาย ท้องเสาเซาะร่อง มีกรอบล้อมท้องเสา ถัดขึ้นไปเป็นหน้ากระดาน ลูกแก้ว เส้นลวด ท้องเสาเรียบ ตอนบนใกล้หัวเสามีลูกแก้วคาด หัวเสาเป็นชุดบัวหงาย ส่วนพนักหนาทับหลังเรียบ ท้องพนักกรุด้วย ลูกทรงปูนปั้นสีขาวทางด้านทิศเหนือ ทิศใต้และทิศตะวันออกซีกมุขต่อมามุขทางด้านทิศเหนือและ ทิศใต้ก่อผนังปิด มีเสาศิลารับหลังคามุข มีบันไดส่วนที่นำขึ้นและลงจากระดับพื้นสู่ภายในอาคาร 3 บันได ด้านข้างของบันไดก่อเป็นพนักฉาบปูนเรียบตั้งยาวตรงลงมา ทับหลังพนักปั้นเป็นบัวหลังเจียด (ภาพที่ 113 ภาพที่ 114 และภาพที่ 115)

หลังคาของตัวอาคารหลักเป็นหลังคาทรงปั้นหยา แต่ในส่วนของหลังคามุขที่ยื่นออกมา ทั้ง 3 ด้านเป็นหลังคาทรงจั่ว หลังคาหลักของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนทาการ (พริตทปริยัติธรรม- ศาลา) ไปด้วยกระเบื้องดินเผาไม่เคลือบแบบกระเบื้องกาบกล้วย แนวชนของกระเบื้องปั้นปูนปิด เป็นเส้นยาว สันหลังคาและจั่วแต่ละด้านปั้นปูนครอบสันหลังคา (ภาพที่ 116)

หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ของมุขทางด้านทิศเหนือ และทิศใต้ประดับปูนปั้นพระราชลัญจกร ประจำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รูปพระมหากษัตริย์มงกุฎ ขนาบข้างด้วยพานวาง พระแว่นสุริยกานต์หรือเพชรทางด้านขวา ส่วนข้างซ้ายเป็นพานวางสมุดตำราอยู่ภายในกรอบวงกลม (ภาพที่ 117 และภาพที่ 118) ส่วนหน้าบรรพ์ของมุขทางทิศตะวันออกประดับปูนปั้นเป็นรูปตราสุริ ยมณฑล เทพบุตรจักรถ ตราประจำตำแหน่งเสนาบดีสมุหกลาโหมอยู่ภายในกรอบวงกลม (ภาพที่ 119)

ประตูและหน้าต่างเป็นช่องวงโค้ง ปันปูนเป็นคิ้วบัวล้อมส่วนซุ้มโค้ง เหนือขึ้นไปบริเวณ ผนังใต้ชายคาปั้นปูนเป็นทับหลังรูปแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมกรีก-โรมัน โดยแบ่งเป็นช่องสี่เหลี่ยม แบบลูกฟักสลับลายสามแฉก (Triglyph) ช่องลูกฟักประดับปูนปั้นเป็นรูปเครื่องดนตรี (พิณ) และพู่กัน จานสี อุปกรณ์เครื่องเขียนอย่างศิลปะตะวันตกเรียงสลักกันไปโดยรอบอาคาร สันนิษฐานว่าอาจเป็น เครื่องหมายแสดงประโยชน์ของการใช้สอยอาคาร ปันลมจึงปั้นปูนประดับและมีหัวแปอย่างงาน สถาปัตยกรรมยุคคลาสสิก (Classical Architecture) ยื่นรับบันลมและที่ใต้กรอบสามเหลี่ยมของ หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) เหนือทับหลังประดับปูนปั้นวางบนตำแหน่งของลายสามแฉก (Triglyph)

บานประตูและบานหน้าต่างเป็นบานเกล็ดไม้เปิดพับอย่างบานพับมัสซิเยว ชูมวงโค้งที่ ประตูตีกรอบไม้เป็นแฉกอย่างรูปพระอาทิตย์ประดับกระจกสีเขียว สีเหลือง สีแดงและสีน้ำเงิน ส่วน ชูมวงโค้งที่หน้าต่างประดับกระจกสีเขียว สีเหลืองและสีแดง (ภาพที่ 120)

เมื่อปีพ.ศ.2550 ทางวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ทำการบูรณปฏิสังขรณ์พิพิธภัณฑพระ ประยุรวงศาการ (พรินทรีปริยัติธรรมศาลา) โดยการซ่อมแซมอาคารทั้งหมดและได้จัดทำเป็น พิพิธภัณฑ-พระ ชื่อว่า **ประยุรวงศาการ** ภายในอาคารเป็นที่จัดแสดงพระบูชาและพระเครื่อง ตลอดจนของมีค่าที่ค้นพบภายในองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ รวมทั้งสิ่งของมีค่าที่ผู้อื่นถวาย ผนัง อาคารตอนบนได้ฝาเพดานก็ปั้นปูนรูปแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมกรีก-โรมัน โดยแบ่งเป็นช่อง สีเหลี่ยมแบบลูกฟักสลับลายสามแฉก (Triglyph) ช่องลูกฟักประดับปูนปั้นเป็นรูปเครื่องดนตรี (พิณ) และพู่กัน จานสี อุปกรณ์เครื่องเขียนอย่างศิลปะตะวันตกเรียงสลับกันไปโดยรอบภายในอาคาร ที่ บริเวณทางด้านทิศตะวันตกตรงกลางอาคารเป็นทางเข้าไปสู่องค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ มีประตูบานคู่ เป็นลายรดน้ำปิดทองภาพทวารบาลรูปยักษ์ไล่ปากแฉยะ สวมกระบังหน้าไม่มีมงกุฎ ถือกระบอง ยืนเหยียบสิ่งห้อย่างศิลปะจีน ผนังหลังเป็นลายดอกไม้ร่วง นมเลา นมบนและนมล่างเป็นรูปดอก บุนนาค (ภาพที่ 121 และภาพที่ 122) กรอบธรณีประตูและทับหลังทำด้วยศิลา ส่วนล่างของธรณี ประตูสลักเป็นเท้าสิงห์ (ภาพที่ 123 และภาพที่ 124) บนกรอบทับหลังเหนือช่องประตูขึ้นไป ประดับ ภาพปูนดำหินแกะสลักเป็นรูปธรรมจักร ล้อมด้วยรูปบุคคลที่คาดว่าน่าจะเป็นพระภิกษุสงฆ์ อยู่ในใน กรอบสี่เหลี่ยมซึ่งมีเครื่องหมายสวัสดิกะล้อมทั้ง 4 ด้าน ซึ่งเครื่องหมายสวัสดิกะนี้มีที่มาจากภาษา สันสกฤต คำว่า สวสติกะ (Swastika) แปลว่า โชคดีหรือสิ่งที่เป็นมงคลเจริญรุ่งเรือง โดยใช้เป็น เครื่องหมายบ่งบอกถึงการเคลื่อนไหว การเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา สวัสดิกะภาพ ความปลอดภัย ความผาสุกทั้งทางกายและจิตใจ ตลอดจนความมีสมดุลงานจิตวิญญาณ และเครื่องหมายสวัสดิกะนี้มี ลักษณะเป็นรูปกากบาทปลายหักมุมหันออกไปทั้งสี่ทิศ จึงเป็นสัญลักษณ์แทนพระพรหมด้วยเช่นกัน ผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีความเชื่อว่า สวัสดิกะเป็นสัญลักษณ์ของชาวอารยันที่เก่าแก่ที่สุด มี การเคารพบูชาอย่างแพร่หลาย สำหรับในประเทศอินเดียนั้นสวัสดิกะเป็นสัญลักษณ์พื้นฐานที่ได้รับ การตกแต่งตามสถานที่ต่าง ๆ สามารถพบเห็นได้โดยทั่วไปทั้งที่วัด ประตูทางเข้าของบ้านเรือน การ ประดับบนพระวรกายของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และบนบรรจุภัณฑ์ต่าง ๆ (Madonna Gauding, 2009: 124) ด้านบนของภาพปูนดำหินแกะสลักนี้เขียนคำว่า **พระ** ด้านล่างเขียนคำว่า

ธรรมจักร และด้านล่างทั้ง 2 ข้างมีตัวอักษรจีนทางด้านซ้ายอ่านว่า **เจีย** หมายถึง บ้าน ส่วนตัวอักษรทางด้านขวาอ่านว่า **ฟู** หมายถึง ความอุดมสมบูรณ์ ความร่ำรวย ประดับอยู่ด้วย (ภาพที่ 125 และภาพที่ 126)

จากการพิจารณาภาพถ่ายเก่าจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) สร้างเมื่อปีพ.ศ.2428 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งคาดว่าแต่เดิมนั้นเป็นศาลาโถงและยังไม่ปรากฏบันไดทางด้านมุขทิศใต้ ยังไม่มีบานเปิดและปิดตรงช่องวงโค้งของอาคาร จนต่อมาก็ปรากฏบันไดทางด้านมุขทิศใต้และมีบานเปิดและปิดที่ช่องวงโค้ง แสดงให้เห็นว่าเป็นอาคารที่มีการใช้งานและได้รับการดูแลอยู่เรื่อยมา (ภาพที่ 127 และภาพที่ 128) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 129 ถึงภาพที่ 133)

นอกจากนั้นแล้วยังมีอาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ที่ควรจะศึกษา ถึงแม้จะเป็นงานสถาปัตยกรรม ที่ทางกายภาพอยู่นอกเหนือจากขอบเขตของการศึกษา แต่จะนำมาศึกษาวิเคราะห์ข้อสนเทศประกอบการศึกษาจากภาพถ่ายในอดีต เพื่อประโยชน์ของความสมบูรณ์ในการศึกษาก็คือ **พรณนาคาร ร.ศ.115** ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2439 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยคณะกรรมการผู้จัดการแบ่งทรัพย์สินมรดกของท่านผู้หญิงพรณ (สกุลเดิม บุรานนท์) ภริยาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เพื่อเป็นโรงเรียน (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 39)

พรณนาคาร ร.ศ.115 มีลักษณะอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ไม่ทราบสถาปนิกผู้ออกแบบแต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผลงานของโยอาคิม กรัสซี (Joachim Grassi) เช่นเดียวกับพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง และพระมณฑปทรงโกธิกจำลองที่อยู่ภายในภูเขาจำลอง (เขามอ) ผนังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอย่างตัว E ตั้งตามแนวยาวทางด้านหน้าพระอาราม หลังคามีลักษณะอย่างหลังคาจั่วหรือหลังคาปั้นหยาไม่สามารถสังเกตได้ ยกพื้น มีมุข 3 มุขที่ตอนหัว ตอนกลางและตอนท้ายอาคารเชื่อมด้วยปีกอาคาร ช่วงมุขกลางอาคารเป็นทางเข้าและออกพระอาราม หลังคาของมุขทั้ง 3 เป็นหลังคาจั่ว เหนือมุขกลางเป็นหอคอยหลังคายอดแหลมแบบผังแปดเหลี่ยมตีเกล็ด ที่หอคอยมีซุ้มหน้าต่างอยู่โดยรอบทั้ง 8 ด้าน ส่วนยอด

โค้งแหลมตีกรอบเป็นรูปดอกจิกสามแฉก (Trefoil) บานหน้าต่างเป็นบานเกล็ด (ภาพที่ 134 ถึงภาพที่ 137)

ที่บริเวณทางเข้าและออกของมุขกลาง เมื่อพิจารณาจากรูปถ่ายแล้วมีกรอบซุ้มเป็นอย่างซุ้มทรงยอดโค้งแหลม ด้านข้างของกรอบซุ้มทั้ง 2 ด้านประดับด้วยค้ำยันผนังแบบครีป (Buttress) ที่มุมของมุขกลางก็ประดับด้วยค้ำยันผนังแบบครีป (Buttress) เช่นกัน และมีหน้าต่างอยู่ทั้ง 2 ด้านของมุขกลาง ส่วนมุขตอนหัวและตอนท้าย มีช่องเจาะเป็นทรงยอดโค้งแหลม และแบ่งเป็นช่องหน้าต่าง 3 ช่อง บานหน้าต่างเป็นอย่างบานเกล็ด ตัวอย่างงานสถาปัตยกรรมสำคัญและคาดว่ามียุทธศิลป์ต่อรูปแบบทางสถาปัตยกรรมให้แก่การออกแบบพระนาคาร ร.ศ.115 ที่ปรากฏอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน เช่น พระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติราชวรวิหาร อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่สร้างเมื่อปีพ.ศ.2419 (สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, 2566) โดยโยอาคิม กรัสซี (Joachim Grassi) (พิริยา พิทยาวัฒนชัย, 2554: 176-177) ที่มีลักษณะรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมลักษณะอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) เช่นเดียวกัน ภาพที่ 138)

เมื่อวิเคราะห์ถึงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระนาคาร ร.ศ.115 ทำให้ทราบได้ว่าลักษณะของการก่อสร้างเป็นอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ที่มีการผสมผสานวัฒนธรรมของการก่อสร้างแบบสยาม จนทำให้เกิดรูปแบบที่สะท้อนถึงตัวตน แสดงถึงอุดมคติแห่งยุคสมัยของช่างสยามในช่วงระยะเวลานั้นได้อีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 113 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรฉันทาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)
ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

ภาพที่ 114 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรฉันทาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)
ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

ภาพที่ 115 ภาพฐานและส่วนพนักของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนาคาร (พริ้นทรปรียัตติธรรมศาลา)
 ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

ภาพที่ 116 ภาพหลังคาของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนาคาร (พริ้นทรปรียัตติธรรมศาลา)
 ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

ภาพที่ 117 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ของมุขทางเข้าด้านทิศเหนือ ปันปนรูปพระมหาพิชัยมงกุฎ
ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

ภาพที่ 118 ภาพพระราชลัญจกรประจำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ
จากจดหมายที่พระองค์ส่งไปถึงเซอร์จอห์น เบาว์ริง เมื่อวันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2400
ที่มา: Paul Michael Taylor. (2023). **Newly Discovered Correspondence (1853-1868)**
from King Mongkut, Rama IV, and from Phra Pinklao, to Sir John Bowring and his
son Edgar Bowring. Retrieved from <https://bit.ly/3CSgJhB>

ภาพที่ 119 ภาพหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ของมุขทางทิศตะวันออก ปันปูนเป็นรูปตราสุริยมณฑล
ตราประจำตำแหน่งเสนาบดีสมุหกลาโหม
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 120 ภาพแสดงการตกแต่งภายในพิพิธภัณฑสถานพระ ประยูรภักดีอาคาร (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา)
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 121 ภาพทวารบาลรูปยักษ์ไล่น
ที่บานประตูทางเข้าองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 122 ภาพทวารบาลรูปยักษ์ไล่น
ที่บานประตูทางเข้าองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 123 ภาพส่วนล่างของธรณีประตูที่สลักอย่างฐานสิงห์
 ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 124 ภาพส่วนล่างของธรณีประตูที่สลักอย่างฐานสิงห์
 ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 125 ภาพหินแกะสลักเป็นรูปธรรมจักรและกวางหมอบ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

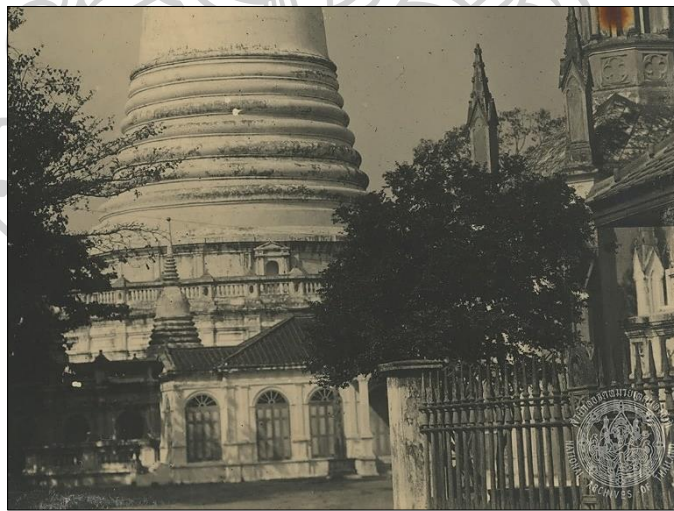

ภาพที่ 126 ภาพหินแกะสลักเป็นรูปธรรมจักร

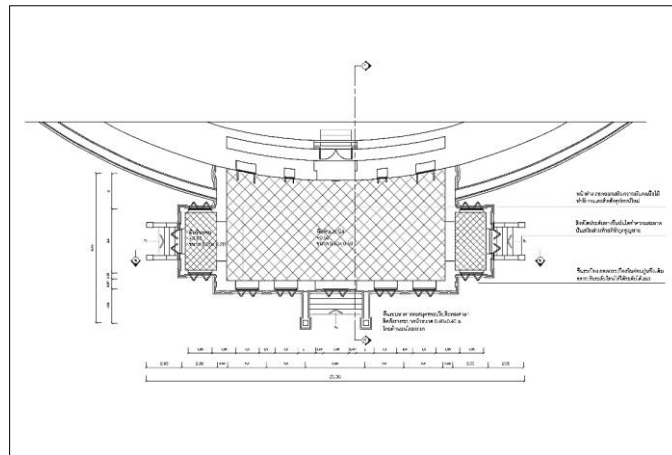
ที่มา: ผู้วิจัย มีนาคม 2561

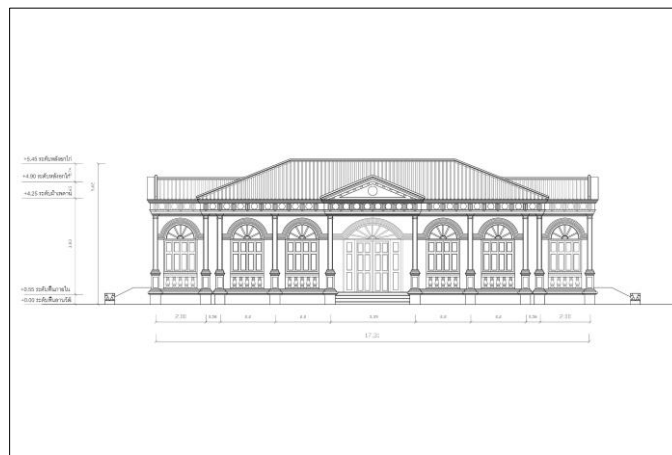
ภาพที่ 127 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภินทาคาร (พรินทรีปริยัตธรรมศาลา) ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ
 ยังไม่ปรากฏบันไดทางด้านมุขทิศใต้ ยังไม่มีบานเปิดและปิดตรงช่องวงโค้งของอาคาร
 ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).
 ภ 002 หวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0065.

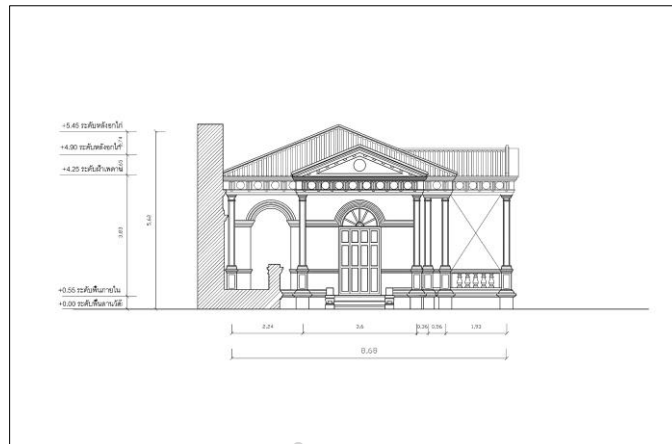
ภาพที่ 128 ภาพพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภินทาคาร (พรินทรีปริยัตธรรมศาลา) ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ
 ปรากฏบันไดทางด้านมุขทิศใต้ มีบานเปิดและปิดที่ช่องซุ้มวงโค้ง
 ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).
 ภ 002 หวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0058, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

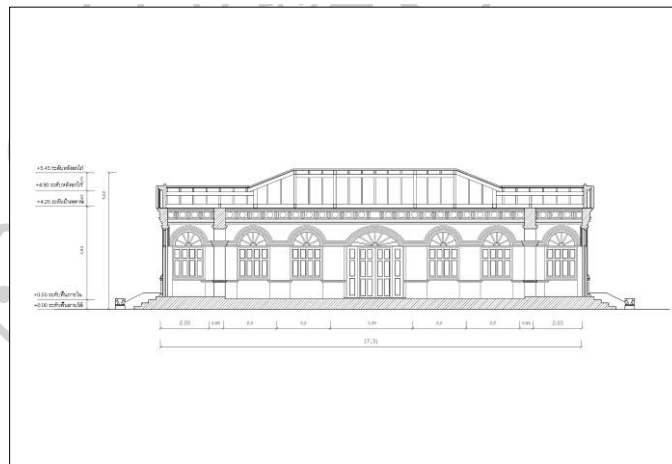
ภาพที่ 129 ภาพลายเส้นผังพื้นของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 130 ภาพลายเส้นรูปด้านหน้าของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

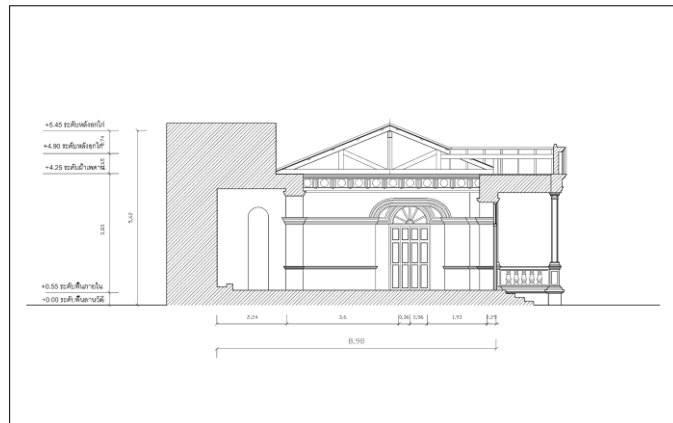

ภาพที่ 131 ภาพลายเส้นรูปด้านข้างของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 132 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านหน้าของพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร
 (พรินทรปริยัติธรรมศาลา)

ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 133 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านข้างของพิพิธภัณฑน์พระ ประยูรรัตนทาการ
(พรินทรปริยัติธรรมศาลา)

ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 134 ภาพพรรณนาอาคาร ร.ศ.115 1 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ

ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).

ภ 002 ทวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0057.

ภาพที่ 135 ภาพพระรณนาคาร ร.ศ.115 2 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556) **ประยูรวงศานุสรณ์**

โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 136 ภาพพระรณนาคาร ร.ศ.115 3 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ

ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. **วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).**

ภ 002 หวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0061.

ภาพที่ 137 ภาพพระรณนาคร ร.ศ.115 4 ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ
 ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี).
 ภ 002 หวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0057.

ภาพที่ 138 ภาพพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติราชวรวิหาร
 อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
 ที่มา: Chaiyathat. (2023). Wat Niwet Thammaprawat.
 Retrieved from <https://bit.ly/3r0cGx1>

ภูเขาจำลอง (เขามอ)

ภูเขาจำลองหรือเขามอนั้น ซึ่งคำว่า **มอ** มาจากคำว่า **ถมอ** ในภาษาเขมรแปลว่า **ก้อนหิน** ดังนั้นเขามอจึงหมายถึง **ภูเขาจำลองที่ก่อขึ้นจากหิน จนมีรูปร่างคล้ายกับภูเขา** โดยแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ เขามอขนาดเล็กที่ประดับอยู่ในกระถางเป็นศิลปะการจัดสวนอย่างหนึ่งคู่กับการเล่นไม้ตัด หรือเรียกว่าสวนถาด และเขามอขนาดใหญ่ที่ก่อขึ้นบนพื้นหรือกลางสระน้ำ โดยจัดให้มียอดเขาสูงลดหลั่นกันตามลำดับ จุดประสงค์ก็เพื่อใช้ประดับตกแต่งพระอารามและพระราชอุทยาน ซึ่งเป็นที่นิยมกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 75) ดังที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางของ นิโกลัส แกร์แวส (Nicolas Gervaise) นักเดินทางชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาพร้อมกับคณะราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส (Louis XIV de France) ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชหรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 3 ที่มีกรกล่าวถึงลักษณะของพระราชอุทยานและภูเขาจำลองภายในพระที่นั่งสุทธาสูรย์ พระนารายณ์ราชินิเวศน์ จังหวัดลพบุรี ว่ามีองค์ประกอบของงานภูมิสถาปัตยกรรมมากที่สุด โดยล้อมรอบด้วยระเบียบและกำแพงแก้ว มีอ่างน้ำสำหรับบรรณานทั้งสี่ทิศคล้ายกับถ้ำ มีกระโจม บริเวณรอบพระที่นั่งมีการวางท่อดินเผาเพื่อนำน้ำจากอ่างแก้วที่อยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอกส่งมาที่ภูเขาจำลองทางทิศเหนือของพระที่นั่ง และจ่ายน้ำไปตามอ่างน้ำทั้งสี่ทิศ ที่บริเวณรอบ ๆ พระที่นั่งสุทธาสูรย์ยังปลูกไม้ดอกและต้นไม้ต่าง ๆ เพื่อสร้างความรื่นรมย์ให้แก่พระราชอุทยาน (นวนัฐ โอศิริ, 2559: 48) (ภาพที่ 139 และภาพที่ 140)

ทั้งนี้การก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) เพื่อเป็นเครื่องประดับพระราชอุทยานนั้น ได้รับการสืบทอดจนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชอุทยานข้างพระมหามณเฑียรทั้งสองด้านตามแบบแผนในสมัยกรุงศรีอยุธยา และพระราชทานนามว่า **สวนซ้าย** ซึ่งปัจจุบันคือที่ตั้งของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และ**สวนขวา** ปัจจุบันคือที่ตั้งของสวนศิवालย์และพุทธรัตนสถานในพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะบริเวณสวนขวานั้นโปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระปลูกบัวพันธุ์ต่าง ๆ สร้างตำหนักทองที่ประทับกลางสระหนึ่งหลัง กับพลับพลาที่เสวยบริเวณริมปากอ่างแก้วหนึ่งหลัง และมีการประดับตกแต่งสวนด้วย ไม้ผล ไม้ดอกไม้ประดับ (ไม้ตัด) อีกทั้งยังก่อเขามอด้วยพองน้ำ (ดำรงราชานุภาพ, 2546: 129) (หินจากทะเลที่มีรูพรุนและมีน้ำหนักเบา) หรือหินปะการัง (วิยะดา ทองมิตร, 2540: 45)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กล่าวได้ว่าเป็นยุคของการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) เนื่องจากพระองค์ทรงโปรดการเล่นไม้ตัดและการก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) เพื่อประดับตกแต่งพระราชอุทยาน โดยเฉพาะสวนขวาให้มีความงดงามและรื่นรมย์ อีกทั้งยังมีพระราชประสงค์ให้ปรากฏพระเกียรติยศไปยังต่างประเทศว่า สยามได้กลับมาที่มีความมั่นคงเข้มแข็งมีความเจริญรุ่งเรือง และความสงบสุขร่มเย็นเหมือนเช่นครั้งในสมัยอยุธยา จนเมื่อปีพ.ศ.2361 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชดำริ ให้ปรับปรุงสวนขวาเพื่อฝึกฝนฝีมือในงานช่างและเป็นที่ประทับ สำราญพระราชอิริยาบถและเพื่อเป็นที่สรรเสริญปรากฏพระเกียรติยศไปยังนานาประเทศจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งกำกับกรมช่างสิบหมู่ และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักติพลเสพ (สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) เป็นแม่กองในการปรับปรุงพระราชอุทยานสวนขวา ให้งดงามปรากฏพระเกียรติยศไปยังนานาประเทศ ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า

การสร้างสวนขวาคครั้งนั้น สร้างพระมหามณฑปที่ประทับในสวน มีมุขสามด้านเป็นที่ประทับองค์ 1 แลให้ชุดสระใหญ่ในสวนนั้นยาว 3 เส้น 4 วา กว้าง 2 เส้น 8 วา ข้างสระนั้นลงเขื่อนแล้วก่ออิฐบังน้ำเขื่อน พื้นสระนั้นให้ปูอิฐถือปูนทั่วไป ทำเหมือนอ่างแก้ว ให้ชุดท่อน้ำเปน 3 สาย ปิดเปิดน้ำถ่ายไปได้ให้น้ำใสสะอาดเป็นอันดี ไม่มีเลนตม ในสระนั้นมีเกาะน้อยแลเกาะใหญ่รายเรียงไปเปนหลายเกาะ ชักตะพานถึงกัน ทำแก่งแลก่อภูเขาไว้ริมเกาะ ๆ ละ 2 แก่งบ้าง 3 แก่งบ้าง ขอบสระใหญ่นั้นให้ก่อภูเขาทำแก่งลงที่ลาด ๆ ท่วงที่เหมือนอย่างแจจอดไว้รอบสระ เรียกว่าแพ หลังแก่งแพให้ปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ มีผลต่าง ๆ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักติพลเสพเปนแม่กองก่อภูเขาแลปลูกต้นไม้ (ดำรงราชานุภาพ, 2546: 138)

กล่าวได้ว่าพระราชานิยมเรื่องการจัดสวนและการก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) ได้แพร่หลายไปในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง คหบดี ต่างก็พาโดยเสด็จพระราชานิยมเล่นจัดสวนและก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) กันอย่างกว้างขวาง

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาในบวรพุทธศาสนาอย่างมาก ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาให้เจริญมั่นคงตามแบบอย่างองค์พระมหากษัตริย์ในอดีต โดยเฉพาะการสถาปนา ปฏิสังขรณ์พระอารามเป็นพุทธบูชาจำนวนมากและความสำคัญของภูเขาจำลอง

(เขามอ) ไม่ได้จำกัดอยู่แค่เพียงเป็นพระราชกิจยามว่างเพื่อการสำราญพระราชฤทัยหรือเป็นแค่เพียงองค์ประกอบของพระราชอุทยาน โดยเมื่อแรกที่เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเขามอในพระบรมมหาราชวัง ที่สร้างขึ้นแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาประดับถวายเป็นพุทธรูปตามพระอารามต่าง ๆ (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556ก: 83) นอกจากนั้นแล้วในการสถาปนาหรือการปฏิสังขรณ์พระอารามหลวง เช่นที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร โปรดเกล้าฯ ให้มีการจำลองลักษณะรูปแบบของภูมิทัศน์ทางธรรมชาติ โดยก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) ประดับตกแต่งด้วยศิลปกรรมนอกอย่าง (งานศิลปะไทยผสมจีน) เป็นอย่างพระราชนิยาม เช่น เจดีย์จำลอง ภูเขา ศาลา อ่างกระเบื้องเคลือบ สวนถาดอย่างศิลปะจีน ตึกตาคานินแกะสลักเป็นรูปตัวจักรพรรดิ (ลั่นถัน) เสาคอมแบบจีน รูปสัตว์จัตุบาท (สัตว์สี่เท้า) ต่าง ๆ ตลอดจนพันธุ์ไม้ที่มีสรรพคุณเป็นยาสมุนไพรรักษาโรคเรียงรายอยู่ทั่วไปทั้งบนเขาและเชิงเขา โดยภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหารมีทั้งหมด 24 ลูก เช่น เขาประดู่ เขาสะเดา เขาโศก เขาสมอ เขาฤๅษีดัดตน เขาควิลิงค์ เป็นต้น (สำนักงานวัดพระเชตุพน, 2566) ธรรมเนียมพระราชนิยามดังกล่าวได้มีอิทธิพลเผยแพร่ส่งผ่านไปยังเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ กลุ่มเสนาบดี ข้าราชการขุนนางและคหบดี จึงเกิดกระแสนิยมในการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) กันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะบริเวณภายในพระอาราม เช่น ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดราชคฤห์วรมหาวิหาร ภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่องค์พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น ทั้งนี้นอกจากภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่วัดประยูรวงศาวาสวรวิหารแล้ว สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ก็ยังได้สร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) อีกแห่งหนึ่งที่วัดสมุหนิมิต อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีด้วย (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556ข: 86)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้รับแนวความคิดทางด้านสัณฐานจักรวาลทัศน์ สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา โดยผสมผสานทั้งวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งมีผลต่อการออกแบบทางสถาปัตยกรรม การวางผังอาคารต่าง ๆ ทิศทางสถานที่ตั้ง โดยลักษณะสัณฐานของจักรวาลทัศน์ตามความเชื่อ ที่ได้วิเคราะห์ถึงลักษณะรูปแบบไว้ว่าในจักรวาลมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางจักรวาล มีปลาอานนท์หนุนรองรับอยู่ มีแนวเขา 7 ชั้น หรือสัตตบริภันต์ล้อมรอบซึ่งระหว่างกลางก็มีมหาสมุทรหรือมหานทีสีทันดรโอบล้อม และชั้นนอกสุดก็จะล้อมด้วยแนวเขานาดใหญ่อีกชั้นหนึ่งเป็นขอบเขตของกำแพงจักรวาล กลางมหาสมุทรสีทันดรมีทวีปใหญ่ 4 ทวีปตั้งอยู่

บริเวณทั้ง 4 ทิศ ทั้งนี้เขาพระสุเมรุประกอบไปด้วยภูมิต่าง ๆ สามระดับที่มีลักษณะร่วมเป็นโลกียภูมิ เหมือนกัน ได้แก่ ภูมิเบื้องบนหรืออรูปภูมิภูมิส่วนกลางหรือรูปภูมิ และภูมิส่วนล่างหรือกามภูมิ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2543: 3) แต่ว่ารูปแบบของจักรวาลทัศน์ที่ปรากฏตามความเชื่อใน ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีแนวความคิดที่ว่าศูนย์กลางจักรวาลคือเขาพระสุเมรุ บนยอดเขาพระสุเมรุมีพระอิศวรหรือพระศิวะประทับอยู่ที่ชั้นยอดเขาไกรลาส รวมทั้งเหล่าเทวดาทั้งหลายลดหลั่นลงมาตามฐานานุศักดิ์ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 66)

ตามโบราณราชประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติกันมานับแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชโอรสและพระราชธิดาขององค์พระมหากษัตริย์ และเจ้านายตั้งแต่ชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไปเมื่อเจริญพระชันษาได้ 11-14 ปี จะต้องประกอบพระราชพิธีโสกันต์หรือพิธีโกนจุกเจ้านายนับว่าเป็นพิธีสำคัญ เป็นส่วนหนึ่งในพิธีที่เกี่ยวกับชีวิตจะต้องปฏิบัติจนสามารถเรียกว่า **วัฒนธรรมจาริต** (นิพัทธ์พงศ์ พุมมา et al., 2557: 121) เพื่อแสดงถึงความเป็นผู้ใหญ่โดยสมบูรณ์ **พิธีโสกันต์เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าจะมีการก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) หรือเขาไกรลาสตามคติศาสนาพราหมณ์สำหรับทรง ส่วนพิธีโสกันต์ของเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าจะไม่มีเขาไกรลาส** (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 87) ในสมัยรัตนโกสินทร์พระราชพิธีโสกันต์ของเจ้าฟ้าที่ก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) หรือเขาไกรลาสครบถ้วนตามตำราครั้งแรก คือ พระราชพิธีโสกันต์พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี (สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี) (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2554: 18-19) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในการพระราชพิธีครั้งนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) ณ ซาลาในพระบรมมหาราชวัง (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545: 104)

เมื่อปีพ.ศ.2404 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ โปรดเกล้าฯ ให้ก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) ขนาดย่อมในพระราชพิธีโสกันต์พระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์ อรรคราชสุตา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์อรรคราชสุตา) ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกหลังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 227) จนเมื่อถึงปีพ.ศ.2408 ก็มีพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2554: 52) โปรดเกล้าฯ ให้ก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) หรือเขาไกรลาสขึ้นที่หน้าแก่งสมมตเทพยฐานตรงที่สุกวันสูง 8 วา (16 เมตร) (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547b: 288)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระปรีศวรกลางในหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) ขึ้นแทนปรีศวรขวาเดิม โดยตั้งอยู่บนกำแพงแก้วใกล้กับศาลาเปลื้องเครื่อง เพื่อเป็นที่สงวนในพระราชพิธีโสกันต์ (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556ก: 78) ตลอดจนตามพระราชวังและวังของพระบรมวงศานุวงศ์ ก็มีการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) ทั้งอย่างสวนภาคและแบบที่สร้างบนพื้นเพื่อประดับสวน เช่น ภูเขาจำลอง (เขามอ) สวนแง่เต่ง พระราชวังดุสิต ภูเขาจำลอง (เขามอ) วังปารุสกวัน ภูเขาจำลอง (เขามอ) วังบางขุนพรหม เป็นต้น (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556ข: 86)

ลักษณะของภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่ บนนยอดสุดมักเป็นที่ประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ควรค่าแก่การเคารพทางศาสนา เช่น พระเจดีย์จำลอง พระปราสาท เป็นต้น เป็นการสื่อความหมายถึงยอดเขาพระสุเมรุที่ประทับของท้าวสักกะเทวราชหรือพระอินทร์ หัวหน้าของเทพเทวดาทั้งหลาย ที่มีหน้าที่ดูแลรักษาพระพุทธศาสนา หากมีการประดิษฐานพระเจดีย์จำลองจะหมายถึงจุฬามณีเจดีย์สถาน พระเจดีย์ที่บรรจุพระจุฬามณี (มวยผม) และพระทาสุธาตุ (พระเขี้ยวแก้ว) ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556ค: 78)

นอกจากนั้นแล้วการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) ก็ยังได้รับอิทธิพลคติความเชื่อเรื่องจิ้งกั้ว หรือ จิ้งกั้วอ จากการจัดสวนกระบวนจินตามหลักปรัชญาจีนที่ว่า **จินเป็นศูนย์กลางอำนาจและอารยธรรมของโลก** โดยการจัดแต่งสวนให้เลียนอย่างธรรมชาติและจักรวาล ที่มีองค์จักรพรรดิเป็นศูนย์กลางและล้อมรอบไปด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งภูเขา เจดีย์ น้ำตก ลำธาร พรรณไม้มิ่งคล ด้วยตุ๊กตาศิลา เกี้ยวประทีปหรือซุ้มไฟศิลาเรียงรายอยู่ทั่วไป เป็นต้น อีกทั้งองค์ประกอบของการจัดแต่งยังได้ออกแบบตามคติความเชื่อเรื่อง **หยินหยางของศาสนาเต๋า** กล่าวคือเกิดความสมดุลทางธรรมชาติที่จะนำไปสู่ความเป็นมงคล ดังความเชื่อที่ว่า การจัดสวนจำลองให้สวยงามและมีสมดุล สามารถส่งเสริมสร้างความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองได้ (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556ง: 76)

ประวัติภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้สถาปนาวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารและน้อมเกล้าฯ ถวายเพื่อเป็นพระอารามหลวงเมื่อปีพ.ศ.2371 ท่านได้น้อมนำพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) ภายใน

พระอารามมาปฏิบัติ โดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ให้ช่างก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) ขึ้นบริเวณทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระอาราม มีขนาดกว้าง 42 เมตร ยาว 48 เมตร สูง 30 เมตร (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 84) ซึ่งแนวความคิดในการสร้างเขามอนั้นมาจาก หยตเทียนซี้ฝิ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน ในขณะที่ทรงจุดเมื่อประทับอยู่ในห้องทรงภายในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เมื่อน้ำตาเทียนหยดทับถมกันเป็นเวลานาน ได้ก่อรูปมีลักษณะเหมือนภูเขา สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) จึงนำเอารูปแบบของหยตซี้ฝิ่งมาสร้างเป็นภูเขาจำลอง (เขามอ) ณ พระอารามที่ได้สถาปนาขึ้น (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556: 27) ลักษณะของเขามอนั้นเป็นภูเขาจำลองขนาดใหญ่ ตั้งอยู่กลางสระน้ำ ก่อขึ้นจากหินจำนวนมากมียอดเขาลดหล่นกันตามลำดับ แวดล้อมไปด้วยต้นไม้ต่าง ๆ เป็นที่ประดิษฐานของพระเจดีย์จำลอง พระปราสาท พระวิหารจำลอง สันเขานิยสถานจำลองและศาลาต่าง ๆ กรมศิลปากรได้กำหนดให้โบราณวัตถุ โบราณสถานภายในวัดประยูรวงศาสุวรรณวิหาร รวมถึงภูเขาจำลอง (เขามอ) อยู่ในเรื่องกำหนดบัญชีโบราณวัตถุสถานทั้งหลายที่มีอยู่ในประเทศไทย ตามประกาศในราชกิจจานุเบกษาเรื่องกำหนดบัญชีโบราณวัตถุสถาน เล่ม 66 ตอนที่ 64ง หน้า 5283 ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ.2492 (ภาพที่ 141 ภาพที่ 142 และภาพที่ 143) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 144 ถึงภาพที่ 149)

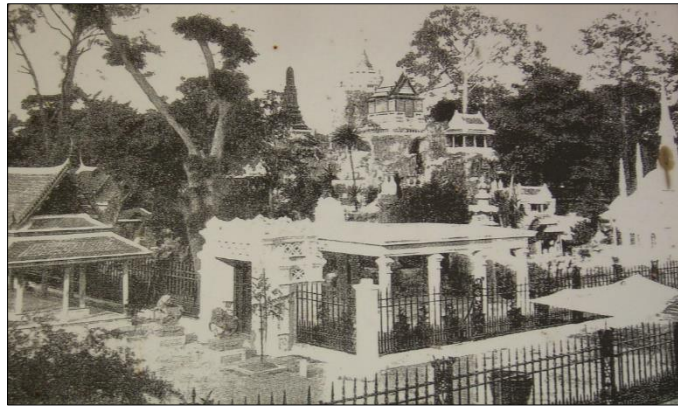

ภาพที่ 139 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) พระที่นั่งสุทธาสวรรรย์ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี
 ที่มา: eyrieowl, Thailand 2007 DSC_4171, เข้าถึงเมื่อ 18 มีนาคม 2566,
 Retrieved from <https://bit.ly/40sQ6dq>

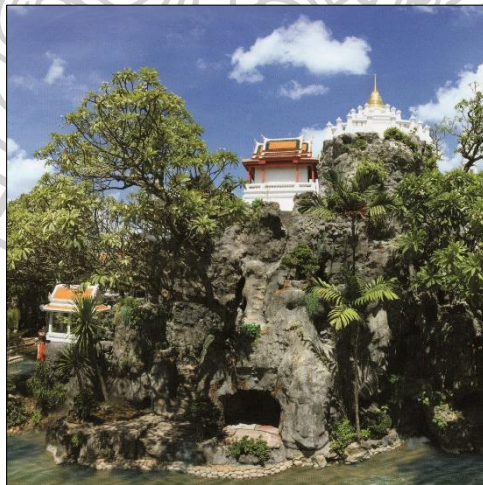
ภาพที่ 140 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) พระที่นั่งสุทธาสวรรรย์ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี
 ที่มา: eyrieowl, Thailand 2007 DSC_4171, เข้าถึงเมื่อ 18 มีนาคม 2566,
 Retrieved from <https://bit.ly/3TZ46cn>

ภาพที่ 141 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยุรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยุรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง

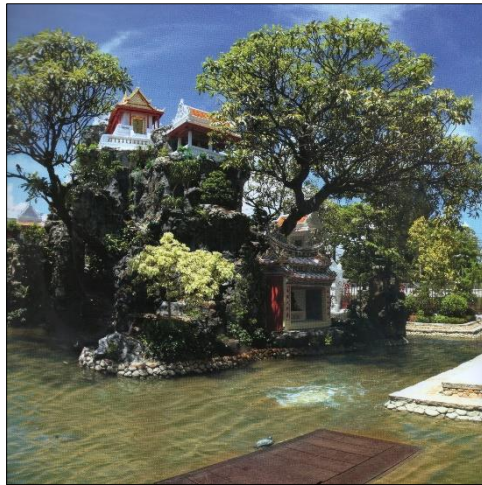

ภาพที่ 142 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยุรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยุรวงศาวาส.

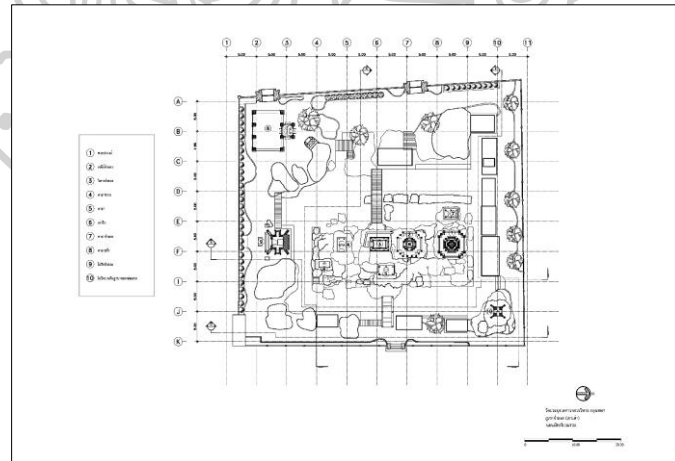
กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 143 ภาพภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวิหาร
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

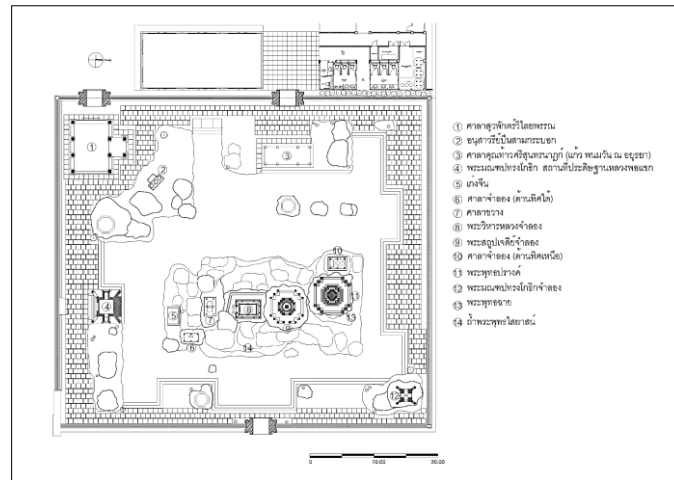
ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

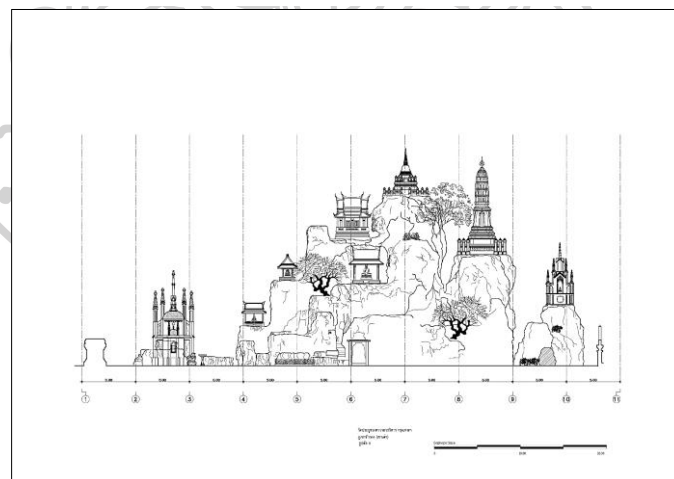

ภาพที่ 144 ภาพลายเส้นผังบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวิหาร
ก่อนการปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555

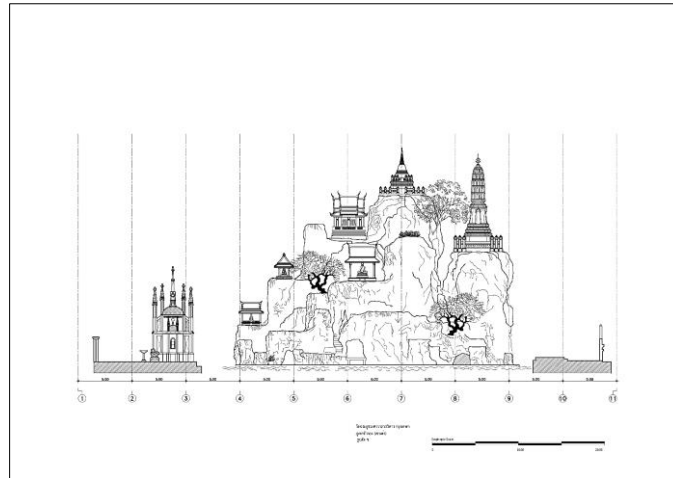
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

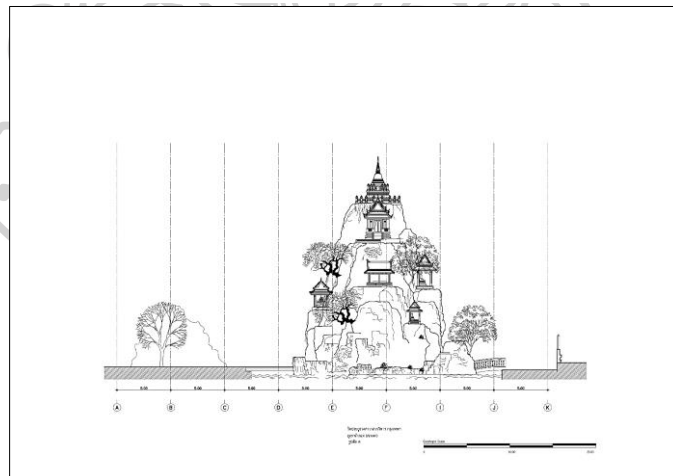
ภาพที่ 145 ภาพลายเส้นผังบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
 หลังการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

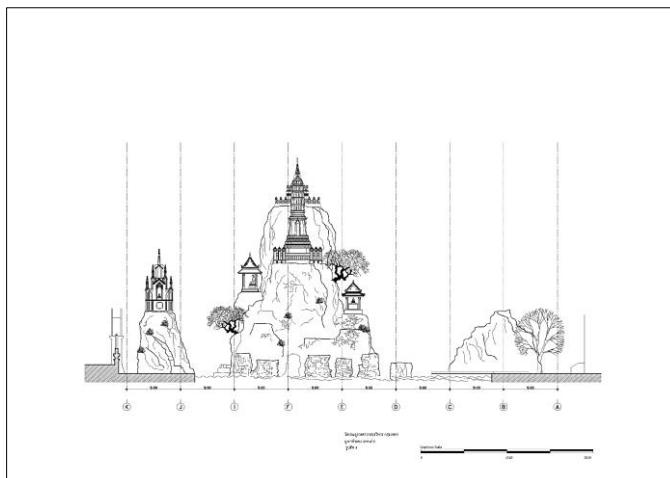
ภาพที่ 146 ภาพลายเส้นรูปตัด ก ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
 ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555 จากมุมมองทางทิศตะวันออก
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 147 ภาพลายเส้นรูปตัด ข ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555 จากมุมมองทางทิศตะวันออก
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 148 ภาพลายเส้นรูปตัด ค ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555 จากมุมมองทางทิศใต้
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 149 ภาพลายเส้นรูปตัด ง ภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555 จากมุมมองทางทิศเหนือ
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

องค์ประกอบของภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

พระเจดีย์จำลอง

องค์พระเจดีย์จำลองที่ประดิษฐานบนยอดภูเขาจำลอง (เขามอ) เป็นถาวรวัตถุประธานที่สถาปนาขึ้นพร้อมกับภูเขาจำลอง (เขามอ) สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ อัฐิ ธาตุบุคคลสำคัญหรือพระพุทธรูป พระเจดีย์จำลองเป็นเจดีย์มีฐานกลมขนาดย่อม สร้างด้วยทองเหลือง (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 106) องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมประกอบด้วย ฐาน 2 ชั้น ชั้นล่างสุดเป็นฐานเขียงสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง ประดับด้วยลูกกรงเส้าเม็ดทรงมันต์ ถัดขึ้นไปเป็นชุดฐานสิงห์ย่อมุมไม้สิบสอง ท้องไม้ประกอบด้วยลูกแก้ว-อกไก่ ประดับด้วยลูกกรงและเส้าเม็ดทรงมันต์ จากนั้นจึงเป็นส่วนขององค์พระเจดีย์จำลองประกอบด้วยฐานหน้ากระดาน ถัดขึ้นไปเป็นชั้นบัวฝาละมี ไม้ลัยลูกแก้ว 3 ชั้น บัวปากระฆัง องค์ระฆัง เหนือคองค์ระฆังขึ้นไปเป็นบัลลังก์สี่เหลี่ยมรับก้านฉัตร มีเส้าหันทรอบก้านฉัตรเพื่อรับบัวฝาละมี ถัดขึ้นไปเป็นปล้องไฉน ปลียอดและเม็ดน้ำค้าง (ภาพที่150) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 151 และภาพที่ 152)

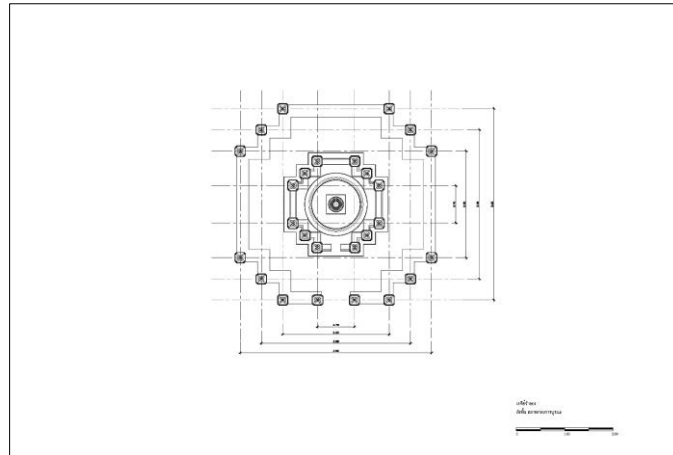

ภาพที่ 150 ภาพพระเจดีย์จำลอง

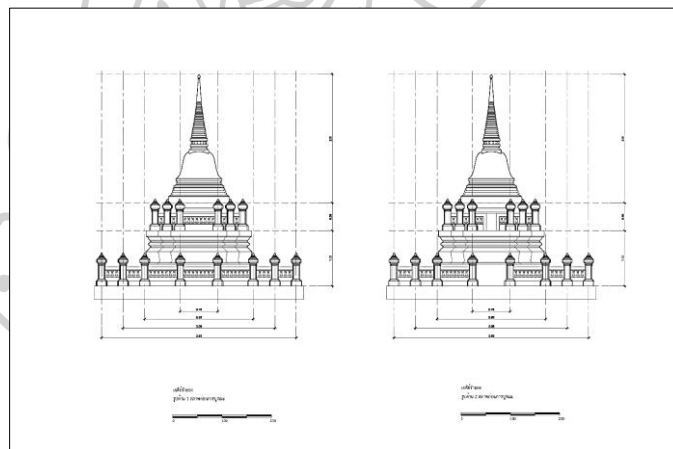
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 151 ภาพลายเส้นผังพื้นพระเจดีย์จำลอง ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 152 ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระเจดีย์จำลอง
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

พระวิหารจำลอง

พระวิหารจำลองตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระเจดีย์จำลอง เป็นโบราณวัตถุสถานที่สร้างขึ้นพร้อมกับภูเขาจำลอง (เขามอ) พระวิหารจำลองได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่เมื่อปีพ.ศ.2428 โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) และต่อมาก็ได้รับการปฏิสังขรณ์อีกครั้งเมื่อปีพ.ศ.2470 โดยพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงอุทิศพระกุศลให้เจ้าจอมเอื้อนผู้เป็นพระมาตุจฉา (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 110) พระวิหารจำลองมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมอย่างอาคารไทยแบบประเพณีอย่างทรงโรงก่ออิฐถือปูน หลังคาแบบซ้อน 2 ชั้น 3 ตับ มุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียวและสีเหลือง ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกาและหางหงส์ ปีกหลังคา เกลี้ยงทางด้านสกัดด้านหน้าและด้านหลัง ที่ตะเข้สันประดับนาคปัก ตัวลายองและใบระกา มีเสา เกลี้ยงกลม ไม่มีคันทวยรับชายคา หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) มีลักษณะเป็นอย่างไทยประเพณี มีหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) หลักและหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ชั้นลด โดยใช้แนวกระจิงเป็นแนวแบ่งลายหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) เป็นลายดอกพุดตานลงรักปิดทองประดับกระจิงสีขาว ฐานอาคารเป็นชุดฐานสิงห์ มีบันได และพนัก 1 บันไดอยู่ตรงกลางด้านหน้าวิหารจำลอง บานประตูเขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่งลงรักปิดทอง เกลี้ยงพระวิหารจำลองก่อพนัก มีกรอบพนักล้อมท้องพนักที่ประดับลูกกรงเคลือบดินเผา (ภาพที่ 153) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 154 และภาพที่ 155)

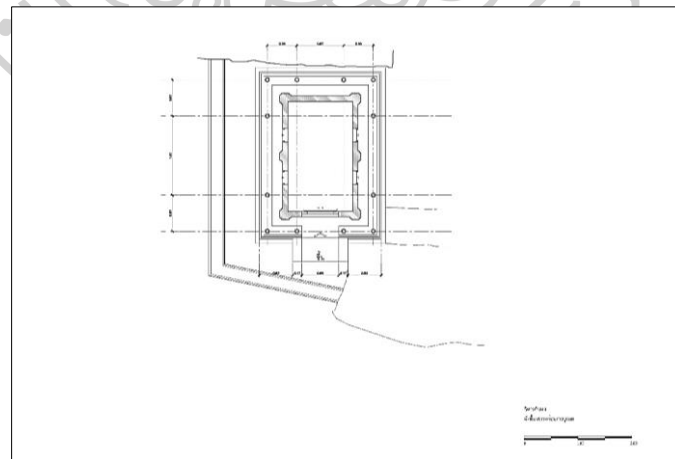

ภาพที่ 153 ภาพพระวิหารจำลอง

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

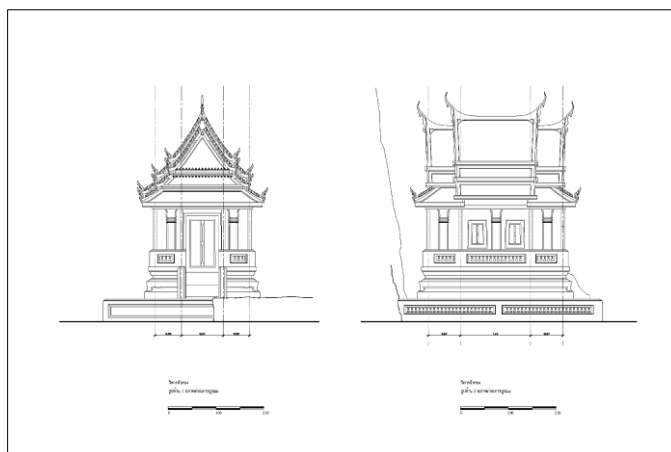
ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 154 ภาพลายเส้นผังพื้นพระวิหารจำลอง ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555

ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 155 ภาพลายเส้นรูปปั้น 1 และรูปปั้น 2 พระวิหารจำลอง
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

พระพุทธรูปรางค์

องค์พระพุทธรูปรางค์ตั้งอยู่บริเวณด้านเหนือในชั้นที่ต่ำกว่าองค์พระเจดีย์จำลอง มีการสันนิษฐานว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ให้สร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) เพื่อบรรจุอัฐิธาตุของบุคคลสำคัญในราชินิกุลบุนนาค (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 120) พระพุทธรูปรางค์มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมเป็นทรงฝักข้าวโพด ชั้นฐานล่างสุดเป็นฐานเขียงสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง ประดับด้วยลูกกรงอย่างทรงกลม เสาเม็ดทรงมัทฉ์ ถัดขึ้นไปเป็นฐานเขียงสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองและชุดฐานสิงห์สองชั้นรองรับส่วนเรือนธาตุ ชุ่มจรณะนำชั้นอัสดง ส่วนยอดประกอบด้วยชั้นรัตประคด ที่ประดับด้วยบรรพท์แฉวงและกลีขนนุ ประดับส่วนปลายสุดด้วยนภศูล (ภาพที่ 156) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 157 และภาพที่ 158)

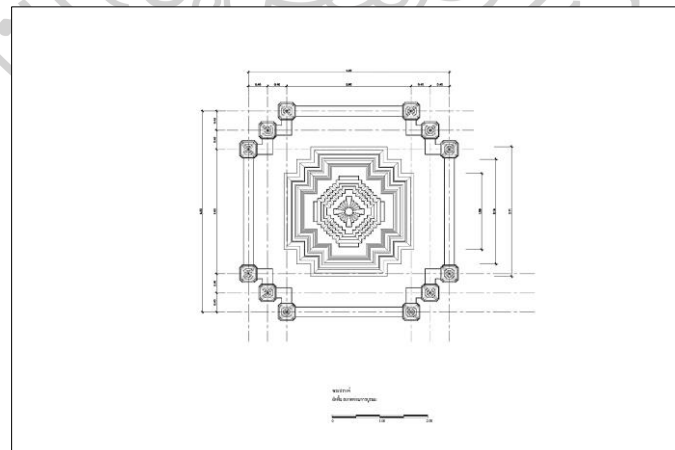

ภาพที่ 156 ภาพพระพุทธรูปปางค์

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

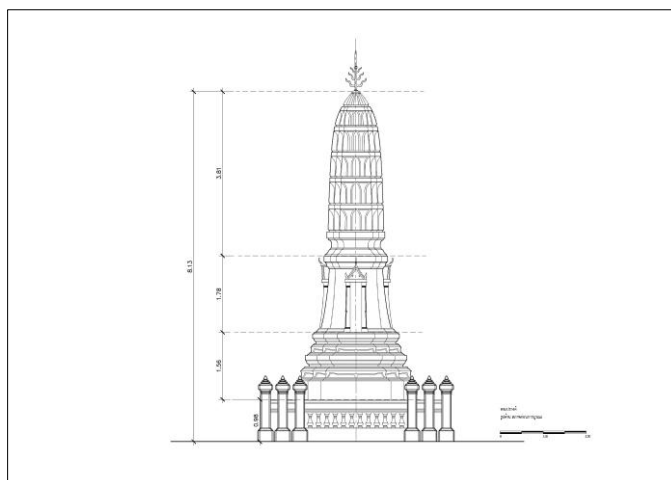
ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 157 ภาพลายเส้นผังพื้นพระพุทธรูปปางค์ ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555

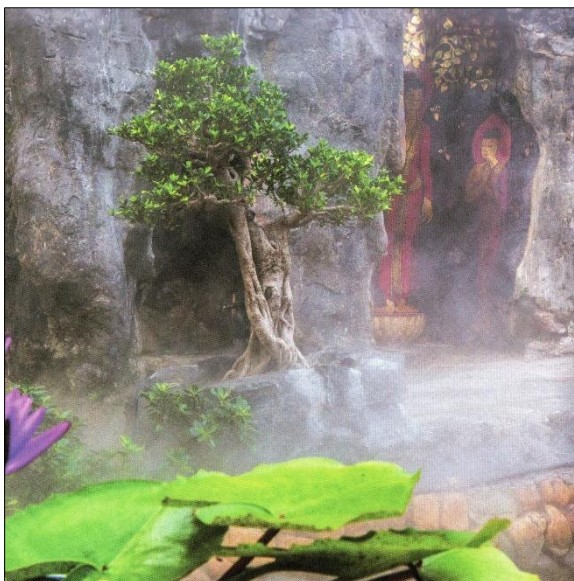
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 158 ภาพลายเส้นรูปด้านพระพุทธรูปรางค์ ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

พระพุทธรฉาย

พระพุทธรฉายอยู่ทางทิศเหนือของภูเขาจำลอง (เขามอ) ใต้ฐานขององค์พระพุทธรูปรางค์ มีลักษณะเป็นคูกาเจาะเข้าไปในช่องเขา ภายในเขียนสีปิดทองรูปองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในพระอริยบาลเสด็จออกบิณฑบาต ขนบด้วยพระพุทธรูปสาวก เป็นสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าประทับเงาหรือแสงรัศมีไว้ที่เพิงผาหรือช่องเขา ที่พระองค์ได้เผยแพรศาสนาตามความในอรรถกถา ปุณณสูตร และน่าจะเกี่ยวข้องกับคตินิยมในการแสวงบุญไปยังบริโภคเจดีย์ต่าง ๆ ของชาวสยาม (สิริเดช วัชรกรานต์, 2563: 217) คติของการสร้างพระพุทธรูปนั้นเกิดจากตำนานความเชื่อในดินแดนสุวรรณภูมิ ที่ว่า องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะแสดงปาฏิหาริย์ เสด็จไปโปรดสัตว์ตามสถานที่ต่าง ๆ และทรงมีพุทธทำนายถึงดินแดนที่จะประดิษฐานพระพุทธศาสนาในอนาคตกาล จึงทรงแสดงปาฏิหาริย์ให้เป็นที่ปรากฏ เป็นเครื่องหมายเพื่อความเคารพศรัทธาของพุทธศาสนิกชน เช่น ประทับรอยพระพุทธรูปบาทหรือแสดงปาฏิหาริย์ให้เงา หรือแสงรัศมีของพระองค์ปรากฏติดไว้เป็นพระพุทธรฉาย ด้วยเหตุนี้จึงมักสร้างพระพุทธรูปฉายและพระพุทธรูปบาทไว้คู่กัน (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 125) (ภาพที่ 159)

ภาพที่ 159 ภาพพระพุทธรูปฉาย

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

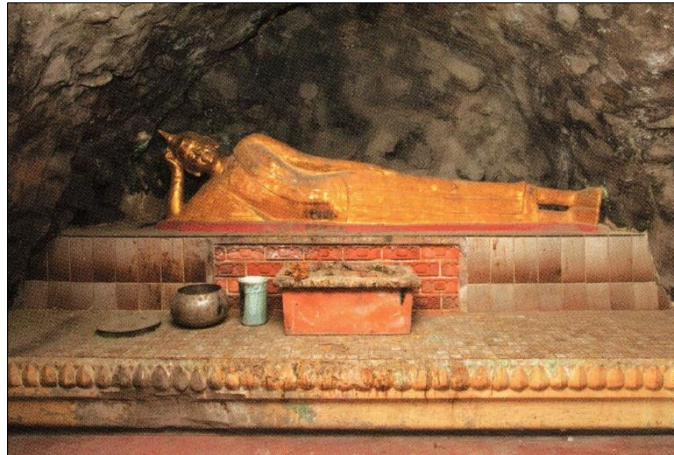
ประยูรวงศานุสรณ์โครงการบูรณปฏิสังขรณ์ เขามอวัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ถ้าพระพุทธรูปไสยาสน์

บริเวณทางด้านทิศตะวันออกของภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร เป็นที่ตั้งของถ้าพระพุทธรูปไสยาสน์ โดยมีลักษณะเจาะเป็นคูหาเข้าไปในช่องเขาคลายกับช่องคูหาสถานที่ปฏิบัติธรรม เขาคิชฌกูฏ กรุงราชคฤห์ ประเทศอินเดีย สร้างขึ้นเพื่อเป็นบริโภคเจดีย์จำลองถึงสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานตามพุทธานุญาต (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 125) ทั้งนี้คติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ในสยามนั้น จำเป็นต้ององค์ประกอบของสถานที่ที่ประดิษฐานด้วย หากองค์พุทธรูปปฏิมากรไสยาสน์ประดิษฐานภายในถ้าหรือเพิงผา ก็สามารถตั้งสมมติฐานได้ว่าเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรไสยาสน์ปางปรินิพพานเพื่อให้สอดคล้องกับมหาปรินิพพานสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงปรินิพพานในป่า (อลงกรณ์ ประมวลยุทธ์, 2558: 1563) แต่ทั้งนี้ก็มีนักวิชาการได้เสนอความคิดเห็นค้านไว้ว่า สิ่งที่บรรยายความในมหาปรินิพพานสูตรถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่องค์พระสัมมา-

สัมพุทธเจ้าปรินิพพานควรจะอยู่ในเมืองกุสินารามากกว่าในป่า (ศิลปะวัฒนธรรม, 2565) (ภาพที่ 160)

ภาพที่ 160 ภาพถ่ายพระพุทธรูปไสยาสน์
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).
ประยูรวงศานุสรณ์โครงการบูรณปฏิสังขรณ์ เขามอวัดประยูรวงศาวาส.
กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

พระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อแชก

พระมณฑปเป็นงานสถาปัตยกรรมไทยลักษณะหนึ่ง มีลักษณะเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสประกอบด้วยเครื่องยอดรูปปราสาทมีรูปทรงคล้ายบุษบก ส่วนใหญ่ให้มีการใช้สอยภายในได้ เช่น มณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พระมณฑปพระไตรปิฎกในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 374)

พระมณฑปทรงโกธิกประดิษฐานหลวงพ่อแชกตั้งอยู่บริเวณทิศใต้ของเขามอ โดยพระมณฑปหลังนี้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) สร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ.2428 ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือประวัติวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อยู่ อุตตรภทฺโท) เจ้าอาวาสใน

ขณะนั้นจัดพิมพ์ขึ้นเนื่องในวโรกาสพระบรมสมเด็จเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิน มาทรงถวายผ้ากฐินเมื่อปีพ.ศ.2471 ระบุว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) สร้างมณฑปเล็ก ๆ ไว้ตามบริเวณภูเขาหลายแห่ง โดยพระมณฑปทรงโกธิกหลังนี้คาดว่าน่าจะออกแบบโดยนาย โจอาคิโน (Gioachino) หรือ โยอาคิม กรัสซี (Joachim Grassi) แห่งบริษัท Grassi Brother & Co. (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 101) สถาปนิกชาวตะวันตก ที่มีงานสถาปัตยกรรมไว้เป็นจำนวนมาก ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น วัดนิเวศธรรมประวัติ (ปีพ.ศ.2420-2421) พระราชวังบางปะอิน (ปีพ.ศ.2415) เป็นต้น (ธิดารัตน์ ดิยะวงศ์มานะ, 2558: 1133)

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระมณฑปทรงโกธิก คล้ายอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ผังของอาคารเป็นอย่างสมมาตร มีรูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยกพื้น หลังคาทรงโค้งอย่างโดมเหลี่ยม ไปด้วยกระเบื้อง ยอดประดับด้วยปูนปั้นอย่างยอด Pinnacle ที่มีมุมอาคารประดับด้วยค้ำยันผนังแบบครีป (Buttress) และครีปยื่นลอย (Flying Buttress) ทางด้านหน้ามีช่องเปิดเป็นประตูทรงยอดโค้งแหลม กรอบประตูตรงส่วนยอดโค้งแหลมฉลุลายคล้ายหน้าต่างกุหลาบ (Rose Window) ส่วนทางด้านข้างทั้ง 2 ด้านมีมุขขนาดเล็กยื่นออกมา มีช่องเจาะเป็นทรงยอดโค้งแหลม หลังคาทรงโค้ง ไปด้วยกระเบื้อง มุมของมุขประดับด้วยค้ำยันผนังแบบครีป (Buttress) เหนือหลังคาของมุขที่ผนังอาคารประธาน มีช่องเจาะเป็นรูปวงกลมทั้ง 2 ด้าน

ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปที่เจ้าจอมเลี้ยง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นธิดาคคนที่ 4 ของเจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) กับท่านผู้หญิงตลับ ได้ชักชวนญาติกลุ่มราชินิกุลบุนนาคสร้างพระพุทธรูปปางปาลีไลยก์ ซึ่งเป็นคำภาษาบาลีมาจากคำว่า ปาลีเลยยกะ หุ้มรูปหล่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ประดิษฐานอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมเรียบ และเนื่องจากพระพุทธรูปนี้ มีพุทธลักษณะคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปศิลาปะคันธาระ ของประเทศอินเดีย ประชาชนโดยทั่วไปจึงเรียกพระพุทธรูปองค์นี้ว่าหลวงพ่อกแหก (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 125) (ภาพที่ 161 ภาพที่ 162 และภาพที่ 163) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 164 ภาพที่ 165 และภาพที่ 166)

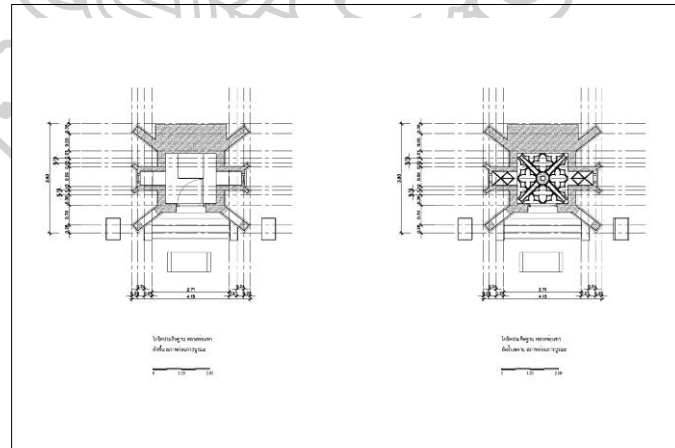
ภาพที่ 161 ภาพพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบุญ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

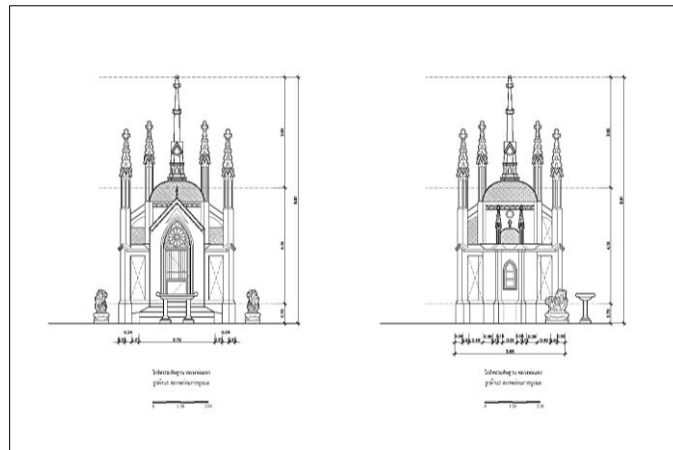
ภาพที่ 162 ภาพพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบุญ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

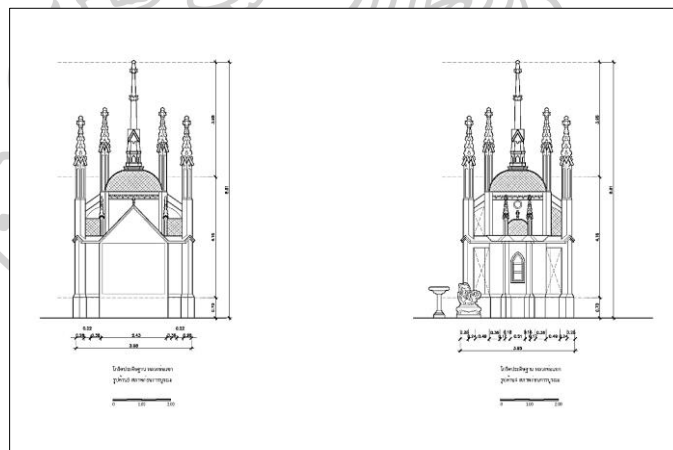
ภาพที่ 163 ภาพหลวงพ่อบุญที่เจ้าจอมเลียบสร้างพระพุทธรูปปางปาไลไลยก์
หุ้มรูปหล่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และประดิษฐานไว้ในพระมณฑปโกธิก
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 164 ภาพลายเส้นผังพื้นพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบุญ
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

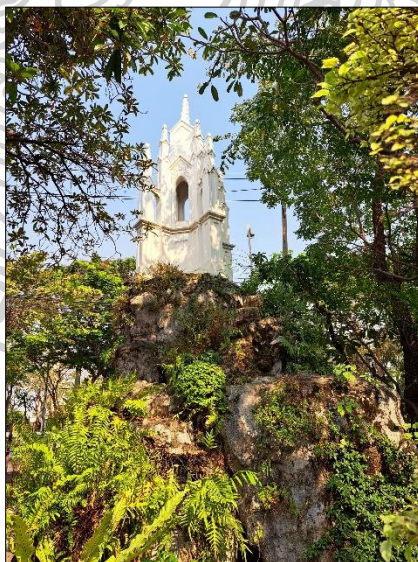
ภาพที่ 165 ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 166 ภาพลายเส้นรูปด้าน 3 และรูปด้าน 4 พระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

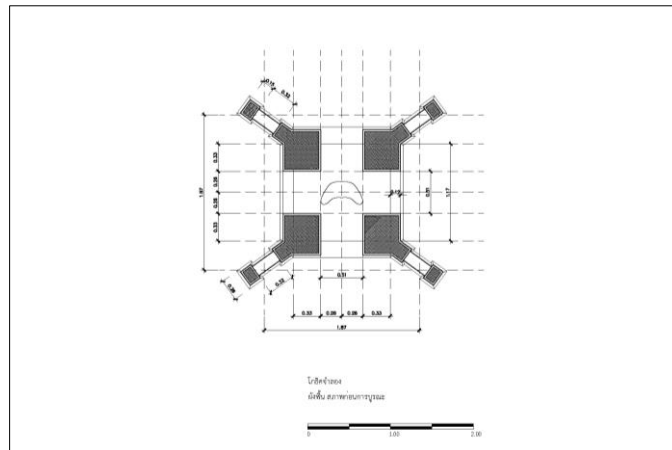
พระมณฑปทรงโกธิกจำลอง

พระมณฑปทรงโกธิกจำลองตั้งอยู่ที่มุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือบนภูเขาจำลอง (เขามอ) ขนาดเล็กกว่าพระมณฑปทรงโกธิกประดิษฐานหลวงพ่อบ้าง ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระมณฑปทรงโกธิกคล้ายอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ผังของอาคารเป็นอย่างสมมาตร มีรูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยอดประดับด้วยปูนปั้นอย่างยอด Pinnacle ที่เป็นซุ้มสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูป สันนิษฐานว่าอาจสร้างขึ้นพร้อมกับพระมณฑปทรงโกธิกที่ประดิษฐานหลวงพ่อบ้างเมื่อปีพ.ศ.2428 หรืออาจสร้างขึ้นโดยคณะกรรมการผู้จัดการแบ่งทรัพย์สินมรดกของท่านผู้หญิงพรรณ ในคราวเดียวกันกับที่สร้างพระรณนาคร ร.ศ.115 เมื่อปีพ.ศ.2439 (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 102) (ภาพที่ 167) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 168 และภาพที่ 169)

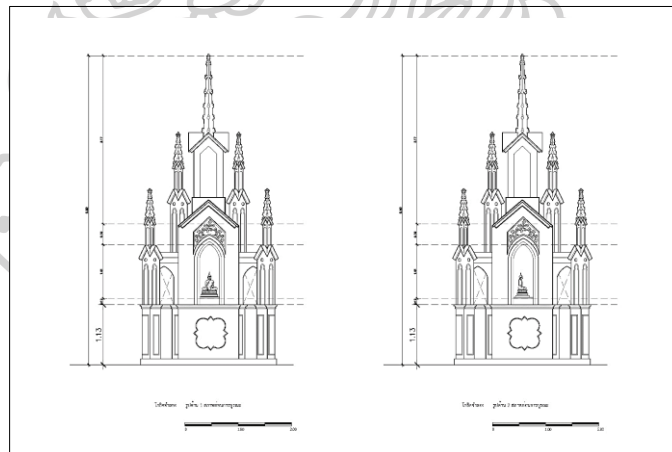

ภาพที่ 167 ภาพพระมณฑปทรงโกธิกจำลอง

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 168 ภาพลายเส้นผังพื้นพระมณฑปทรงโกธิกจำลอง
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 169 ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 พระมณฑปทรงโกธิกจำลอง
ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ศาลาขวาง

ศาลาขวางตั้งอยู่บริเวณทางทิศใต้ของพระวิหารจำลอง ในชั้นที่ลดกว่าองค์พระวิหารจำลอง เป็นแบบศาลาราย ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของศาลาขวางเป็นศาลาเปิดโล่งรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดย่อม ก่ออิฐถือปูน หลังคาทรงจั่วมีหลังคากันสาดคลุมโดยรอบ ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกาและหางหงส์ เครื่องล่ายงที่ปั้นปูนเป็นรูปดอกไม้และใบไม้ หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) อย่างไม่มีเขราหน้าจั่วหรือที่เรียกว่า **กระเท่เซร** เป็นแบบอาคารในพระราชานิยมรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปั้นปูนลวดลายพรรณพฤกษา

ศาลาขวางหลังนี้สร้างขึ้นพร้อมกับเขามอ ตามประวัติระบุว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้ปฏิสังขรณ์ในคราวเดียวกันกับการปฏิสังขรณ์พระวิหารจำลองเมื่อปีพ.ศ.2428 และต่อมาเมื่อปีพ.ศ.2470 หม่อมขาบภริยาของเจ้าพระยาสุรสงครามวิวัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค) ก็ได้ปฏิสังขรณ์ศาลาหลังนี้อีกครั้ง (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 112) (ภาพที่ 170) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 171)

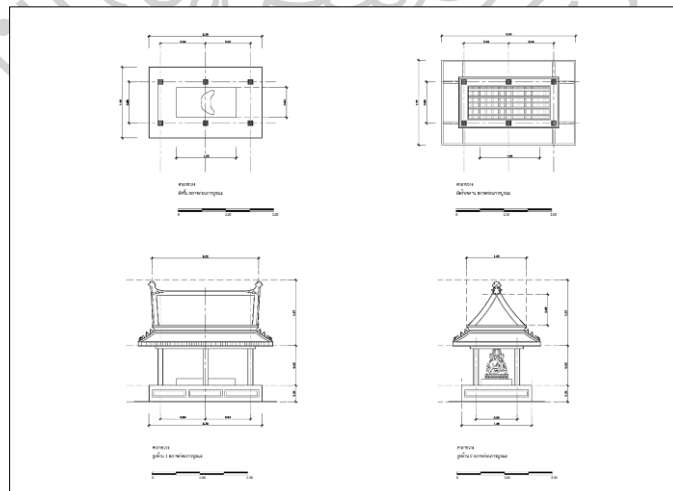

ภาพที่ 170 ภาพศาลาขวาง

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 171 ภาพลายเส้นศาลาขวาง ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555

ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ศาลาจำลองทางทิศใต้

ศาลาจำลองหลังนี้ตั้งถัดจากศาลาขวางไปทางทิศใต้ เป็นกลุ่มถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นพร้อมกับภูเขาจำลอง (เขามอ) ลักษณะทางสถาปัตยกรรมเป็นศาลาเปิดโล่งรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดย่อม ก่ออิฐ-ถือปูน หลังคาทรงจั่วมีหลังคากันสาดคลุมโดยรอบ ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกาและหางหงส์ เครื่องล่ายองที่ปั้นปูนเป็นรูปดอกไม้และใบไม้ หน้าบรรพ (หน้าบัน) อย่างไม่มีชราหน้าจั่วหรือที่เรียกว่า **กระเท่เซร** แบบอาคารในพระราชานิรมลรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปั้นปูนลวดลายพรรณพฤกษา เช่นเดียวกันกับศาลาขวาง ตามประวัติวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารเมื่อปีพ.ศ. 2471 กล่าวว่าศาลาจำลองหลังนี้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้ปฏิสังขรณ์ในคราวเดียวกันกับปฏิสังขรณ์พระวิหารจำลองและศาลาขวางเมื่อปีพ.ศ. 2428 (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 115) (ภาพที่ 172)

ภาพที่ 172 ภาพศาลาจำลองทางทิศใต้

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

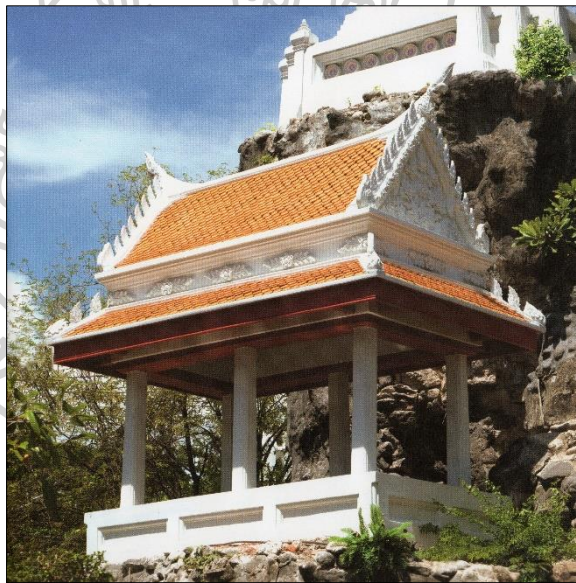
ประยุรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยุรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ศาลาจำลองทางทิศเหนือ

พื้นที่ทางทิศเหนือของเขามอใกล้กับฐานของพระพุทธรูปปางค์ เป็นที่ตั้งของศาลาหลังหนึ่ง โดยเป็นกลุ่มถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นพร้อมกับเขามอ (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 116) ลักษณะงานศิลปสถาปัตยกรรมเป็นศาลาเปิดโล่งรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดย่อม ก่ออิฐถือปูน หลังคาทรงจั่วมีหลังคากันสาดคลุมโดยรอบ ประกอบด้วยช่อฟ้าอย่างนกเง่า ใบระกาและหางหงส์ อย่างงานไทยประเพณีคล้ายกับพระวิหารและพระอุโบสถที่วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร เครื่องล่ายองปั้นปูนเป็นรูปดอกไม้และใบไม้ หน้าบรรพ (หน้าบัน) อย่างไม่มีไชราหน้าจั่วหรือที่เรียกว่า **กระแทะเซอร์** แบบอาคารในพระราชนิเวศสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปั้นปูนลวดลายพรรณพฤกษา (ภาพที่ 173)

ภาพที่ 173 ภาพศาลาจำลองทางทิศเหนือ

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

แก่งจิ้น

แก่งจิ้นตั้งอยู่ถัดจากศาลาจำลองทางทิศใต้ บริเวณริมสระน้ำ สร้างขึ้นพร้อมกับเขามอ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นศาลเจ้าที่ตี่จูเอี้ยหรือโถวตี้กงประจำเขามอ เป็นเสมือนรูปธรรมทาง ประเพณีและวัฒนธรรมในสังคม มีที่มาจากความเชื่อเรื่องการบูชาเทพเจ้าแห่งที่ดินในบ้านของคนจีน ตั้งแต่สมัยโบราณ เป็นประธานของเทพในบ้านทุกองค์ แต่ก็มี ความเชื่อในอีกข้อหนึ่งที่ว่าตี่จู คือผีผู้ เป็นเจ้าของที่ดินดั้งเดิมของบ้านหรือท้องถิ่นนั้น ๆ (ศิลปวัฒนธรรม, 2565) อย่างไรก็ตามชาวจีนก็ให้ ความเคารพนับถือกันอย่างมาก เพราะมีความเชื่อที่ว่าเป็นพระภูมิเจ้าที่ที่จะช่วยคุ้มครองให้มีความสุข มีความร่มเย็น นัยแสดงถึงความเคารพแผ่นดิน ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของแก่งจิ้นที่ภูเขาล้อม (เขามอ) มีลักษณะเป็นศาลเจ้าอย่างศิลปะจีน ภายในประดิษฐานรูปเคารพตี่จู-ตี่จูเอี้ย หรือโถวตี้กง (ภาพที่ 174)

ภาพที่ 174 ภาพแก่งจิ้น

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ศาลาสುವักตร์วิไลยพรรณ

ศาลาสುವักตร์วิไลยพรรณหรือศาลาฝรั่ง เป็นงานอย่างศิลปสถาปัตยกรรมตะวันตก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งอยู่บริเวณตรงประตูทางเข้าด้านทิศใต้ของภูเขาจำลอง (เขามอ) สร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ.2428 โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) มีลักษณะเป็นศาลาโถงรูปสี่เหลี่ยมเปิดโล่ง ก่ออิฐถือปูน หลังคาทรงแบน (Slab) ด้านบนเป็นพื้นเรียบอย่างที่มีมาแต่ดั้งเดิม สะท้อนให้เห็นถึงความนิยมอาคารหลังคาทรงแบน (Slab) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนเสาและคานาทำด้วยหิน ฝาเพดานฉาบเรียบทาสีขาวเซาะร่อง ศาลาหลังนี้มีวัตถุประสงค์ของการสร้างเพื่อสาธารณะประโยชน์แก่คนทั่วไป

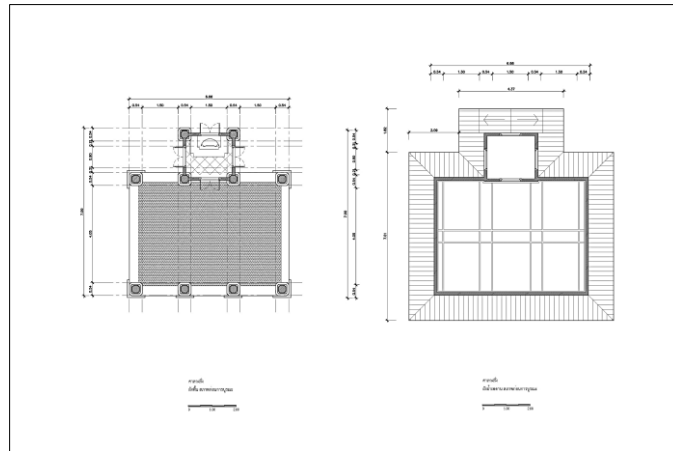
เมื่อปีพ.ศ.2470 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์ที่ 10 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ (แพ บุนนาค) ได้ทรงปฏิสังขรณ์ศาลาหลังนี้และโปรดให้ประดิษฐานตราสัญลักษณ์ ศ.ว. (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 98) ที่คาดว่าเป็นพระนามย่อของพระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ สุนทรศักดิ์กัลยาวัตี (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี) (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2554: 80) พระราชธิดาพระองค์แรกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาเดียวกันเพื่อเป็นอนุสรณ์ที่บริเวณหน้าบรรพ์ (หน้าบัน) ศาลา (ภาพที่ 175 และภาพที่ 176) ภาพลายเส้นทางสถาปัตยกรรม (ภาพที่ 177 ภาพที่ 178 และภาพที่ 179)

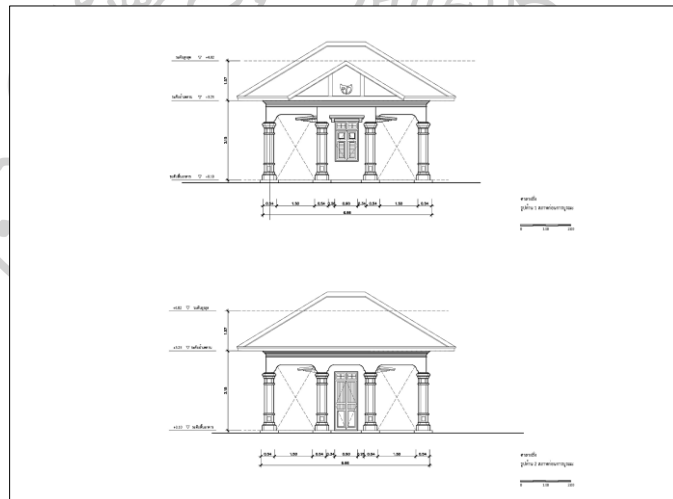
ภาพที่ 175 ภาพศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณ ก่อนปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
 ที่มา: ผู้วิจัย กุมภาพันธ์ 2550

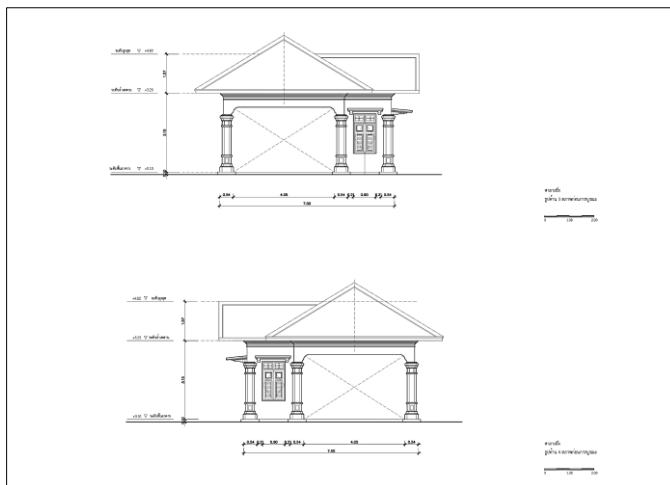
ภาพที่ 176 ภาพศาลาสุวพักตร์วิไลยพรรณในปัจจุบัน
 ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 177 ภาพลายเส้นผังพื้นศาลาสุวพิทรีวิไลยพรรณ ก่อนปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 178 ภาพลายเส้นรูปด้าน 1 และรูปด้าน 2 ศาลาสุวพิทรีวิไลยพรรณ ก่อนการ
 บูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
 ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ภาพที่ 179 ภาพลายเส้นรูปด้าน 3 และรูปด้าน 4 ศาลาสุขavitayalai พระรณ ก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555
ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

ศาลาท้าวศรีสุนทรนาฎก์

ศาลาหลังนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาจำลอง (เขามอ) ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อไร แต่มีหลักฐานที่ระบุว่าเมื่อปีพ.ศ. 2470 ท้าวศรีสุนทรนาฎก์ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) บุตรีของพระสุพรรณพิศาล (กอง อภัยวงศ์) ซึ่งเป็นบุตรชายของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน อภัยวงศ์) ผู้ว่าราชการจังหวัดพระตะบองคนแรก ภริยาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ผู้เป็นกุลทายาทมรรคนายก ได้ปฏิสังขรณ์ศาลาหลังนี้สิ้นทรัพย์ 800 บาท (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 123) ซึ่งลักษณะทางศิลปสถาปัตยกรรมของศาลาท้าวศรีสุนทรนาฎก์ ทางสถาปัตยกรรมอย่างอาคารไทยแบบประเพณีอย่างศาลาโถง หลังคาแบบซ้อน 2 ชั้น 2 ตับมุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียวและสีส้ม ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกาและหางหงส์ มีเสาศิลาเหลี่ยมลบบมุ่ม มีค้ำยันรับเต้าและชายคา หน้าบรรพ์ (หน้าบัน) มีลักษณะเป็นของไทยประเพณี ฝ้าเพดานภายในฉลุลายปิดทอง (ภาพที่ 180)

ภาพที่ 180 ภาพศาลาท้าวศรีสุนทรนาฎก
ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยูรวงศานุสรณ์โครงการบูรณปฏิสังขรณ์ เขามอวัดประยูรวงศาวาส.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

อนุสาวรีย์ป็นสามกระบอบก

อนุสาวรีย์แห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณเขามอ โดยสร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงผู้เสียชีวิตจากเหตุการณ์
ปีนใหญ่ที่เอามาทำไฟพะเนียงแตก เมื่องานฉลองสมโภชพระอารามปี พ.ศ. 2379 เป็นเหตุให้มี
ผู้เสียชีวิตและได้รับบาดเจ็บเป็นจำนวนมากตั้งความที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่า

ครั้งมาถึง ณ วันศุกร์เดือน 2 ขึ้น 7 ค่ำ เจ้าพระยาพระคลังมีการฉลองวัดประยูรวงศาวาส
พระสงฆ์ในวัดได้ป็นเปรียญกระสุน 5 นิ้วชำระดูหุพะเนียงหัก ที่ตั้งอยู่ในวัดบอก 1 เอามาทำ
ไฟพะเนียงจุดในวันแรก พระเจ้าของผู้ทำเข้าไปจุดเอง ปืนแตกกระจาย ออกไปถูกพระเจ้าของ
ตายกับที่รูป 1 ถูกขุนชัยนายอำเภอสืบและศิษย์วัด แม่ครัว และลาวตักน้ำตายอยู่กับที่ 7 คน ที่
ป่วยเจ็บหามไปรักษากันหลายคนเพลา เมื่อจุดนั้นหามีผู้ใคร่รู้ไม่ ด้วยคนออกไปดูดอกไม้กล
ข้างหน้าอุโบสถและดอกไม้อื่น ๆ เสียเป็นอันมาก ถ้าคนรู้พากันมาดูแล้ว ก็เห็นจะตายอยู่ที่นั่น
มากกว่ามาก ที่หลุมปักปืนพะเนียงนั้นอยู่ข้างหอกลองทางทิศตะวันออก ปืนนั้นแตกดีแปลง

เป็นหลุมไป กว้างประมาณ 4 ศอก เหล็กปิ่นที่แตกไม่ได้มีอยู่ที่หลุมแต่สักชั้น 1 ที่ชั้นใหญ่ ๆ นั้นไปตกที่สะพานหน้าวัดราชบูรณะบ้าง ตกที่ตลาดบ้านพระยาศรีพิพัฒน์บ้าง หลังบ้านพระยาราชสุภาวดีบ้าง ปากคลองหลอดบ้าง แต่หาถูกผู้คนเป็นอันตรายไม่ (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547a: 69)

และในการฉลองพระอารามครั้งนั้นนายแพทย์ แดน บีช แบริดลีย์ (Dan Beach Bradley) มิชชันนารีชาวอเมริกันก็ได้บันทึกไว้ว่า

วันนี้มีการฉลองวัดอันงดงามของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บิดาของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน มีการมหรสพมากมายหลายอย่าง ประชาชนมาประชุมกันมากมายหลายพัน ทั้งชาวพระนครและสัญจรมาจากที่ต่าง ๆ ของประเทศเต็มแน่นไปในบริเวณของวัดและที่ใกล้เคียงบ้างก็เที่ยวดูงานมหรสพต่าง ๆ มีละครเป็นต้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ที่ได้ศึกษาขนบธรรมเนียมอย่างฝรั่งอยู่บ้าง คิดว่าจะเป็นการดีที่จะเอาปืนใหญ่ทำเป็นไฟพะเนียงอย่างดอกไม้ไฟธรรมดาเพื่อทำให้เป็นของแปลกประหลาดเลื่องลือในครั้งนั้น แต่เกรงว่าปืนจะถีบแรงนักจะเป็นอันตรายแก่คนดู จึงให้เอาโคนกระบอกปืนฝังลงไปบนแผ่นดิน แต่กลับถีบแรงกว่าที่คาดกันมาก พอจุดปืนใหญ่ก็ระเบิด แตกออกเป็นชิ้นเล็กและชิ้นใหญ่ถูกคนที่อยู่ในที่นั้นตาย 8 คน และเจ็บป่วยอีกมากกว่ามาก (ดี ปี บริดลีย์, 2508: 103-104)

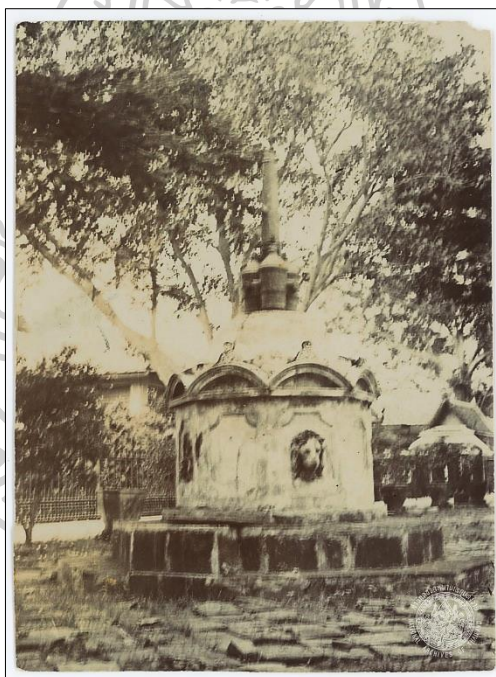
โดยขณะนั้นหมอแบริดลีย์ (Dan Beach Bradley) อยู่ห่างจากที่เกิดเหตุประมาณ 250 เมตร (6 เส้น 5 วา) สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ให้คนตามตัวหมอแบริดลีย์มารักษา ผู้บาดเจ็บ ซึ่งมีพระรูปหนึ่งกระดุกแขนแตก หมอแบริดลีย์จำเป็นที่จะต้องตัดแขนพระรูปนั้นกล่าวได้ว่า เป็นการผ่าตัดครั้งแรกในสยามได้เกิดขึ้นที่วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร ในคราวฉลองพระอารามนั่นเอง (ดี ปี บริดลีย์, 2508: 103-106)

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้สร้างอนุสาวรีย์ปืนสามกระบอกเมื่อปีวอก อัฐศก จุลศักราช 1198 พุทธศักราช 2379 หลักเหตุการณ์ปืนแตกได้ไม่นาน โดยสร้างให้มีลักษณะผังเป็นรูปแปดเหลี่ยม หลังคารูปกรวย ยอดปักด้วยปืนใหญ่ ตั้งอยู่บริเวณใกล้กับองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ นับว่าเป็นอนุสาวรีย์ที่สร้างไว้เป็นที่ระลึกแห่งความทรงจำถึงเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นแก่ประชาชนที่ไม่ค่อยปรากฏให้เห็นมาก่อน กระทั่งเมื่อปี พ.ศ. 2428 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้ย้ายอนุสาวรีย์นี้มาสร้างใหม่ ภายในบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) โดยลักษณะทาง

สถาปัตยกรรมของอนุสาวรีย์นั้น เป็นแท่นฐานเป็นสี่เหลี่ยมอย่างง่าย มีป็นใหญ่อยู่สามกระบอกล้อมไป
ไปในแท่นที่หัวท้ายของแท่นประดับด้วยปูนปั้นรูปหัวสิงโต บริเวณหน้าแท่นมีแผ่นจารึกข้อความเป็น
ภาษาไทย และภาษาอังกฤษอย่างละแผ่นระบุไว้ว่า (ภาพที่ 181 และภาพที่ 182) ภาพลายเส้นทาง
สถาปัตยกรรม (ภาพที่ 183)

อนุสาวรีย์นี้สร้างขึ้นเมื่อปีวอก อัฐศก ศักราช 1198 ให้เป็นที่ระลึกแห่งป็นใหญ่ระเบิด
เพนที่เสียชีวิตหลาย ในเวลายังงานมทกรรมการฉลองพระอารามนี้ ในปีรกา สัปตศักราช
1247 โดยปัจฉิมบุตรของท่านพระยาภาสกรวงศ์ เพื่อให้เป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณท่าน
ผู้สร้างสืบไป (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 105)

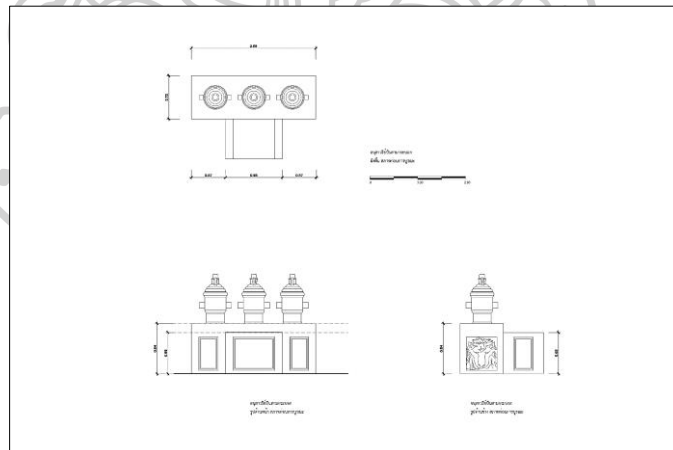

ภาพที่ 181 ภาพอนุสาวรีย์ป็นสามกระบอกล้อม ก่อนที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)
ย้ายอนุสาวรีย์นี้มาสร้างใหม่ภายในภูเขาจำลอง (เขามอ) ไม่ทราบปีที่บันทึกภาพ
ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. วัดประยูรวงศาวาส (ธนบุรี) พระอารามหลวง (ธนบุรี)
ภ 002 ทวญ 42/8 ไฟล์ na01d-img 0000136-0055.

ภาพที่ 182 ภาพอนุสาวรีย์ปั้นสามกระบอกจากในสภาพปัจจุบัน

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 183 ภาพอนุสาวรีย์ปั้นสามกระบอกจาก่อนการบูรณปฏิสังขรณ์เมื่อปีพ.ศ.2555

ที่มา: สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

เมื่อได้ศึกษาถึงประวัติศาสตรสถานปัตยกรรมภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศา-
วารวิหารแล้วนั้น จึงทำให้ทราบถึงพัฒนาการทางงานศิลปสถาปัตยกรรมของพื้นที่บริเวณภูเขาจำลอง
(เขามอ) โดยในช่วงปีพ.ศ.2371 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้สร้างเขามาขึ้น
พร้อมกับการสถาปนาวัดประยูรวงศาวารวิหาร ถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว เมื่อปีพ.ศ.2428 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้ปฏิสังขรณ์ภูเขาจำลอง (เขามอ)
และศาลาเล็กในบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ) พร้อมทั้งยังได้สร้างศาลาตามอย่างงานสถาปัตยกรรม
ตะวันตกหลังหนึ่ง ที่บริเวณประตูทางเข้าด้านทิศใต้ สร้างมณฑปเล็ก และยังได้สร้างอนุสาวรีย์ปืนสาม
กระบอกขึ้นใหม่ในบริเวณภูเขาจำลอง (เขามอ)

จนเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ภูเขาจำลอง (เขามอ) มีสภาพที่
ทรุดโทรมมาก โดยในปีพ.ศ.2470 บุคคลต่าง ๆ ในสายสกุลบุนนาคได้ทำการปฏิสังขรณ์ภูเขาจำลอง
(เขามอ) โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ ทรงปฏิสังขรณ์ศาลาที่สร้างตาม
อย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตก ที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้สร้างไว้และโปรดให้
ประดิษฐานตราสัญลักษณ์อักษรพระนามย่อ ศ.ว. ที่บริเวณหน้าบันของศาลา ในขณะที่เจ้าจอมเสียม
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ชักชวนญาติพี่น้องในราชินิกุลบุนนาค สร้าง
พระพุทธรูปปางปาลิไลยก์หุ้มรูปหล่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และ
ประดิษฐานไว้ในพระมณฑปโกธิก และพระธรรมไตรโลกาจารย์ปฏิสังขรณ์ศาลาซ้อฟ้าหน้าภูเขา
จำลอง (เขามอ) และซ่อมศาลาเล็กโดยทุนของพระอารามและเงินบริจาค ต่อมาคุณท้าวศรีสุนทร
นาฎก์ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) ภริยาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ได้ซ่อมศาลาซ้อฟ้า
ส่วนหม่อมขาบภริยาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ศัคดี (โต บุนนาค) ก็ได้ซ่อมศาลาหลังภูเขาจำลอง (เขามอ)
อีกหลังหนึ่งด้วย รวมทั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
พระองค์เจ้า-อดิสัยสุริยาภา พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรง
ปฏิสังขรณ์วิหารจำลองบนยอดภูเขาจำลอง (เขามอ) (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556
ก: 90)

และเมื่อปีพ.ศ.2471 นาย ยี คลูเซอร์ (G. Kluzer) เจ้าของบริษัทรับเหมาก่อสร้าง ยี คลู
เซอร์ ก็ได้สร้างศาลาพระนอนด้านหลังภูเขาจำลอง (เขามอ) และในปีเดียวกันหม่อมบัว ภริยา
เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ศัคดี (โต บุนนาค) ได้ปรับปรุงซ่อมสระน้ำของภูเขาจำลอง (เขามอ) (สำนักงาน

ทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 91) จนมาถึงปีพ.ศ.2492 กรมศิลปากรได้กำหนดให้ โบราณวัตถุและโบราณสถานภายในวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร อยู่ในเรื่องกำหนดบัญชีโบราณวัตถุ-สถาน ตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 66 ตอนที่ 64 ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ.2492

จากการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาส-วรวิหาร เมื่อเทียบเคียงกับการศึกษาภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร และที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร ด้วยปัจจัยที่ว่าเป็นพระอารามหลวง อันเป็นพระอารามสำคัญของพระนคร และย่อมมีอิทธิพลต่อแบบอย่างแก่กลุ่มชนชั้นปกครองปฏิบัติตามธรรมเนียมสมัยอย่างพระราชนิยม โดยภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายภูเขาจำลอง (เขามอ) ในพระบรมมหาราชวัง ที่สร้างขึ้นมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาประดับเป็นพุทธบูชาภายในพระอาราม เพื่อถวายพระราชกุศลแด่สมเด็จพระบรมอัยกาธิราชและสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งมีนักวิชาการได้ศึกษาไว้แล้วนั้น ทำให้ทราบได้ว่าโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาไว้ที่วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร โดยการเลือกที่จะใช้พื้นที่ลานด้านหน้าทางทิศตะวันออกของพระอุโบสถ ก่อภูเขาจำลองที่ประกอบไปด้วยประติมากรรมรูปสัตว์ต่าง ๆ ก็เพื่อเป็นการสะท้อนสื่อเชิงคติสัญลักษณ์ของป่าหิมพานต์ในชมพูทวีป(ชาตรี ประกิตนันทการ, 2556: 212)

ส่วนการก่อกองภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจำลองธรรมชาติ ก่อภูเขาจำลอง (เขามอ) และประดับตกแต่งด้วยศิลปกรรมนอกรูปตามพระราชนิยม ได้แสดงถึงความสอดคล้องกันระหว่างการวางผังของงานสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ในบริเวณเขตพุทธาวาสกับตำแหน่งองค์ประกอบต่าง ๆ ในภาพไตรภูมิ กล่าวคือพื้นที่บริเวณเขตพุทธาวาสทางทิศตะวันออก คือ เขาพระสุเมรุที่เน้นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนพื้นที่เขตพุทธาวาสทางทิศตะวันตก คือ การแสดงภาพของชมพูทวีปและลังกาทวีป (ชาตรี ประกิตนันทการ, 2558: 111) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนแล้วแต่เป็นการเสนอวิถีดคิดที่มีประโยชน์แก่การวิเคราะห์ทางรูปแบบและเชิงคติสัญลักษณ์

ดังนั้นเมื่อพิจารณาแล้วจึงอนุมานถึงบทบาทหน้าที่ของภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ว่าอาจเป็นสิ่งประดับพระอารามเนื่องจากงานศิลปสถาปัตยกรรม ที่เป็น

องค์ประกอบร่วมภายในภูเขาจำลอง (เขามอ) นั้น ต่างก็ล้วนสร้างในยุคสมัยที่ต่างกัน และเมื่อศึกษาถึงองค์ประกอบโดยรวมทั้งหมด คำนี้ถึงงานศิลปสถาปัตยกรรมอื่น ๆ งานประติมากรรมและองค์ประกอบตกแต่ง ภายในเขตพุทธาวาส ทั้งตัวอาคารพระอุโบสถ พระวิหาร รวมถึงองค์ประกอบภายใน เช่น องค์ประกอบผังพื้นภายในเขตพุทธาวาส ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถที่เขียนขึ้นเมื่อแรกสถาปนาพระอาราม เล่าเรื่องปฐมสมโพธิ โดยเนื้อหากล่าวถึงประวัติทั้งหมดขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่กำเนิดและเน้นพุทธประวัติตอนตรัสรู้เป็นสำคัญ ส่วนฝาผนังทั้งสองข้างเขียนเรื่องชาดก (ในปีพ.ศ.2566 ได้มีการเขียนจิตรกรรมฝาผนังใหม่ ดังที่กล่าวไปแล้วในข้างต้น) และภายในพระวิหารแต่เดิมก็ได้มีภาพจิตรกรรมฝาผนังประดับอยู่ ดังนั้นทำให้ไม่สามารถวิเคราะห์ถึงภาพรวมที่สะท้อนถึงคติจักรวาลทัศน์ ในพื้นที่ทั้งพระอารามได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์และชัดเจนมากนักเหมือนอย่างวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร แต่ว่าถ้าหากต้องการจะเปรียบภูเขาจำลอง (เขามอ) วัดประยูรวงศาวาสวิหาร เป็นเสมือนเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาลที่ตั้งอยู่กลางสระน้ำ ก็เปรียบได้เพียงแค่องค์พระเจดีย์จำลองที่ตั้งอยู่บนยอดภูเขาจำลอง (เขามอ) เนื่องจากภายในพระเจดีย์จำลองได้มีการสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ อัฐิธาตุบุคคลสำคัญหรือพระพุทธรูป (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 106) ดังนั้นพระเจดีย์จำลองจึงมีลักษณะที่คล้ายกับการประดิษฐานของพระเจดีย์จุฬามณีที่ตั้งอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หรือเป็นธาตุเจดีย์เท่านั้น

ส่วนพระปรางค์ที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) โดยอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระเจดีย์จำลอง หากพิจารณากันตามรูปธรรมแล้วองค์พระปรางค์ก็มีศักดิ์ตามคติสัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรม ที่แสดงถึงเจดีย์สถานที่มีรูปแบบเสมือนเขาพระสุเมรุด้วยตัวงานสถาปัตยกรรมอยู่แล้ว แต่เมื่อพิจารณาอย่างองค์รวมทั้งภายในพระปรางค์ที่สันนิษฐานว่าบรรจุอัฐิธาตุบุคคลสำคัญในสายสกุลขุนนาคน (สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556: 120) และสถานที่ตั้งทางกายภาพที่อยู่ต่ำกว่าองค์พระเจดีย์จำลอง ทำให้ไม่สามารถวิเคราะห์ถึงภาพรวมที่สะท้อนถึงคติจักรวาลทัศน์ในพื้นที่ทั้งพระอารามทั้งหมดได้อย่างชัดเจนด้วยเช่นกัน

ทั้งนี้ถึงแม้ว่าภูเขาจำลอง (เขามอ) มีวัตถุประสงค์เป็นเพียงแค่สถานที่บรรจุอัฐิธาตุหรืออุทยานประจำพระอาราม แต่ก็สร้างคุณค่าทางสุนทรียภาพที่เกิดจากธรรมชาติ สะท้อนแนวความคิดทางด้านสัณฐานจักรวาลทัศน์ ที่ผสมผสานทั้งวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

เป็นการสื่อถึงคติสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุเฉพาะภายในพื้นที่มณฑลของภูเขาจำลอง (เขามอ) ร่วมกับคติความเชื่อตามหลักปรัชญาจีน ของการสร้างความสมดุลทางธรรมชาติที่จะนำไปสู่ความเป็นมงคล โดยนำวัสดุและองค์ประกอบของการประดับอย่างศิลปะจีนมากรูปลักษณ์อย่างเขาพระสุเมรุ นับว่าเป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและวัฒนธรรมอันหลากหลายที่เกิดขึ้น

นอกจากนั้นแล้วยังมีข้อที่น่าสนใจเกี่ยวกับลักษณะองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของภูเขาจำลอง (เขามอ) ทั้งองค์พระเจดีย์จำลอง พระวิหารจำลอง พระพุทธรูปปางค์ และศาลาจำลองต่าง ๆ นั้น มีความคล้ายกับวัดพระแก้วน้อย อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งสามารถอนุมานได้ว่าอาจมีความเกี่ยวเนื่องกันบ้างไม่มากนัก เนื่องจากเป็นงานสถาปัตยกรรมที่อยู่ในช่วงระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน และผู้ที่เป็นแม่กองและนายงานควบคุมดำเนินการก่อสร้างก่อสร้างแล้วแต่เป็นบุคคลเกี่ยวเนื่องกับวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ดังที่กล่าวมาแล้ว (ภาพที่ 184)

ภาพที่ 184 วัดพระแก้วน้อย อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี
ที่มา: โครงการจัดทำแหล่งเรียนรู้เสมือนจริงสำหรับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร. (2566).
อุทยานประวัติศาสตร์ พระนครคีรี. สืบค้นจาก <https://bit.ly/3CRYp8f>

องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

สีมา

สีมา หมายถึง เขตกำหนดพื้นที่ชุมนุม แสดงความพร้อมเพรียงของพระสงฆ์ เป็นเขตที่พระภิกษุสงฆ์ได้ตกลงไว้เพื่อทำสังฆกรรมร่วมกัน ซึ่งการทำสังฆกรรมดังกล่าว คือ กิจที่พึงกระทำในที่ประชุมสงฆ์มี 4 ลักษณะ ได้แก่ **อปโลกนกรรม** คือกรรมที่ทำเพียงด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ไม่ต้องตั้งญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น แจกการลงพรหมทัณฑ์แก่สงฆ์ ส่วน **ญัตติกรรม** หมายถึง กรรมที่ทำเพียงการตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและปวารณา และ **ญัตติจตุตถกรรม** หมายถึง กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา 1 ครั้ง เช่น สมมติสีมา ให้ผ้ากฐิน ส่วน **ญัตติจตุตถกรรม** นั้นก็หมายถึง กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา 3 ครั้ง เช่น การอุปสมบท เป็นต้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551: 415) ทั้งนี้เขตของสีมาสำหรับการทำสังฆกรรมนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นพื้นที่ที่ต้องห้ามสำหรับพระภิกษุสงฆ์ทุกรูป ไม่ว่าจะสังกัดในพระอารามนั้น ๆ หรือไม่ก็ตาม ถ้ามีการทำสังฆกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นภายในเขตสีมานี้แล้ว พระสงฆ์ทุกรูปที่อยู่หรือเข้ามาภายในพื้นที่ดังกล่าวจะต้องเข้าร่วมทำสังฆกรรมด้วยทันที ด้วยเหตุนี้หากมีพระภิกษุสงฆ์รูปใดไม่พร้อมที่จะเข้าร่วมทำสังฆกรรมในช่วงเวลานั้น ก็ต้องระงับไม่ให้อำนาจไปยังพื้นที่ดังกล่าว เพราะจะเป็นเหตุให้การทำสังฆกรรมที่เกิดขึ้นอยู่นั้นต้องถือเป็นโมฆะทันที ดังนั้นการกำหนดเขตสีมา ก็เพื่อให้เกิดเป็นระเบียบสำหรับพระภิกษุสงฆ์ใช้ปฏิบัติร่วมกัน ในการทำสังฆกรรมได้อย่างพร้อมเพรียง อีกทั้งยังทำให้เกิดพื้นที่และที่ตั้งที่ชัดเจนในการทำสังฆกรรม (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 111) ทั้งนี้เขตของสีมาสามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ (วชิรญาณวโรรส, 2553: 12)

พัทธสีมา

พัทธสีมา หมายถึง เขตที่ภิกษุสงฆ์กำหนดผูกขึ้นเพื่อใช้ทำสังฆกรรม ซึ่งตามประเพณีและวัฒนธรรมที่ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา พระภิกษุสงฆ์สามารถขอพระราชทานอุทิศถวายที่ดินจากองค์พระมหากษัตริย์ เพื่อแยกเขตพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งในการกำหนดเขตทำสังฆกรรมออกจากพื้นที่เขตบ้าน โดยเรียกว่าวิสุงคามสีมา (เลื่อนฐานะมาจากสำนักสงฆ์มาเป็นพระอาราม สำหรับพระสงฆ์นับว่าเป็นพระอารามที่สมบูรณ์ด้วยฐานะทั้งทางกฎหมายและทางพระวินัยทุกประการ) องค์พระมหากษัตริย์ก็

จะทรงประกาศพระราชทานให้แก่พระสงฆ์เป็นการเฉพาะ โดยประกาศเป็นพระบรมราชโองการ
ตั้งนั้นวิสุคามสีมานั้นสามารถจัดว่าเป็นพัทธสีมาอย่างหนึ่งเช่นกัน (วชิรญาณวโรรส, 2553ก: 42) แต่
ทั้งนี้ในทางปฏิบัติของการขอพระราชทานวิสุคามสีมา จะเป็นการขอเฉพาะพื้นที่บริเวณที่ตั้งของ
พระอุโบสถ

อพัทธสีมา

อพัทธสีมา หมายถึง เขตชุมนุมสงฆ์ที่พระภิกษุสงฆ์ไม่ได้กำหนดขึ้นเอง แต่ยึดถือตามสิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ หรือยึดถือตามเขตที่มีบัญญัติไว้อยู่แล้วเป็นเครื่องกำหนดมี 3 ประเภท คือ
คามสีมา (นิคมสีมา) หมายถึง เขตที่กำหนดด้วยบ้านหรือสีมาที่ถือกำหนดโดยใช้บ้านที่พระสงฆ์เข้าไปอาศัยอยู่ **สัตตพัณฑสีมา** หมายถึง เขตสีมาที่กำหนดขึ้นป่า พื้นที่ที่ไม่มีคนสร้างหรือตั้งบ้านเรือนโดยวัดจากสุดแนวของพระสงฆ์ออกไปด้านละ 7 อัฒันตรโดยรอบ ซึ่งอัฒันตรนั้นเป็นมาตราวัดในภาษามคธ โดย 1 อัฒันตรเทียบตามมาตราของไทยเท่ากับ 28 ศอก หรือ 7 วา หากเทียบตามมาตรฐานสากลในปัจจุบันเท่ากับ 14 เมตร (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 315) และ
อุทกุกเขปสีมา หมายถึง สีมาที่ใช้น้ำกำหนดพื้นที่ เขตของสีมาชนิดนี้มีเกณฑ์กำหนดของพื้นที่โดยการวัดน้ำสาตของผู้ที่มีอายุและมีกำลังปานกลางประมาณ 3 วา (วชิรญาณวโรรส, 2553ข: 45) ซึ่งยืนที่ริมฝั่งน้ำแล้ววัดน้ำสาตออกไปจนสุดกำลังหรืออาจจะใช้ทรายก็ได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 315) ตามพระธรรมวินัยได้บัญญัติอุทกุกเขปสีมาไว้มี 3 ลักษณะ คือ แม่น้ำ (นที) ต้องเป็นแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลอยู่เสมอ ไม่ขังนิ่ง และจะต้องเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่ได้เกิดจากการขุดของมนุษย์ มีความลึกพอที่จะเปียกอันตรายวาสก (ผ้าสบง) ของภิกษุณี (วชิรญาณวโรรส, 2553: 44) ทะเล (สมุทฺร) ต้องเป็นทะเลน้ำเค็ม โดยกำหนดเขตตั้งแต่แนวชายฝั่งจนถึงเขตที่น้ำลงออกไปมากที่สุด และขาดสระ คือ พื้นที่ที่มีน้ำขังเองโดยตามธรรมชาติ เช่น บึง หนอง ทะเลสาบ (ภาพที่ 185 และภาพที่ 186)

การทำสังฆกรรมในน้ำทั้ง 3 ชนิดนั้นมักจะสร้างแพหรือทำบนเรือ โดยจะต้องผูกกับหลักที่อยู่ในน้ำหรือทอดสมอกี่ได้ และห้ามทำสังฆกรรมในขณะที่กำลังเคลื่อนไหลลอยไปตามกระแสน้ำ สำหรับการเข้าถึงเขตทำสังฆกรรมนั้นจะต้องใช้สะพานพาดจากฝั่ง แต่มีข้อพึงระวังไว้ว่าขณะที่ทำสังฆกรรมจะต้องเอาสะพานนั้นออก ห้ามไม่ให้มีจุดเชื่อมต่อกันระหว่างกับฝั่งกับแพหรือเรือ เพราะจะถือว่าแพหรือเรือนั้นเป็นส่วนหนึ่งของผืนดินทั้งที่ (สมคิด จิระทัศน์กุล, 2554: 114) และถ้าหากพระสงฆ์

อยู่บนร้านที่สร้างขึ้นในแม่น้ำ หรือต้นไม้ที่เกิดและเติบโตในแม่น้ำก็สามารถทำสังฆกรรมได้เช่นกัน (น. ฦ ปากน้ำ [นามแฝง], 2540: 117)

สีมาที่ใช้ผืนน้ำกำหนดพื้นที่นอกจากที่กล่าวไปแล้วนั้น ในคัมภีร์มหารวรรคได้มีการกำหนดสีมาประเภทที่เกี่ยวกับน้ำอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า นทีปารสีมา แปลว่า สีมาฝั่งน้ำ (วชิรญาณวโรรส, 2553: 38) หมายถึงการกำหนดเขตสีมาที่สมมุติคร่อมฝั่งแม่น้ำทั้งสองฝั่งไว้ โดยมีแนวลำน้ำไหลผ่านระหว่างกลาง ทั้งนี้ตามพระธรรมวินัยกำหนดไว้ว่าจะต้องเป็นพื้นที่ที่มีเรื่องเล่าผ่านอยู่เสมอ สาเหตุของการกำหนดสีมาแบบนี้ก็เพื่อให้เกิดความสะดวกแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ที่สามารถทำสังฆกรรมในเวลาเดียวกันพร้อมกันได้โดยไม่ต้องข้ามลำน้ำมายังอีกฝั่งหนึ่ง อย่างไรก็ตามการผูกสีมาประเภทนี้ก็ไม่เป็นที่นิยมเนื่องจากในทางปฏิบัติแล้วยากต่อการทำสังฆกรรมให้พร้อมกันและยากต่อการดูแลรักษา (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 115) (ภาพที่ 187)

ภาพที่ 185 ภาพอุทกุกเขปสีมา
ที่มา: น. ฦ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2540). สีமாகา สมุดข่อยวัดสุทัศนเทพวราราม.
กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ภาพที่ 186 ภาพพระสงฆ์ทำสังฆกรรมบนร้านหรือต้นไม้ที่เกิดและเติบโตในแม่น้ำ
 ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2540). สีมากลา สมุดข่อยวัดสุทัศนเทพวราราม.
 กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

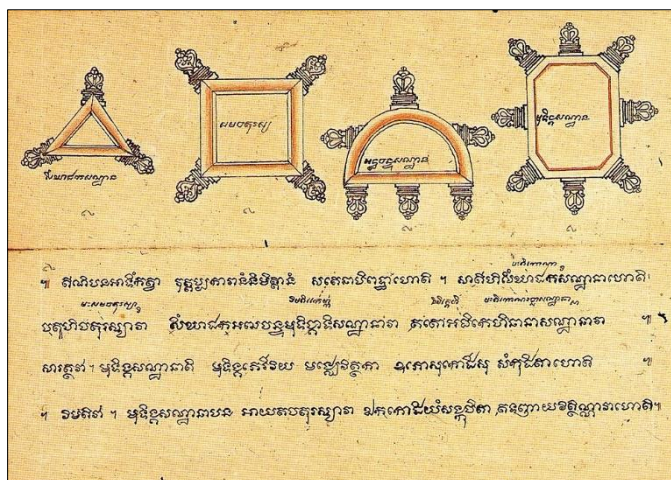

ภาพที่ 187 ภาพนทีปารสีมา สีมาที่สมมุติคร่อมฝั่งแม่น้ำทั้ง 2 ฝั่ง
 ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2540). สีมากลา สมุดข่อยวัดสุทัศนเทพวราราม.
 กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ในสมัยพุทธกาลการทำสังฆกรรมต้องการเพียงแค่พื้นที่โล่ง ที่มีการกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจนเท่านั้น โดยพื้นที่ของขอบเขตกำหนดไว้ว่าจะต้องไม่เล็กเกินไปกว่าพระสงฆ์ 21 รูปนั่งหัตถบาสนได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 468) ซึ่งหมายถึงในระยะใกล้ตัวบุคคลหนึ่ง โดยวัดจากส่วนสุดด้านหลังของผู้เหยียดมือออกไป เช่น ถ้ายืนวัดจากส้นเท้า ถ้านั่งก็วัดจากสุดหลังอวัยวะที่ นั่ง ถ้านอนวัดจากสุดข้างด้านที่นอน จนถึงส่วนสุดด้านใกล้ของกายอีกบุคคลหนึ่ง โดยนับนี้ตามพระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระยาวชิรญาณวโรรสที่ทรงไว้ในวินัยมุข เล่ม 1 และ 2 สรุปได้ว่าให้ห่างกันได้ไม่เกิน 1 ศอก คือมีช่องว่างระหว่างกันไม่เกิน 1 ศอก และต้องกว้างไม่เกิน 3 โยชน์ หากสมมุติเขตสีมาให้เล็กหรือใหญ่กว่านี้ถือว่าเป็นสีมาวิบัติ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 449) คือสีมาที่ใช้ไม่ได้ทำให้สังฆกรรมที่ทำในขณะนั้นเสียหรือเป็นโมฆะ ในพระไตรปิฎก เล่มที่ 8 หมวดพระวินัยปิฎกเล่มที่ 8 คัมภีร์ปริวารได้บัญญัติสาเหตุแห่งการกระทำที่เกิดวิบัติโดยสีมา 11 อย่าง ได้แก่ สมมุติสีมาเล็กเกินโดยพระสงฆ์ 21 รูปไม่สามารถนั่งเข้าหัตถบาสนกันได้ สมมุติสีมาใหญ่เกิน 3 โยชน์ สมมุติสีมามีนิมิตขาด สมมุติสีมาใช้เงาเป็นนิมิต สมมุติสีมาไม่มีนิมิต พระสงฆ์อยู่ภายนอกสีมา สมมุติสีมา สมมุติสีมาในนที สมมุติสีมาในสมุทร สมมุติสีมาในชาติสระ คาบเกี่ยวสีมาด้วยสีมาและทับสีมาด้วยสีมา อีกทั้งถ้าหากพระสงฆ์ 2 กลุ่มจะทำสังฆกรรมในเวลาเดียวกัน ไม่ว่าจะป็นในป่าหรือในน้ำจะต้องเว้นให้ห่างกันเพียง 3 อัฒกันตร หรือ 3 อุทกุกเขป (น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], 2540: 22) ซึ่งสีมานั้นกำหนดเขตแดนด้วยเครื่องหมายบอกเขตที่เรียกว่า นิมิตเหนือนิมิต นิยมใช้หินหรือศิลาเป็นวัสดุในการสลักเป็นแผ่นและประดิษฐานไว้ โดยถือว่าเป็นสัญลักษณ์แทนนิมิตเรียกว่า **ใบเสมา** นอกจากนั้นแล้วยังสามารถใช้สิ่งต่างๆเป็นเครื่องหมายนิมิตได้อีก 8 ชนิดคือ (วชิรญาณวโรรส, 2553: 15) ใช้ **ภูเขา** โดยกำหนดไว้ว่าภูเขานั้นจะต้องเป็นภูเขาดินล้วน ภูเขาศิลาล้วนหรือภูเขาศิลาปนดิน ทั้ง 3 ชนิดนี้สามารถใช้เป็นนิมิตได้ หรือใช้ **ศิลา** ที่จะต้องเป็นศิลาที่ตั้งสูงขึ้นไปบนพื้นดิน ขนาดเท่ากับตัวโคหรือกระบือ โดยกำหนดขนาดอย่างต่ำเท่ากับก้อนน้ำอ้อยหนัก 32 ปละ (ประมาณ 5 ชั่ง) (น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], 2540: 35) ห้ามใช้ศิลาก้อนเล็ก ๆ ก่อรวมกันเป็นกอง และไม่ให้อาศัยก้อนศิลาที่มีขนาดใหญ่เท่ากับตัวของช้าง ใช้ **ป่าไม้** กำหนดให้ใช้กลุ่มหรือหมู่ต้นไม้ประเภทไม้ที่มีแก่น คือไม้เนื้อแน่น ยังไม่ตายยังคงยืนต้นอยู่โดยขึ้นเป็นกลุ่มรวมกันอย่างต่ำ 4-5 ต้น เช่นต้นสัก ต้นรัง ต้นมะม่วงสามารถใช้เป็นนิมิตได้ ส่วนดงหญ้าหรือต้นไม้ที่มีลักษณะเปลือกข้างนอกแข็งแต่ข้างในเนื้อไม้ซุย เช่น ต้นตาล ต้นมะพร้าวห้ามไม่ให้ใช้ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระวินิจฉัยแย้งไว้ว่า ต้นตาลเป็นต้นไม้ที่มีอายุยืนและเป็นเครื่องหมายบอกเขตที่นาก็น่าจะเป็น

สิ่งที่ใช้ได้เช่นกัน หรือ **ต้นไม้** โดยให้ใช้ต้นไม้ประเภทไม้ที่มีแก่นที่ยังยืนต้นอยู่เช่นเดียวกับป่าไม้ แต่ใช้กำหนดเพียงต้นเดียวและต้นไม้ นั้นจะต้องเป็นต้นไม้ที่ขึ้นเองบนพื้นดิน หรือถ้าจะเป็นต้นไม้ที่ปลูก ก็ควรที่จะเอาลงดินแล้วห้ามไม่ให้ใช้ต้นไม้ที่อยู่ในกระถาง ใช้ **ทางสัญจร** จะต้องเป็นเส้นทางที่ยังคงใช้งานอยู่ไม่ว่าจะเป็นทางเดินหรือทางคมนาคมขนส่ง (ทางเกวียน) ส่วนเส้นทางที่แยกออกไปจากเส้นทางหลัก แล้วกลับเข้ามาบรรจบกับเส้นทางหลักอีกครั้งนั้น หรือเส้นทางที่ไม่ใช้แล้วนั้นห้ามไม่ให้ใช้เป็นนิมิตสามารถใช้ **จอมปลวก** กำหนดไว้ว่าถ้าจะใช้เป็นนิมิตนั้น ขนาดที่เล็กที่สุดจะต้องสูง 8 นิ้ว หรือเท่ากับเข่าของโค ใช้ **แม่น้ำ** ดังที่กล่าวไปแล้วในข้างต้น ในหัวข้อเรื่องอุทกทุกเขปหรืออุทกเขปสีมา และใช้ **น้ำ** ที่จะต้องเป็นน้ำที่นิ่งไม่ไหล เช่น ในหนอง บึง สระหรือบ่อน้ำ นอกจากนั้นแล้วพระอาจารย์ผู้แต่งอรรถกถาปกรณ์มหาวรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์หมวดที่ 3 ในทั้งหมดที่มีอยู่ 5 หมวดของพระวินัยปิฎก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 306) กล่าวว่าน้ำนิ่งซึ่งอยู่ในแอ่งน้ำขังเล็ก ๆ น้ำที่ตักมาแล้วเทลงในหลุมที่ขุดใหม่ ถ้ายังขังอยู่จนสวดกรรมวาจาจบ ก็สามารถใช้ได้แต่จะต้องทำกองดิน กองทราย กองศิลาหรือปักหลักไม้ หลักศิลาไว้เป็นเครื่องหมายด้วย แต่ทั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ-วโรรส ทรงมีพระวินิจฉัยแย้งว่าพระอาจารย์ผู้แต่งอรรถกถาปกรณ์มหาวรรคว่าไม่น่าจะใช้ได้เพราะเป็นเสมือนของที่ทำเล่นไม่มั่นคงถาวรเท่าที่ควร

การกำหนดพื้นที่นิมิตแต่เดิม ไม่มีข้อกำหนดที่ตายตัวว่าจะต้องมีลักษณะรูปร่างของพื้นที่นั้นอย่างไร เนื่องจากเป็นพิธีกรรมเฉพาะของพระสงฆ์ ดังนั้นเมื่อแรกเริ่มแบบแผนลักษณะผังของนิมิตจึงไม่ได้กำหนดลงไปอย่างชัดเจนว่าควรเป็นอย่างไร มีเพียงข้อแม้ว่าการกำหนดตำแหน่งของนิมิตต้องมีอย่างน้อย 3 จุดขึ้นไปที่สามารถทำให้เกิดการชักแนวลากถึงกันจนเป็นพื้นที่ ถ้าหากมีเพียงแค่ 2 จุดไม่สามารถทำได้เพราะจะไม่เกิดแนวชักลากที่ทำให้เกิดพื้นที่ แต่จำนวนตำแหน่งของนิมิตจะมีมากแค่ไหนนั้นไม่ได้กำหนดไว้ (วชิรญาณวโรรส, 2553ก: 18) โดยลักษณะพื้นที่ของนิมิต 3 จุดมี (วชิรญาณวโรรส, 2553ข: 19) นิมิต 3 จุด กงฉากตรง นิมิต 3 จุด กงฉากเฉียง ส่วนลักษณะของพื้นที่ที่มีนิมิต 4 จุด มีอย่างรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส สี่เหลี่ยมผืนผ้า (สี่เหลี่ยมรี) สี่เหลี่ยมสอบ สำหรับลักษณะของพื้นที่ที่มีนิมิต 6 จุดก็จะมีลักษณะอย่างคล้ายตะโพก ลักษณะคล้ายบันฑะหรือกลอง 2 หน้า (ภาพที่ 188)

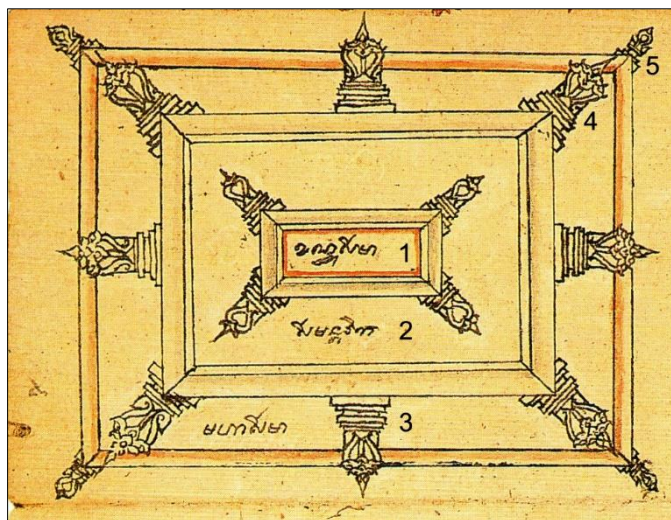
ภาพที่ 188 ภาพลักษณะการกำหนดพื้นที่ของนิมิตในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งแบบสามเหลี่ยม ครึ่งวงกลมและสี่เหลี่ยม

ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2540). **สีมาภา สมุดข่อยวัดสุทัศน์เทพวราราม.**

กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ในบางครั้งนั้นหากมีพระสงฆ์ทำสังฆกรรมพร้อมกันหลายอย่าง ซึ่งเป็นการยากที่จะเกิดความพร้อมเพรียงกันได้หรือมีพระสงฆ์เป็นจำนวนมาก จึงเป็นเหตุให้การกำหนดพื้นที่ของสีมานั้นเล็กเกินไป จึงอาจจะเกิดปัญหาขึ้นได้ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์และความสมบูรณ์พร้อมถึงซึ่งการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ จึงมีการกำหนดสีมาขึ้นอีกประเภทหนึ่งในอรรถกถากำหนดให้มีสีมาใหญ่ครอบสีมาเล็กอีกชั้นหนึ่ง เพื่อให้สามารถเลือกขนาดของขอบเขตพื้นที่ ในการทำสังฆกรรมได้อย่างเหมาะสม โดยเรียกว่า **มหาสีมา** และเรียกสีมาเล็กที่อยู่ภายในนั้นว่า **ขันทสีมา** หากว่าขันทสีมาเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำจะต้องถมขันทสีมาให้มีพื้นที่สูงขึ้น (น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], 2540: 87) ทั้งนี้จะต้องเว้นพื้นที่ระหว่างมหาสีมาและขันทสีมา มีขนาดความกว้างกำหนดไว้ตั้งแต่ 1 ศอก หรือ 1 คืบ หรือ 4 นิ้ว เป็นเขตกันซึ่งเรียกว่า **สีมันตริก** ดังนั้นสีมันตริกจึงมีลักษณะเป็นพื้นที่ล้อมรอบ ขันทสีมาเปรียบเสมือนการใช้แนวลำน้ำแยกเขตของพื้นดินให้ขาดออกจากกัน (วชิรญาณวโรรส, 2553: 35) สีมันตริกนั้นเป็นพื้นที่ที่ช่วยไม่ให้สีมาทั้ง 2 เขตนั้น **สังกระ** คือ คาบเกี่ยวหรือเกี่ยวพันกัน อันจะเป็นเหตุให้เกิดสีมาวิบัติได้ การทำมหาสีมาเท่าที่ปรากฏในสยาม เพิ่งจะมีขึ้นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์ทรงสร้างวัดที่มีมหาสีมา 3 แห่งคือ วัดโสมนัสราชวรวิหาร วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหารและวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร (ภาพที่ 189) (สมคิด จิระทัศน์กุล, 2533: 138)

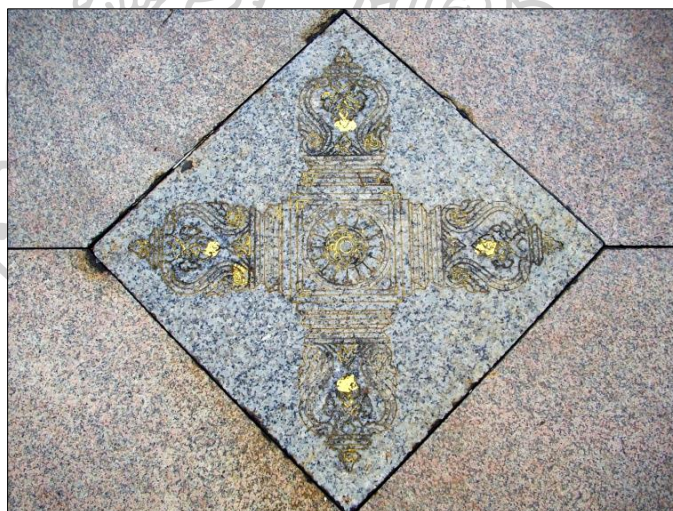
ภาพที่ 189 ภาพแสดงมหาสีมา

หมายเลข 1 คือชั้นสีมา, หมายเลข 2 คือสีมนตรีก, หมายเลข 3 คือ มหาสีมา, หมายเลข 4 คือ นิमितในของมหาสีมา และหมายเลข 5 คือ นิमितนอกของมหาสีมา
ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2540). **สีมากถา สมุดข่อยวัดสุทัศน์เทพวราราม**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ส่วนลักษณะของการกำหนดรูปแบบ ตำแหน่งและวิธีติดตั้งของโบเสมา ที่ใช้ล้อมพระอุโบสถทางพุทธศาสนสถานนั้นมีอยู่ 4 ลักษณะคืออย่าง **เสมาลอย** ที่ปักโบเสมาลงบนพื้นดินโดยตรง หรือบนฐานที่ตั้งอยู่โดด ๆ รอบพระอุโบสถ **เสมาบนกำแพงแก้ว** คือ เสมานิ่งแทนที่มีกำแพงแก้วซัดถึงกันทั้ง 8 แทน รูปแบบอย่าง **เสมาแบนผนัง** เป็นเสมาที่ติดประดับเข้ากับส่วนของผนังด้านนอกพระอุโบสถ ในกรณีที่เขตพัทธสีมานั้นถูกกำหนดให้ตัวอาคารมีขนาดใหญ่จนเต็มพื้นที่ และ **เสมาแบบพิเศษ** หมายถึง การทำเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แสดงบนวัสดุปูพื้น เช่น เสม

ที่วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร และที่วัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร (สมคิด จิระทัคนกุล, 2554: 27) (ภาพที่ 190)

ปกติโดยทั่วไปแล้วนั้นแต่ละจุดจะใช้เสมาเพียงใบเดียวหรือแท่งเดียว แต่บางวัดอาจจะเห็นใบเสมาปักในจุดๆหนึ่งมากกว่า 1 ใบ โดยมีตั้งแต่ 2 ใบ ถึง 3 ใบ ทั้งนี้แนวความคิดในการใช้ใบเสมาที่ต่างจากธรรมเนียมปฏิบัติเช่นนี้ มีข้อสันนิษฐานหลายนัยด้วยกันคือ เนื่องจากการผูกสีมาที่ต่างเวลา และต่างนิภายในสถานที่เดียวกัน โดยการทำเช่นนี้ด้วยเหตุที่ฝ่ายหลังเมื่อจะมาใช้พื้นที่แห่งนั้น แต่ไม่มีความมั่นใจในความบริสุทธิ์ของเขตสีมาเดิมจึงได้ทำการสวดถอนและผูกสีมาขึ้นใหม่อีกครั้ง หรือด้วยเหตุที่ว่าในสมัยโบราณมีวัดอยู่ 2 ฝ่าย คือ อรัญวาสีและคามวาสี เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่และเพื่อไม่ให้เป็นการเลือกปฏิบัติ ก็จะทำทรงอาราธนาพระสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่ายให้มาผูกพัทธสีมาพร้อมกัน วัดหลวงจึงมีใบเสมา 2 ใบ ส่วนวัดราษฎร์ก็ขึ้นอยู่กับว่าจะสร้างเพื่อสังกัดฝ่ายใด ใบเสมาจึงใช้เพียงแคใบเดียว (สมคิด จิระทัคนกุล, 2554: 120)

ภาพที่ 190 ภาพสัญลักษณ์แสดงแทนใบเสมา วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มิถุนายน 2561

วัสดุที่ใช้เป็นนิมิตปัจจุบันนิยมใช้ศิลา มีลักษณะเป็นลูกกลมกันเป็นส่วนใหญ่ โดยฝังลงภายในหลุมแล้วก่อฐานตั้งใบเสมาทำซุ้มไว้เหนือนิมิตนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรสทรงมีพระวินิจฉัยไว้ว่า ถ้านิมิตอยู่ข้างบนอาจสามารถเคลื่อนที่โยกย้ายได้ง่าย แต่จุดประสงค์เดิมของนิมิตเพื่อต้องการให้เป็นสิ่งที่สามารถมองเห็นได้อย่างเปิดเผยในเวลาทุกนิมิต (วชิรญาณวโรรส, 2553ก: 31) ทั้งนี้ใบเสมาที่แสดงให้เห็นถึงการกำหนดขอบเขตของสีมา มีวิวัฒนาการทางรูปแบบ ขนาด และลวดลายประดับที่แตกต่างกัน อิทธิพลทางศิลปกรรมของแต่ละยุคแต่ละสมัย ในสมัยทวารวดีนั้นใบเสมาขนาดใหญ่แกะสลักเป็นภาพเล่าเรื่องชาดก ในสมัยสุโขทัยใช้ใบเสมาเป็นนิมิตมีขนาดใหญ่ทำจากหินชนวนปักอยู่บนที่พื้นดิน (วชิรญาณวโรรส, 2553ข: 31) สมัยอยุธยาใบเสมาก็มีขนาดใหญ่เช่นกันและเริ่มมีการแกะสลักลวดลาย โดยทำมาจากหินทรายแดงและหินทรายขาวจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น การใช้หินชนวนสีเทาขนาดใหญ่เป็นใบเสมาก็ยังคงปรากฏอยู่ แต่ไม่มีลวดลายประกอบมากนัก เนื่องด้วยชนิดของหินไม่เอื้ออำนวยต่อการแกะสลัก สมัยอยุธยาตอนกลางหินชนวนก็ยังคงเป็นวัสดุหลักที่ใช้กันอยู่และมีการใช้หินทรายเนื้อละเอียดกันบ้าง อีกทั้งเริ่มมีการแกะสลักลายประกอบใบเสมา แต่ขนาดนั้นก็เริ่มเล็กลงมาด้วยเช่นกัน จนถึงปลายกรุงศรีอยุธยาใบเสมาทำจากหินทรายสีขาว (น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], 2549: 218) และมีขนาดเล็กลงอย่างเห็นได้ชัดพร้อมกันนั้นก็ปรากฏการทำฐานหรือแท่นสูงสำหรับปักใบเสมา แล้วเรียกองค์ประกอบรวมทั้งชุดนี้ว่า **เสมานั่งแท่น** (ภาพที่ 191 ภาพที่ 192 และภาพที่ 193) (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 117)

ภาพที่ 191 ภาพใบเสมานั่งแทนวัดสระบัว อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี
ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2524). ศิลปบนใบเสมา. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ภาพที่ 192 ภาพใบเสมาวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2524). ศิลปบนใบเสมา. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ภาพที่ 193 ภาพใบเสมาวัดบรมนิวาสราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2524). ศิลปบนใบเสมา. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ลักษณะของซุ้มเสมาวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

แนวเขตสีมาที่กำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เขตแดนเฉพาะสำหรับการทำสังฆกรรมร่วมกันตามบัญญัติพระวินัยของพระภิกษุสงฆ์วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร กำหนดด้วยเสมานั่งแท่นและมีซุ้มเสมาที่มีกำแพงแก้วซกถึงกันทั้ง 8 ทิศ ตัวซุ้มเสมามีลักษณะเป็นทรงสี่เหลี่ยมตัดมุม ประกอบด้วยส่วนที่เป็นฐานเชิง ชุดบัวคว่ำ ถัดขึ้นไปคาคดด้วยลูกแก้ว มีท่อนไม้เซาะร่องเป็นช่องสี่เหลี่ยมและถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงาย จากนั้นจึงเป็นตัวซุ้มที่เจาะเป็นช่องซุ้มโค้ง ส่วนบนของซุ้มโค้งคาคดด้วยลูกแก้ว เหนือขึ้นไปเป็นชั้นบัวหงายที่รองรับส่วนยอดของซุ้มเสมาที่เป็นทรงเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง ภายในซุ้มมีใบเสมาคู่เอวคอดยอดปริกตั้งอยู่บนฐานปูนปั้นรูปดอกบัว ยอดของซุ้มเสมาที่บัวกลุ่มและปลียอด เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ได้เปิดทองประดับกระจกสีเมื่อปีพ.ศ.2428 (ภาพที่ 194 ภาพที่ 195 และภาพที่ 196) (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมมจิตโต), 2556: 122)

ภาพที่ 194 ภาพซุ้มเสมาและกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตก วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
 ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 195 ภาพซุ้มเสมา วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
 ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 196 ภาพโบสถ์ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

คติสัญลักษณ์ของการสร้างกำแพงแก้ว

สืบเนื่องมาจากองค์ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ที่ได้รับทราบกันมา มูลเหตุของการสร้างกำแพงแก้วมีนัยที่แสดงถึงการเปรียบอุปมาถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่สถิตของพระอินทร์ โดยมาจากภาพที่สร้างขึ้นในไตรภูมิพระร่วง หรือไตรภูมิภิกษา ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระมหากษัตริย์ที่ 1 (พระยาธิไทย) เป็นวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาที่แสดงข้อคิดเห็นต่าง ๆ ประกอบไปด้วยเรื่องบาปและบุญที่บุคคลทั้งหลายได้กระทำไว้ในชีวิต เพื่อเป็นการน้อมนำจิตใจของประชาชนให้ยึดมั่นอยู่ในคุณธรรมความดีตามหลักธรรมและยังมีอิทธิพลต่อความคิด ความเชื่อของคนไทยโดยทั่วไป โดยเฉพาะเมื่อได้มีการอธิบายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ว่าเป็นที่สถิตของพระอินทร์ เทพผู้เป็นใหญ่ของเหล่าเทวดาบนสวรรค์ ว่าเป็นเมืองที่กว้างใหญ่และสวยงามดังความที่ปรากฏต่อไปนี้

แต่ชั้นฟ้าอันชื่อว่าจาดุมหาราชิกาขึ้นไปไกลได้ 336,000,000 วา จะถึงชั้นฟ้าอันชื่อว่าดาวดึงษานั้น ๆ ตั้งอยู่เหนือจอมเขาพระสิเนรุราชันั้น เป็นเมืองของพระอินทร์โดยกว้างคณนาไว้ได้ 8,000,000 วา มีปราสาท ปราสาทแก้ว เฉพาะซึ่งจอมเขาพระสิเนรุราชบรรพตแลมีที่เล่นที่หัวสนุกนั้นนักหนาโส แต่ประตูเมืองหลวงฝ่ายตะวันออกเมืองแห่งสมเด็จจอมรินทรราชิ

ราช ไปถึงประตูเมืองฝ้าย ตระวันตกโดยไกลได้ 8,000,000 วาแลฯ แต่ประตูฝ้ายข้างทักษิณ
ทิศไปถึงประตูฝ้ายข้างอุดรทิศ เมืองพระอินทร์เจ้านั้นโดยไกลได้ 8,000,000 วา **มีกำแพงแก้ว
ล้อมรอบ** มีประตุนั้นได้ 1,000 หนึ่ง และมียอดปราสาทอันมุงเหนือประตุนั้นทุกประตู เทียร
ย่อมทองแลประดับนี้ด้วยแก้วทั้ง 7 ประการ (มหาธรรมราชาที่ 1, 2555: 207)

และอีกตอนหนึ่งนั้นได้พรรณนาไว้ว่า

แลเมืองนครไตรตรึงษ์เบื้องบูรพทิศมีอุทยานทิพย์อันหนึ่ง **ชื่อว่านันทอุทยาน**
โดยรอบอุทยานนั้นได้ 800,000 วา **มีกำแพงแก้วล้อมรอบ** มีปราสาทแก้วมุงเหนือประตูทุก
อันแลสวนขวัญนั้นสนุกนี้พันประมาณ (มหาธรรมราชาที่ 1, 2555: 208)

เมื่อพิจารณาและวิเคราะห์ถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในไตรภูมิพระร่วงแล้วนั้น จึงนำมาสู่การ
เชื่อมโยงเชิงเปรียบเทียบความงามบนสวรรค์ แล้วนำคำบรรยายที่เป็นอย่างนามธรรมถ่ายทอดผ่าน
การสร้างสรรคงานสถาปัตยกรรมให้ออกมาในเชิงรูปธรรม ลักษณะของกำแพงแก้วจึงเป็น
องค์ประกอบของงานพุทธสถาปัตยกรรมที่ส่งเสริมความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ **ให้เกิดความเด่นชัดมาก
ยิ่งขึ้น**

ส่วนอีกมูลเหตุหนึ่งนั้นเป็นคติทางพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ที่เชื่อว่าแดนสุขาวดีเป็น
แดนสวรรค์ ที่ประทับของพระอมิตาภะผู้เป็นส่วนหนึ่งของพระสัมโมกคกายแห่งพระอาทิพุทธเจ้า เป็น
ดินแดนในอุดมคติของมนุษย์ที่ปรารถนาจะได้ไปถึง แนวความคิดดังกล่าวได้แทรกเข้ามามีอิทธิพล
พอสมควรในประเทศไทย ซึ่งแม้จะนับถือนิกายหินยานก็ตาม

การใช้กำแพงแก้วล้อมรอบเขตพื้นที่ของอาคาร **กล่าวได้ว่าเป็นอุบายวิธีอย่างหนึ่ง**ใน
การออกแบบงานทางสถาปัตยกรรมไทย เพราะเป็น**สิ่งที่กำหนดขอบเขตหรือการปรับเปลี่ยนระดับ
หรือแบ่งแยกลำดับความสำคัญของอาคาร** เมื่อช่างไทยนำเอากำแพงแก้วไปใช้ล้อมพระอุโบสถ
พระวิหารหรือพระเจดีย์ซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่อาคารที่สำคัญสูงสุดในเขตพุทธาวาส นอกจากจะเสริมให้
อาคารเหล่านั้นมีความสง่างามมากขึ้นแล้ว ยังทำให้พื้นที่บริเวณอันเป็นที่ว่างนับแต่ก้าวแรกของเขต
กำแพงแก้วเข้าไป มีความสงบและศักดิ์สิทธิ์อีกด้วยและหยุดความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของพื้นที่
ว่างภายนอกและพื้นที่ว่างภายใน ด้วยเหตุนี้เมื่อมีการสร้างกำแพงแก้วไปล้อมพระอุโบสถก็จะนำไป
เชื่อมต่อเข้าเป็นเขตแนวเดียวกันกับ **เสมา** รอบพระอุโบสถ จึงส่งผลให้เกิดเขตพุทธสีมาเพื่อเป็น

พื้นที่ให้ใช้เฉพาะสำหรับการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ตามบัญญัติพระวินัย (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 149)

กำแพงแก้ว

กำแพงแก้วเป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมประเภทหนึ่ง ที่ทำหน้าที่เป็นสิ่งกั้นหรือ ล้อมอาคารที่มีสิ่งควรค่าแก่การเคารพบูชาทางพระพุทธศาสนา เช่น พระอุโบสถ พระวิหาร พระเจดีย์ หรืออาคารอันเกี่ยวเนื่องกับองค์พระมหากษัตริย์ (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 65) โดยประโยชน์นั้นก็ เพื่อเน้นให้อาคารสถานที่แห่งนั้นมีความสำคัญยิ่งขึ้น ส่วนมากนั้นจะมีลักษณะเป็นพนักก่ออิฐ ถือปูน สูงประมาณ 0.80 เมตร ถึง 1.00 เมตร หนาประมาณ 0.40 เมตร (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 144) บางแห่งก็มีขนาดสูงประมาณ 1.00 เมตร ถึง 1.50 เมตร (เนตรนภิศ นาควัชร et al., 2525: 205)รูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมของกำแพงแก้วนิยมก่ออิฐ ปั้นปูนเป็นชุดฐานปัทม์เป็นต้น

ส่วนพื้นที่ที่ต่อขึ้นไปจากแนวของฐาน ก่อเป็นท้องพนักสูงขึ้นไปตามขนาดที่ต้องการ ตอนบนของหลังกำแพงนั้นนิยมทำเป็นแบบบัวหลังเจียด และพื้นที่ในส่วนตอนกลางหรือท้องพนัก มักจะตกแต่งด้วยงานประณีตศิลป์ที่มีลักษณะรูปแบบแตกต่างกัน มีทั้งอย่างแบบก่อเป็นกำแพงทึบ ฉาบปูนเรียบ อย่างประดับด้วยกระเบื้องเคลือบสีหรือกระเบื้องเคลือบสีเบญจรงค์ ประดับด้วย กระเบื้องถ้วยเคลือบสี และประดับด้วยหินชนวนแกะสลักลวดลาย

กำแพงแก้ววัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ที่ปรากฏบริเวณพระวิหาร มีรูปแบบซีกล้อมรอบ ถึงกัน เน้นความสำคัญของอาคารและเป็นการตัดส่วนการล้อมอาคารสำคัญ ให้มีลักษณะของผัง บริเวณอย่างแบบปิดล้อม (Close Plan) เสริมสัญลักษณ์ที่แสดงความหมายในตนเองด้วยพระปรารักษ์ที่ ประดิษฐานอยู่ที่มุมของกำแพงแก้วทั้ง 4 ทิศ (พิจารณาเมื่อพระปรารักษ์สร้างเสร็จครบถ้วนทั้ง 4 องค์) นับว่าเป็นการจำลองรูปแบบจักรวาลทัศน์ตามคติพระพุทธศาสนาอย่างเชิงรูปธรรม แสดงถึงปริมณฑล แห่งไตรภูมิ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2543: 3) โดยมีลักษณะเป็นกำแพงเตี้ย ทาสีขาว ฐานล่างประกอบด้วยชุดฐานปัทม์ ประกอบด้วยส่วนที่เป็นหน้ากระดานล่าง ชุดบัวคว่ำ ท้องไม้ ถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงายและหน้ากระดานบน จากนั้นจึงเป็นชุดของกำแพงแก้วที่ประกอบด้วยหน้ากระดาน ล่าง ชุดบัวคว่ำ ท้องไม้ที่ยึดสูงจึงมีการเจาะและทำเป็นกรอบล้อมท้องกำแพงแก้ว ประดับด้วยลูกกรง สีเขียวและถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงายและหน้ากระดานบน ทับหลังของกำแพงแก้วเป็นบัวหลังเจียด

ในแต่ละช่วงเสามีการยกเก็จ มีช่องทางเข้าและออกอยู่ทางด้านสกัดทั้งทางด้านหน้า ด้านหลัง และด้านข้าง ด้านละ 1 ช่องทาง รวมเป็น 4 ช่องทาง ปลายกำแพงแก้วตรงช่องทางเข้าและออกปิดปลายด้วยการทำเสาก่ออิฐถือปูนทรงแปดเหลี่ยม ช่วงกลางเสาเจาะร่องเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หัวเสาเป็นบัวหลังเจียด ระหว่างเสาที่ปิดปลายกำแพงแก้วกับเสายกเก็จ มีการเจาะและทำเป็นกรอบล้อมท้องกำแพงแก้วกรุด้วยกระเบื้องปรัสเซีย (ภาพที่ 197)

ทางขึ้นเพื่อนำเข้าไปสู่ตัวพระวิหารและลง เป็นบันไดตั้งขนานกับกำแพงแก้วด้านละ 2 บันได ด้านข้างของบันไดก่อนเป็นผนังกาบปูนเรียบ ทับหลังผนังเป็นบัวหลังเจียด บนปลายผนังประดับสิงโตปูนปั้นอย่างศิลปะจีนทั้ง 8 บันได และที่บันไดในแต่ละด้านจะมีชานพัก โดยใช้ผนังชานพักเป็นเครื่องบังตาช่องทางเข้า ผนังชานพักหนา ทับหลังเรียบ มีกรอบผนังล้อมท้องผนัง ผนังชานพักด้านข้าง (ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก) ประดับด้วยลูกกรงสีเขียว ส่วนผนังชานพักด้านสกัด (ทิศเหนือและทิศใต้) กรุด้วยกระเบื้องปรัสเซีย (ภาพที่ 198)

ส่วนพระอุโบสถก็มีการกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน ด้วยการชักกำแพงแก้วล้อมด้วยเช่นกัน เพื่อเน้นพื้นที่นั้น ๆ ให้เป็นบริเวณที่สำคัญในการประกอบกิจกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนา ที่เป็นรูปแบบการกำหนดขอบเขตบริเวณอย่างประณีตมาแต่ดั้งเดิม นอกจากนั้นแล้วการยกฐานอาคารที่สำคัญรองลงมา คือ พระอุโบสถจะยกเพียงชั้นเดียว ทำให้ความสูงของฐานอาคารมีความแตกต่างกันตามศักดิ์ และความสำคัญ ลักษณะของกำแพงแก้วที่ล้อมพระอุโบสถมีลักษณะเป็นกำแพงเดี่ยว ทาสีขาว ชักล้อมรอบถึงกัน ประกอบด้วยฐานเชิง ชุดบัวคว่ำ ถัดขึ้นไปเป็นส่วนท้องไม้ที่ยึดสูง จึงมีการเจาะร่องเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและถัดขึ้นไปเป็นชุดบัวหงาย ทับหลังของกำแพงแก้วเป็นบัวหลังเจียด มีการเว้นเป็นช่องทางเข้าและออก อยู่ทางด้านสกัดด้านหน้า 1 คู่ ด้านหลัง 1 คู่ และด้านข้างอาคารทางซ้ายมีจำนวน 1 คู่ และทางขวาอีก 1 คู่ รวมช่องทางเข้าและออกทั้งหมด 8 ช่อง ที่ช่องทางเข้าและออกปิดปลายกำแพงแก้วด้วยการทำเสาก่ออิฐถือปูนเป็นทรงแปดเหลี่ยม หัวเสาเป็นบัวหลังเจียด กลางเสาเจาะร่องเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (ภาพที่ 199 ถึงภาพที่ 202)

ภาพที่ 197 ภาพกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันออกของพระวิหาร
และพระปรางค์ทิศองค์ประจำทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 198 ภาพรายละเอียดกำแพงแก้ว และทางขึ้นพระวิหารทางด้านทิศตะวันออก
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 199 ภาพกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกของพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 200 ภาพกำแพงแก้วและซุ้มเสมาจากมุมมองทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระอุโบสถ

ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 201 ภาพรายละเอียดเสาที่ปิดปลายกำแพงแก้วพระอุโบสถ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 202 ภาพกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกของพระวิหาร
และกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันออกของพระอุโบสถ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

พระปรางค์ทิศ

พระปรางค์เป็นชื่อเรียกงานสถาปัตยกรรมไทยประเภทหนึ่งใช้เป็นหลักประธานของวัด มีฐานานุศักดิ์ทางสถาปัตยกรรมเสมอด้วยพระเจดีย์หรือพระมณฑปจัดอยู่ในประเภทหนึ่งของพระพุทธรูปเจดีย์ ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปหรือพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554: 66) คำว่าปรางค์นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงวิเคราะห์ความหมายไว้ว่า

คำว่าปรางค์ เหนจะมาแต่ปรางคณะ (ปร+องคณ) แปลว่า ซาลา ว่าทางเดินเข้า เช่น เทวสถานเมื่อเข้าโคปุระ (ประตู) แล้ว ก็ถึงปรางคณะ แล้วจึงถึงเทวาลัยเพราะเปนของติดต่อกันอยู่ เลยทำให้เข้าใจไปผิด ๆ คำว่าปรางค์ แม้บัดนี้ก็ยังเข้าใจเปนสองอย่าง ว่าที่อยู่ก็ได้ว่ารูปดอกข้าวโพดก็ได้

ดังนั้นความหมายเดิมของพระปรางค์ตั้งพระวินิจฉัยข้างต้น หมายถึง ทางเดินภายในเทวสถาน (ซาลา) ซึ่งเป็นความหมายเดิมในศาสนสถานของขอมที่เชื่อมต่อมาจากประตูทางเข้าจนถึงองค์ปราสาทประธาน แต่ทางวัฒนธรรมไทยคำนี้ถูกนำมาใช้เรียกผิด โดยนำไปนำไปใช้เรียกเฉพาะตัวอาคารปราสาทประธานแทน (ศานติ ภัคดีคำ et al., 2554: 47)

ทั้งนี้พระปรางค์ในงานสถาปัตยกรรมไทยนับตั้งแต่อดีตนั้น สร้างขึ้นบนพื้นฐานคติสัญลักษณ์ของเขาสุมเมรุ เพื่อแทนความหมายของศูนย์กลางแห่งจักรวาลอันเป็นแนวความคิดที่สืบทอดมาจากปราสาทขอมที่สร้างตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยระบบจักรวาลวิทยาในพราหมณ์-ฮินดู มีแนวความคิดที่ว่าศูนย์กลางจักรวาล คือ เขาสุมเมรุ บนยอดเขาสุมเมรุมี **พระอิศวรหรือพระศิวะประทับอยู่ที่ชั้นยอดเขาไกรลาส** รวมทั้งเหล่าเทวดาทั้งหลายลดหลั่นลงมาตามฐานานุศักดิ์ แต่ทว่าคติความเชื่อศูนย์กลางจักรวาลตามพระพุทธศาสนานั้น มีความเชื่อที่ต่างกันออกไป คือจะมีเขาสุมเมรุเป็นแกนกลาง **บนยอดเขาสุมเมรุที่ชั้นดาวดึงส์มีท้าวสักกเทวราช (พระอินทร์) ประทับอยู่** และล้อมรอบด้วยเขาสัตตปริภันธุ์รูปวงแหวน 7 ชั้น แต่ละชั้นก็ทะเลสีทันดรชั้นอยู่ ถัดออกไปเป็นมหาสมุทรใหญ่ 4 ทวีปตั้งอยู่ประจำทั้ง 4 ทิศ โดยทิศใต้เป็นทวีปที่อยู่อาศัยของมนุษย์เรียกชมพูทวีป (สมคิด จิระทัศนกุล, 2554ก: 66)

จักรวาลทัศน์ที่ปรากฏตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้ถูกดัดแปลง และสื่อผ่านงานสถาปัตยกรรม งานภูมิสถาปัตยกรรม และศาสนสถานเพื่อจำลองแผนภาพจักรวาลอันเป็นสถานที่ประทับของเทพเจ้าบนโลกมนุษย์ โดยมีการออกแบบงานสถาปัตยกรรมให้เป็นภาพสะท้อนแทนความหมายตามคติจักรวาล เช่น เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กษัตริย์ขอมทรงให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน และมีการสร้างปราสาทเป็นพุทธสถานจำนวนมาก โดยใช้รูปแบบทางสถาปัตยกรรมเช่นเดียวกับปราสาทที่เป็นเทวสถานมาแต่เดิม เนื่องจากความเชื่อในเรื่องจักรวาลทัศน์ที่มีความคล้ายคลึงกันค่อนข้างมาก ดังนั้นรูปแบบของปราสาทขอมจึงถูกนำมาใช้กับแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาในฐานะหลักประธานของวัดได้อย่างกลมกลืน ดังที่ปรากฏตามวัฒนธรรมไทยซึ่งจัดให้พระปรางค์เป็นพระเจดีย์รูปแบบหนึ่ง ที่ใช้สำหรับประดิษฐานพระ-บรมสารีริกธาตุหรือพระพุทธรูปไว้ภายในและยังเรียกกันทั่วไปอีกชื่อหนึ่งว่าพุทธปรางค์ (สมคิด จิระทัศน์กุล, 2554: 71)

องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของพระปรางค์

ในทางสถาปัตยกรรมพระปรางค์แบ่งออกเป็น 3 ส่วน (ศานติ ภัคดีคำ et al., 2554: 51) คือ **ส่วนยอด** ที่ประกอบด้วยชั้นซ้อนหลายชั้นมีองค์ประกอบหลักที่สำคัญคือ ชั้นอัสตงเป็นชั้นที่ประดับด้วยรูปครุฑแบกและเทวดาประจำทิศ อยู่เหนือชั้นเรือนธาตุ ถัดชั้นมานั้นเป็นชั้นรัดประคดที่มีส่วนท้องไม้ไว้เข้าด้านในสำหรับประดับบันแถลง และกลีบขนุนโดยซ้อนต่อเนื่องกันหลายชั้น และรวบขึ้นไปบรรจบที่ส่วนยอดซึ่งประดับด้วยนภศูล

ส่วนเรือนธาตุหรือชั้นเรือนธาตุ เป็นส่วนกลางขององค์พระปรางค์ ลักษณะของแผนผังจะมีการย่อมุมที่ต่อเนื่องจากฐาน บริเวณกึ่งกลางของเรือนธาตุในแต่ละด้านทำเป็นซุ้มจรณะนำประดับอย่างรูปแบบของซุ้มบันแถลง แต่ในบางยุคที่นิยมสร้างพระปรางค์ประธานที่มีขนาดใหญ่เพื่อเป็นประธานหลักของพระอาราม ก็จะเป็นห้องคูหาไว้ภายในเรือนธาตุ สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปหรือบรรจุพระ-บรมธาตุ ซึ่งเรียกว่าครรภธาตุหรือครรภคฤห และมีการสร้างซุ้มทางเข้าด้านหน้าของพระปรางค์ด้วยมุขที่ยาวกว่าด้านอื่น เพื่อรับกับบันไดทางขึ้นจากภายนอกที่เข้าไปสู่ห้องเรือนธาตุขององค์พระปรางค์

ชั้นฐาน มีแบบแผนผังเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมซ้อนลดหลั่นหลายชั้น เพื่อรองรับ ส่วนเรือนธาตุ รูปแบบของฐานพระปราสาทนั้นก็มีหลายรูปแบบ เช่น ฐานหน้ากระดาน ฐานปัทม์หรือ ฐานบัว ฐานสิงห์ ฐานบัวลูกแก้ว ฐานบัวลูกฟัก เป็นต้น ทั้งนี้มีข้อสังเกตที่ว่าแบบแผนของพระปราสาท ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา นิยมออกแบบชุดฐานของพระปราสาทด้วยการซ้อนกันหลายชั้น และเพิ่ม ฐานประทักษิณอีกชั้นหนึ่งเพื่อรองรับทั้งองค์ปราสาทประธานและอาคารบริวาร เน้นเป็นกลุ่มอาคาร ทำให้องค์ประกอบทั้งหมดสูงเด่นมากขึ้น

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระปราสาท

พระปราสาทมีรูปแบบที่หลากหลายทั้งนี้ก็เนื่องจากการคลี่คลาย และมีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องเพื่อตอบสนองสุนทรียทางความงาม และความต้องการของผู้สร้างอย่างเช่น (ศานติ ภัคคีคำ et al., 2554: 54) **ทรงศิขร** มีลักษณะตามแบบอย่างปราสาทขอม แสดงนัยการจำลองภูเขา และสวรรค์เข้าไว้ด้วยกันตามคติจักรวาลทัศน์ ดังนั้นจินตภาพดังกล่าวจึงสะท้อนมาสู่รูปทรงที่มีความหนักแน่นเสมือนภูเขา อีกทั้งการประดับลวดลายเพื่อสื่อความหมายตามลำดับชั้นทิศ ที่สัมพันธ์กับ แผนผังของสวรรค์ตามแนวความคิดภูมิทัศน์จักรวาล งานศิลปสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ ส่วนมากคือปราสาทขอมที่เป็นต้นแบบให้กับพระปราสาทในยุคต่อมา อย่าง **ทรงงานนิยม** มีรูปแบบที่ บริเวณส่วนยอดองค์ปราสาทคล้ายงาช้างที่สั้นป้อม แต่ยึดสัดส่วนให้สูงขึ้นกว่าทรงศิขรเล็กน้อย ปลาย ยอดโค้งและค่อนข้างเรียวแหลม แสดงถึงการคลี่คลายรูปแบบ วิวัฒนาการอย่างใหม่ที่สืบเนื่องมาจาก ปราสาทขอม หรืออย่าง **ทรงฝักข้าวโพด** มีลักษณะรูปร่างผอมบางและตรงยาวคล้ายฝักข้าวโพด ส่วนใหญ่แล้วมักจะเป็นพระปราสาทที่มีขนาดเล็ก โดยเน้นการออกแบบทางตั้งหรือลักษณะของ เส้นตรงเป็นหลัก จึงทำให้ส่วนยอดนั้นค่อย ๆ เรียวเล็กและรวบเป็นเส้นโค้งที่ปลาย พัฒนาการของ รูปพระปราสาทที่มีลักษณะเช่นนี้ได้รับอิทธิพลจากแบบอย่างสมัยอยุธยาตอนปลายก่อนนำมาคลี่คลาย จนกลายเป็นลักษณะเด่นเฉพาะตัวของพระปราสาทในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนั้นแล้ว องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของส่วนยอดซึ่งมีขนาดพื้นที่ลดลงอย่างมาก ก็ไม่เน้นการตกแต่ง เหมือนอย่างเดิม แต่ทำเป็นชั้น ๆ ประดับด้วยบันแถลงและกลีบขนุน โดยปั้นให้พอเห็นเป็นแค่ เพียงรูปร่างเท่านั้นเหตุนี้รูปแบบดังกล่าวจึงทำให้พระปราสาทในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปทรงอย่าง **ทรงจอมแห** คือรูปทรงที่มีโครงสร้างของรูปเส้นรอบนอกที่แอ่นโค้งอย่างการตั้งน้ำหนักตัวของแหที่ถูก ยกขึ้น นับว่าเป็นการพัฒนาทางการออกแบบอย่างสูงสุดเป็นครั้งสุดท้าย โดยเฉพาะกับองค์ปราสาท

ประธาน วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร ถึงแม้ว่าลักษณะของรูปทรงนั้นแทบจะไม่หลงเหลือ ต้นเค้าอย่างทรงศิขร แต่สะท้อนถึงสุนทรียะ (Aesthetic) แห่งรูปทรงใหม่ทั้งดงาม ตลอดจนความละเอียดในการออกแบบผังบริเวณและองค์ประกอบตกแต่ง ที่ยังคงสามารถเสนอแนวความคิดในเรื่องคติจักรวาลได้อย่างสมบูรณ์ (สมคิด จิระทัศน์กุล, 2554: 75)

ตำแหน่งที่ตั้งของพระปราสาท

ปราสาทประธาน เป็นพระปราสาทองค์เดียวที่มีขนาดใหญ่ เป็นหลักประธานของพระอาราม ตั้งอยู่บริเวณศูนย์กลางของแผนผัง ต่อเนื่องมาจากทางด้านท้ายของพระอุโบสถหรือพระวิหาร ซึ่งวางอยู่บนแนวแกนเดียวกัน พระอารามบางแห่งมักนิยมสร้างพระระเบียงเชื่อมต่อกับท้ายพระวิหารโอบล้อมพระปราสาทประธานไว้ ส่วน **ปราสาทคู่** จะมีขนาดและรูปแบบที่เหมือนกันวางอยู่ในตำแหน่งที่ขนานกัน สร้างไว้ทางด้านหน้าของอาคารประธาน มักจะเป็นปราสาทขนาดเล็ก เป็นองค์ประกอบเสริมอาคารประธานที่ตั้งอยู่ตรงกลางของผังบริเวณ รูปแบบอย่าง **ปราสาทสามองค์** คือพระปราสาทที่สร้างเรียงในแนวเดียวกัน 3 องค์โดยพระปราสาทองค์กลางจะมี ความสำคัญมากกว่าพระปราสาทอีก 2 องค์ ดังนั้นจึงมักสร้างให้มีขนาดใหญ่กว่าอีก 2 องค์เสมอ ลักษณะเช่นนี้ นิยมสร้างกันในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่ส่งอิทธิพลแผ่ขยายเข้ามาในบริเวณพื้นที่ประเทศตัวอย่างเช่น พระปราสาทสามยอด จังหวัดลพบุรี พระปราสาทวัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย **ปราสาททิศหรือปราสาทมุม** เป็นพระปราสาทที่ตั้งอยู่ตรงมุมของทิศทั้งสี่ภายในพระระเบียงหรือตั้งอยู่ที่มุมของพระอุโบสถหรือพระวิหาร โดยมีลักษณะและขนาดที่เท่ากันทั้งหมด เพื่อเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนแทนความหมายของทวีปทั้งสี่ที่ตั้งล้อมอาคารประธาน นอกจากนี้แล้วก็ยังปรากฏ **ปราสาทห้าองค์** คือกลุ่มพระปราสาทที่มีการจัดวางผังตรงกลางด้วยปราสาทประธานและล้อมด้วยปราสาทบริวารจำนวน 4 องค์ โดยตั้งอยู่ที่มุมทั้งสี่หรือตรงกึ่งกลางทั้ง 4 ด้าน เพื่อสะท้อนความหมายตามคติจักรวาล เช่น พระปราสาทวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา **ปราสาทราย** เป็นพระปราสาทขนาดเล็กสร้างเพื่อเป็นองค์ประกอบย่อยของผังบริเวณเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ หรืออาจสร้างเพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง ส่วนมากแล้วนิยมตั้งไว้บริเวณพื้นที่ด้านข้างของพระอาราม และ **ปราสาทแถว** มีลักษณะเหมือนกันโดยตั้งเรียกกันเป็นแถวยาวอย่างน้อย 3 องค์ขึ้นไป เช่น พระอัมฤตมหาเจดีย์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร (ศานติ ภัคดีคำ et al., 2554: 61)

พระปรางค์วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร เป็นพระปรางค์ขนาดเล็ก อย่างทรงฝักข้าวโพด ตั้งอยู่ที่มุมกำแพงแก้ว ที่ซ็กรอบโอบล้อมพระวิหาร มีลักษณะเป็นปรางค์ทิศเพื่อเน้นความสำคัญของอาคาร โดยเมื่อแรกเริ่มสร้าง ได้สร้างปรางค์ทิศเพียง 2 องค์ คือคู่ที่อยู่ทางด้านหน้า (ทิศเหนือ) จนเมื่อถึงปีพ.ศ.2443 พระธรรมเจดีย์ (แก้ว) เจ้าอาวาสรูปที่ 9 (พ.ศ.2443- 2448) ได้สร้างปรางค์ทิศเพิ่มอีก 2 องค์ คือคู่ที่อยู่ทางด้านหลังพระวิหาร (ทิศใต้) (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2556: 123) มีลักษณะเป็นปรางค์ก่ออิฐถือปูนทาสีขาว ตั้งบนฐานยกสูงเลยหลังกำแพงแก้ว เป็นฐานทรงสี่เหลี่ยมตัดมุม ส่วนบนสอบขึ้น ฉาบปูนเรียบทาสีขาว ที่มุมยกเก็จ ฐานของพระปรางค์นี้แบ่งเป็น 3 ชุด ชุดล่างเป็นชุดฐานปัทม์ ประกอบด้วยหน้ากระดานล่างรองรับชุดบัวคว่ำ ท้องไม้ ชุดบัวหงายและหน้ากระดานบน ถัดขึ้นไปเป็นชุดส่วนกลางของฐานที่ด้านล่างปั้นปูนเป็นลูกแก้วคาดตรงกลางในแต่ละด้านเจาะเป็นช่วงคูหาสั้นโค้งกลม เนื้อส่วนสั้นโค้งกลมขึ้นไปเป็นลูกแก้วคาดอีกชั้นหนึ่ง ถัดขึ้นไปเป็นชั้นชุดบัวหงายและหน้ากระดานบน ในปัจจุบันนี้ (ปีพ.ศ.2566) ภายในคูหาทางมุขทิศตะวันออกเฉียงเหนือเป็นที่ประดิษฐานพระมหาทักษิณ พระพุทธรูปปางมาวิชัยหันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัยหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตกเฉียงเหนือประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์ หันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ จากนั้นจึงเป็นชุดส่วนบนที่ก่อเป็นฐานเชิงสี่เหลี่ยม ตอนบนคาดด้วยเส้นลวดและลูกแก้ว ตรงมุมทั้งสี่ทำเป็นเสาทรงสี่เหลี่ยมตัดมุม หัวเสาคล้ายรูปถ้วยหรือแจกัน (ภาพที่ 203)

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระปรางค์ทิศ ประกอบด้วยชั้นล่างเป็นฐานเชิงสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้ยี่สิบ ถัดขึ้นมาเป็นชุดฐานสิงห์สามชั้นรองรับส่วนเรือนธาตุ ชุ่มจรระนำ ชั้นอัสดง ส่วนยอดประกอบด้วยชั้นรัตประคด ที่ประดับด้วยบรรพท์แถว และกลีบขนุน ประดับส่วนปลายสุดด้วยนภศูล (ภาพที่ 204)

พระปรางค์ เดิมเป็นงานสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมขอม ที่มีสาระเป็นเจดีย์สถาน สร้างขึ้นบนพื้นฐานคติแห่งเขาพระสุเมรุ สะท้อนความหมายถึงศูนย์กลางของจักรวาลตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระปรางค์ มีความเกี่ยวเนื่องกับเนื้อหาสาระของระบบโครงสร้างจักรวาลทัศน์เป็นพื้นฐาน การสร้างระบบศูนย์กลางจึงอิงกับเขาพระสุเมรุเป็นหลักสำคัญ พระปรางค์จึงเป็นเสมือนภาพสะท้อนที่แทนความหมายและความ

เชื่อในการจำลองภาพของเขาพระสุเมรุและสวรรค์เข้าด้วยกัน ดังนั้นมณฑลแห่งบริเวณพระวิหารจึงเป็นการจำลองจักรวาลที่ศรัทธาอย่างพุทธศาสนาที่มีองค์พระประธาน (พระพุทธรูป) เป็นศูนย์กลางเหมือนเขาพระสุเมรุที่ประดิษฐานจุฬามณีเจดีย์ สะท้อนภาพองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในดาวดึงส์เทวโลกโดยมีพระปรางค์ทิศทั้ง 4 ทิศที่เปรียบเป็นทวีปทั้ง 4 รอบเขาพระสุเมรุ (ภาพที่ 205)

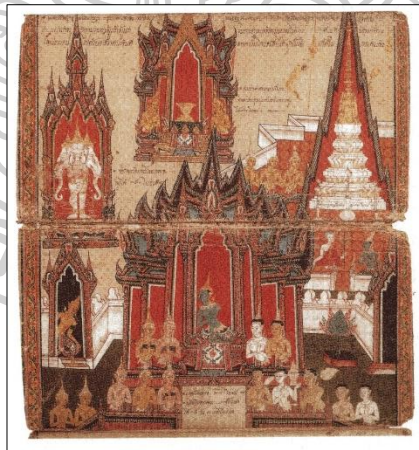
ภาพที่ 203 ภาพพระปรางค์ทิศที่มพระวิหาร ประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 204 ภาพพระปราสาททิศที่มูมพระวิหาร ประจำทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ที่มา: ผู้วิจัย มกราคม 2566

ภาพที่ 205 ภาพพระเจดีย์จุฬามณี บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ที่มา: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556).

ประยวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์ เขามอวัดประยวงศาवास.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

บทที่ 6

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาวิจัยนี้มีสัมฤทธิ์ผลตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการทราบ และเรียนรู้ถึงแนวความคิดในการออกแบบงานพุทธสถาปัตยกรรม ที่มีการผสมผสานกันระหว่างรูปแบบทางสถาปัตยกรรมไทย ประเพณีกับศิลปสถาปัตยกรรมอย่างกระบวนจีน และอย่างตะวันตก รวมทั้งยังได้สะท้อนบริบททางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้น

พุทธสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เมื่อปี พ.ศ.2325 นายฉลองไฉยนาถ (บุญนาค) ผู้สืบเชื้อสายเจ้าพระยาบวรราชนายก (ฉกอะหมัด) ในชั้นที่ 6 และเป็นสกุลบุญนาคชั้นที่ 1 ได้รับการโปรดเกล้าฯ เป็นพระยาอุทัยธรรม (บุญนาค) จนในปี พ.ศ. 2328 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอุทัยธรรม (บุญนาค) นำทัพไปสกัดกั้นพม่าที่เมืองชัยนาทและเมื่อเสร็จศึกในครั้งนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยามราชและเป็นเจ้าพระยามราชในเวลาต่อมา ถึงปี พ.ศ.2336 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ยกทัพไปตีเมืองทวายแต่ไม่สำเร็จจำเป็นต้องถอยทัพกลับมา และเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ก็ได้ก่อกรรมในกลางศึก ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าพระยามราช (บุญนาค) เป็นเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) สมรสกับคุณลิ้มแต่ได้เสียชีวิตลง เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (ท่านผู้หญิงนากหรือนาค) ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์จึงทรงยกคุณนวล (เจ้าคุณ-พระราชพันธุ) ผู้เป็นกนิษฐภคินีให้เป็นภรรยาและยังทรงประกอบพิธีสมรสพระราชทานให้ด้วย

นอกจากนั้นแล้วเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ยังได้ถวายธิดาชื่อ ตานี ที่เกิดกับลิ้มภรรยาเก่า ให้เป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และได้ให้ประสูติพระราชธิดาและพระราชโอรส คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจางลณี และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ (ต้นราชสกุลฉัตรกุล) จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดา

ตานี้ นอกจากนั้นแล้วเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ก็ยังได้ถวายธิดาที่เกิดกับภรรยาอื่นให้เป็นพระสนมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชด้วย จึงทำให้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช อยู่ในฐานะที่เป็นคู่พระเทวี (คู่ชาย) และเป็นพระสัสสุระ (พ่อตา) จึงนับว่ามีความสัมพันธ์ที่สนิทแนบแน่นกับองค์พระมหากษัตริย์มากเป็นพิเศษ

จากความสัมพันธ์ทางเครือญาติดังกล่าว ย่อมเป็นเครื่องส่งเสริมให้บุตรหลานในรุ่นต่อมาของสายสกุลบุนนาคมีความเจริญรุ่งเรืองในงานราชการแผ่นดิน หนึ่งในนั้นก็คือ ดิศ หรือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ผู้สถาปนาวัดประยูรวงศาสุวรรณวิหาร ที่เริ่มรับราชการโดยถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนมีความเจริญในหน้าที่ราชการเป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก และได้ดำรงตำแหน่งพระยาพระคลังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยามหาเสนาแทน แต่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ไม่ได้รับตำแหน่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ว่าราชการตำแหน่งสมุหกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งเรียกว่า เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวฯ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เรียกเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) ว่า เจ้าพระยาอัครมหาอุดมบรมวงศาเสนาบดี จนกระทั่งในปี.ศ.2394 จึงเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยา-บรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

ทั้งนี้หน่วยงานสำคัญที่ดูแลด้านเศรษฐกิจตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้แก่ กรมพระคลัง กรมพระคลังสินค้า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังข้างที่ กรมท่าและเจ้าภาษีนายอากร สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) มีหน้าที่ดูแลกรมพระคลัง การจัดเก็บภาษีอากรรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน ควบคุมการตัดสินคดีที่เกี่ยวกับเรื่องพระราชทรัพย์หลวง นอกจากนั้นแล้วยังดูแลเกี่ยวข้องกับราชการต่างประเทศ เพราะส่วนใหญ่ชาวต่างชาติจะเข้ามาติดต่อกับสยามในเรื่องของการค้าจึงมีหน้าที่รับรอง ดูแลเรื่องการค้ากับชาวต่างชาติอีกหน้าที่หนึ่ง จึงส่งเสริมให้พื้นที่ใกล้เคียงบ้านของเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และวัดประยูรวงศาสุวรรณวิหารเป็นพื้นที่ชุมชนของชาวชาติตะวันตกขนาดย่อม ที่เกิดการเผยแพร่แลกเปลี่ยนวิทยาการองค์ความรู้ต่าง ๆ อย่าง

สมัยใหม่กระจายตัวอยู่ทั่วไปทั้งความเจริญก้าวหน้าทางการแพทย์ เทคโนโลยีทางการพิมพ์
ผลิตภัณฑ์สินค้าจากชาติตะวันตกและความรู้ด้านภาษาศาสตร์ เป็นต้น

นอกจากนั้นแล้วก็ยังมีหน้าที่ดูแลหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก ส่วนหัวเมือง
ภาคใต้ที่ปกติมีสมุหพระกลาโหมเป็นผู้ดูแล แต่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)
ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง และตำแหน่งว่าที่สมุหพระกลาโหม จึงมีอำนาจและสิทธิใน
การดูแลทั้งหัวเมืองทางภาคตะวันออกและภาคใต้ในคราวเดียวกันด้วย เหตุนี้ตำแหน่งเจ้าพระยา-
พระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหมจึงเริ่มมีบทบาทอย่างเด่นชัดมากยิ่งขึ้นทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และ
สังคมสยามในช่วงกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (สุกัญญา บำรุงสุข, 2525: 289-
290) กอปรกับเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรมขึ้นในยุโรป ซึ่งตรงกับช่วงปลายกรุงศรีอยุธยาสืบเนื่อง
ถึงช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มีเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรกรรม การคมนาคมขนส่ง และเทคโนโลยี
ต่าง ๆ พัฒนาขึ้นเพื่อภาคอุตสาหกรรมจนส่งผลกระทบต่อสภาพสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมใน
ขณะนั้น เป็นเหตุให้ชาติตะวันตกแสวงหาความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อเป็นแหล่ง
วัตถุดิบในการผลิตและขยายตลาดทางการค้าที่ส่งผลกระทบต่อหัวเมืองทั่วทั้งในสยามด้วยเช่นกันที่เกิด
การขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว โดยมีผลจากการทำสนธิสัญญาทางการค้าฉบับต่าง ๆ ทำให้
กลุ่มขุนนางและข้าราชการบางส่วนปรับตัวมาทำการค้ากับชาวต่างชาติมากขึ้น กลายเป็นผู้ควบคุม
การค้าโดยข้าราชการหรือทุนนิยมขุนนาง ส่งผลให้มีรายได้ที่ร่ำรวยมั่งคั่ง ซึ่งสมเด็จพระยา
บรมมหา-ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ก็ทำการค้ามีเรือเดินทะเลค้าขายกับจีน สิงคโปร์และชวาถึง 5 ลำ
(Sir John Bowring, 1969: 277-278) ทำให้มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี หรือในช่วงระยะเวลาเมื่อ
สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้ถึงพิราลัยไปแล้ว ก็มีผู้สืบสกุลที่ยังคงรับ
ราชการในตำแหน่งสำคัญและยังคงมีฐานะที่มั่งคั่ง ที่สร้างรายได้เพิ่มจากการสร้างตึกให้เช่าเป็นที่
อาศัย เป็นห้างร้านค้ากระจายตัวอยู่รอบวัดประยูรวงศาสุวรรณวิหาร โดยเฉพาะทางด้านแม่น้ำ
เจ้าพระยา (ทวีปัญญาโสโมสร, 2526: 2-3) จนสามารถมีทุนในการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรม
และปฏิสังขรณ์พระอารามในต่างแดนและรุ่งเรืองดังเดิมมาโดยตลอด

จากรูปแบบระเบียบโครงสร้างทางสังคมอย่างจารีต ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ถึงช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนเมื่อเริ่มก้าวสู่วิถี
แห่งการสร้างทันสมัย (Modernization) มีผลทำให้กลุ่มชนชั้นปกครอง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ใน

ราชสำนักเริ่มมองวิถีของโลกเปลี่ยนไปจากเดิม โดยปรับแนวความคิดแห่งจารีตทางวัฒนธรรมตามคติความเชื่ออย่างจารีตเดิม มาสู่แนวความคิดที่ว่าสยามเป็นส่วนหนึ่งของโลกยุคใหม่ และมีการนำเสนอความเจริญทางวัฒนธรรมที่ทัดเทียมกับชาติตะวันตก (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2555: 101) เกิดความคิดเรื่องการบูรณาการทางวัฒนธรรมที่ได้ทำการเปลี่ยนแปลงจารีตเดิมทั้งหมด แต่เป็นการเลือกที่จะรับ และเปลี่ยนแปลงบางส่วนเท่านั้น ยอมรับถึงการมีวัฒนธรรมที่หลากหลายร่วมกันโดยไม่ได้มีการพยายามครอบงำซึ่งกันและกัน จึงเกิดสภาวะการณ์ความผสมผสานกันอยู่ระหว่างวัฒนธรรมจารีตอย่างประเพณีไทย อย่างกระบวนจีนและวัฒนธรรมทางสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตก นับได้ว่าเป็นช่วงระยะเวลาที่เกิดกระบวนการความสัมพันธ์ในมิติทางงานศิลปสถาปัตยกรรม ที่เริ่มสู่แนวคิดนิยมสรร-ผสม (Eclecticism) ซึ่งไม่ได้ยึดถือรูปแบบและแนวทางปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อสร้างรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะ แต่นำลักษณะเด่นและองค์ประกอบที่หลากหลายซึ่งเลือกแล้วว่าดีที่สุด จากช่วงระยะเวลาที่ต่างกันมาดัดแปลงเลือกใช้ผสมผสานให้เกิดความกลมกลืน โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบของงานสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่ภายในเขตพุทธาวาส วัดพระยวงศาวาสวรวิหาร ที่เริ่มจากรูปแบบของการจัดวางผังบริเวณได้รับการออกแบบระบบผังโดยรวมทั้งหมด ให้มีลักษณะค่อนข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ตามแบบแผนอย่างประเพณีนิยมและผสมผสานคติความเชื่อ โดยแบ่งออกเป็น 2 เขตสำคัญ คือ เขตพุทธาวาสที่อยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเขตอุปัฏฐการ ส่วนเขตสังฆาวาสอยู่ทางด้านทิศตะวันตก (อย่างแบบขีดข้าง) ถาวรวัตถุที่สำคัญในเขตพุทธาวาสเมื่อแรกสถาปนาพระอาราม มีพระอุโบสถ พระวิหาร และการเปรียญเดิม (ปัจจุบันคืออาคารศูนย์พระปริยัติเทศก์แห่งคณะสงฆ์) ตั้งวางขนานกันทั้ง 3 หลัง มีพระวิหารเป็นอาคารประธานหลัก พระอุโบสถตั้งอยู่ทางด้านซ้าย (ทิศตะวันตก) และการเปรียญเดิมตั้งอยู่ทางด้านขวา (ทิศตะวันออก) ขนาบพระวิหารซึ่งพระวิหารและพระอุโบสถหันด้านหน้าของอาคารออกไปทางทิศเหนือ (แม่น้ำเจ้าพระยา) ที่เป็นทางเข้าหลักของพระอารามตั้งแต่เดิม มีลักษณะอย่างผังแนวขนาน 3 แถบ ลักษณะอย่างสมดุลกันในแนวพื้นราบโดยบริเวณพื้นที่ลานกว้างหน้าพระอาราม ด้านฝั่งทิศเหนือค่อนไปทางทิศตะวันออกหน้าการเปรียญเดิมมีภูเขาจำลอง (เขามอ) ตั้งอยู่ ส่วนด้านฝั่งทิศตะวันตกหน้าพระอุโบสถเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ-มหาเจดีย์และเป็นที่ตั้งของพิพิธภัณฑสถานพระประยูรวงศาการ (พริณฑรปริยัติธรรมศาลา)

หน้าพระวิหารและพระอุโบสถทางทิศเหนือ เป็นลานโล่งมีรั้วเหล็กกั้นแบ่งพื้นที่ระหว่างกลุ่มอาคารพระวิหาร พระอุโบสถ กับพระบรมธาตุมหาเจดีย์ พิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนโกสินทร์ (พริ้นทรปริยัติธรรมศาลา) และกุเหาจำลอง (เขามอ) อีกชั้นหนึ่ง ยาวจรดตั้งแต่ซุ้มประตูทางเข้าทางทิศตะวันออกถึงซุ้มประตูทางเข้าเขตสังฆาวาสและยังล้อมที่กุเหาจำลอง (เขามอ) อีกทั้ง 4 ด้านรวมทั้งยังมีแนวรั้วเหล็กบางส่วนที่กั้นแบ่งพื้นที่ระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส กลุ่มอาคารต่าง ๆ และหมู่กุฏิปรากฏอยู่ทั่วพระอาราม จากการศึกษาระบบผังบริเวณทำให้ทราบว่าเมื่อปี.ศ.2448 (ร.ศ.124) ยังคงพบเห็นคลองอยู่ทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตกขนาบเขตพุทธาวาสและมีหอระฆัง สระน้ำ กุฏิกระจายอยู่ทางด้านทิศใต้ในเขตพุทธาวาส มีแนวกำแพง (กำแพงแก้วหรือแนวรั้วเหล็ก ผู้วิจัย) ตั้งอยู่ทางด้านซ้าย (ทิศตะวันตก) มุมพระอุโบสถล้อมหักศอกโอบมาทางด้านหลัง (ทิศใต้) ยาวจรดถึงแนวคลองด้านทิศตะวันออก เสมือนเป็นการแบ่งกลุ่มอาคารพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญเดิม และศาลาแยกจัดกลุ่มออกอีกชั้นหนึ่ง แสดงถึงการจัดสัดส่วนแยกพื้นที่ให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

เมื่อพิจารณาถึงระบบของการวางผังบริเวณในเขตพุทธาวาสแล้ว สังเกตได้ว่าพระวิหารเป็นอาคารประธานหลักเพื่อต้องเน้นแกนกลางให้มีความสำคัญ ในลักษณะของระบบการวางผังแบบแนวแกนตั้ง สร้างความเป็นเอกภาพให้กับพื้นที่โดยรวม รูปแบบลักษณะเช่นนี้อาจเป็นการได้รับอิทธิพลจากทางวัฒนธรรมจีนที่มีปรากฏให้เห็นจากการวางผังของพระราชวัง วัด และศาลเจ้า อย่าง **ระบบดุลสมมาตร (Symmetrical Balance)** ที่เป็นระบบจากการมีแนวแกนและสร้างองค์ประกอบที่เท่ากันทั้งสองข้าง ตามหลักการจัดองค์ประกอบศิลป์ เสมือนเกิดการสะท้อนซึ่งกันและกัน โดยมีหลักการมาจากระบบจักรวาลวิทยาในศาสนาเต๋าตามทฤษฎีทวินิยม (Dualism) ที่เชื่อว่ารูปธรรมและนามธรรมถึงแม้จะแยกออกจากกัน แต่มีอิทธิพลต่อกันด้วยความสมดุลอย่างกลมกลืน มีความหมายถึงสวรรค์และพื้นดินแสดงนัยสิ่งที่ตรงข้ามกัน แต่ก็ เป็นสิ่งที่สร้างความสมบูรณ์เอื้อให้เกิดซึ่งกันแสดงถึงความพอดี ครอบคลุมถึงความเปลี่ยนแปลงของทุกสรรพสิ่งที่ได้เข้ามาผสานกันเป็นหนึ่งเดียว และระบบที่ 2 ที่สังเกตได้คือมีการเว้นพื้นที่ลานโล่งหน้าพระอาราม ที่คติความเชื่อทางวัฒนธรรมของจีนเรียกว่าการวางผังอย่าง **ระบบเน้นพื้นที่ที่มีลานโล่ง (Courtyard Planning)** ในนามธรรมเป็นการแบ่งพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ออกจากพื้นที่สาธารณะ ส่วนในระบบของรูปธรรม ก็เพื่อใช้ประโยชน์ของพื้นที่ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และกิจกรรมต่าง ๆ นอกจากนั้นแล้วยังเป็นส่วนพื้นที่ที่เป็นตัวกลาง

ที่หยุดความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ว่างภายนอกและพื้นที่ว่างภายใน เป็นการเชื่อมต่อพื้นที่ว่างและประโยชน์ใช้สอย และเน้นความสำคัญของกลุ่มอาคารให้เด่นชัดจนมากยิ่งขึ้น

ในระบบชั้นรองของผังบริเวณก็ยังคงปรากฏพื้นที่ที่กั้นล้อมด้วยกำแพง (Wall Enclosure) ที่พระวิหาร โดยเป็นการแสดงอาณาเขตแบ่งระหว่างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับพื้นที่ทั่วไป ตัดส่วนล้อมอาคารสำคัญ เป็นสัญลักษณ์แสดงความหมายในตนเองด้วยเขตกำแพงแก้ว และพระปรางค์ทิวศที่ประดิษฐานอยู่ที่มุมของกำแพงแก้ว (พิจารณาเมื่อพระปรางค์สร้างเสร็จครบถ้วนทั้ง 4 องค์) อาจนับว่าเป็นการจำลองรูปแบบจักรวาลทัศน์ตามคติพระพุทธศาสนาอย่างเชิงรูปธรรม แสดงถึงปริณิชนแห่งไตรภูมิที่มีทวีปในทิศทั้งสี่ (พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต), 2543: 3)

ส่วนพระอุโบสถก็มีการกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน ด้วยแนวเขตสี่มาและซีกกำแพงแก้วล้อมด้วยเช่นกัน เพื่อเน้นพื้นที่นั้น ๆ ให้เป็นบริเวณที่สำคัญในการประกอบกิจกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นรูปแบบการกำหนดขอบเขตบริเวณอย่างประเพณีมาแต่ดั้งเดิม พระอุโบสถจะยกพื้นเพียงชั้นเดียว ทำให้ความสูงของฐานอาคารมีความแตกต่างกันตามศักดิ์แสดงถึงความสำคัญรอง

แต่ถึงกระนั้นหากพิจารณาตามกรณีสภาพแวดล้อมแล้วเบื้องต้น พบข้อสังเกตบางประการที่อาจจะให้เข้าใจไปว่าเป็นการวางผังตามอย่างคติของจีน แต่ทว่าเมื่อได้สังเคราะห์ข้อมูลแล้วทำให้ทราบได้ว่าไม่ได้เป็นการผสมกันระหว่างรูปแบบทั้งสอง แต่อาจเกิดจากช่างผู้ออกแบบเพียงยึดจินตภาพมาเป็นวิธีการส่วนหนึ่งเท่านั้น ระบบของการวางผังอาคารก็ยังคงหันด้านสกัดออกเป็นด้านหน้า ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของระบบการวางผังอาคารอย่างไทยประเพณี ที่มีระบบผังบริเวณไม่ซับซ้อน มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมน้อย การเว้นระยะ (Space) พอดี ไม่ปล่อยให้พื้นที่โล่งระหว่างอาคารมากเกินไป จึงทำให้อาคารรวมกันเป็นกลุ่มก้อนที่เกิดเอกภาพ และเกิดความสมดุลแบบแกนสมมาตรได้อีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

ระบบผังบริเวณเขตพุทธาวาสโดยองค์รวมจากเมื่อปีพ.ศ.2448 (ร.ศ.124) ก็ยังมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบโดยเฉพาะที่บริเวณทางด้านทิศใต้ของเขตพุทธาวาส ซึ่งแต่เดิมมีกุฏิอยู่บ้าง ก็มีการปรับเป็นพื้นที่ธรณีสงฆ์ที่ใช้ประโยชน์เป็นพื้นที่เพื่อส่งเสริมการศึกษา ส่วนข้อสำคัญที่สังเกตได้ของเขตพุทธาวาส คือ บริเวณทางด้านทิศเหนือของเขตพุทธาวาส เป็นเสมือนพื้นที่ประดิษฐานธาตุเจดีย์ โดยองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์แสดงรูปธรรมของธาตุเจดีย์ ด้วยลักษณะของงานสถาปัตยกรรมใน

ตัวเองอยู่แล้ว และยังปรากฏภาพประดับนูนต่ำหินแกะสลักเป็นรูปธรรมจักร ที่เหนือประตูทางเข้า พระบรมธาตุมหาเจดีย์ ซึ่งเป็นอุเทสิกะเจดีย์ ในขณะที่พระเจดีย์จำลองที่ประดิษฐานอยู่ในภูเขาจำลอง (เขามอ) ถึงแม้จะมีข้อสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธรูป หรืออัฐิธาตุบุคคลสำคัญไว้ภายใน และพระพุทธรูปรางค์ที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างภูเขาจำลอง (เขามอ) แต่ด้วยรูปแบบของงานพุทธสถาปัตยกรรมก็เป็นธาตุเจดีย์เช่นเดียวกัน นับว่าเป็นผลจากระบบผังบริเวณอย่างระบบดุลสมมาตรตามทฤษฎีทวินิยม (Dualism) แสดงถึงความสมดุลอย่างกลมกลืนจึงเกิดการสร้างความสมบูรณ์เอื้อให้เกิดซึ่งกันและกัน

ด้วยรูปธรรมขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมล้อมรอบทั้งพระวิหาร ที่มีกำแพงแก้ว และเสริมความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ด้วยพระปรางค์ทิศ พระอุโบสถด้วยพื้นที่เขตสีมาและกำแพงแก้ว นับว่าเป็นการกำหนดพื้นที่ให้แตกต่างระหว่างภายในและภายนอก รวมถึงการซ้อนชั้นล้อมรอบด้วยรั้วเหล็กอีกชั้นหนึ่ง และการล้อมองค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ด้วยระเบียงกลม หรือการแสดงขอบเขตให้ชัดเจนของภูเขาจำลอง (เขามอ) ด้วยรั้วเหล็ก ก็ล้วนแล้วแต่เป็นการสร้างโลกทัศน์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับพื้นที่ทั่วไปตามอย่างคติไทย (The Sacred Compound) ที่ไม่ได้มีลักษณะอย่างเป็นผืนเดียวกันทั้งหมด แต่มีการแบ่งเป็นสัดส่วนด้วยเส้นแบ่งที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน แสดงถึงคุณลักษณะและนัยตามนามธรรมอย่างเรื่องคติไตรภูมิ

จนเมื่อระบบของโลกทัศน์อย่างวิทยาศาสตร์ ได้มีอิทธิพลเข้ามาปรับความคิดของกลุ่มชนชั้นปกครองและบุคคลต่าง ๆ ในสังคมสยาม ด้วยความตระหนักภูมิมากขึ้นจากอิทธิพลชาติตะวันตกนี้เองทำให้เกิดการเริ่มต้นปฏิรูปสยามตามแนวทางอย่างพระพุทธศาสนาแบบสังฆนิยม โดยสร้างกรอบความคิดทางพระพุทธศาสนาแนวใหม่ที่เน้นการใช้เหตุผล เป็นการสร้างพื้นฐานการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมด้วยการเปลี่ยนแปลงคติทางพระพุทธศาสนาตามแนวทางขององค์วิชาญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ที่เน้นธรรมอันเป็นวิสัยของโลก ศีลธรรมที่มาจากคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง และการปฏิรูปนั้นก็ยังมีผลต่องานศิลปสถาปัตยกรรมประเภทต่าง ๆ รวมถึงงานประเพณีพุทธเจดีย์ที่กลับไปสู่รากฐานของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง โดยทรงเชื่อว่ารูปแบบของพระเจดีย์และพระระเบียงกลมอย่างลังกาเป็นลักษณะที่ถูกต้องและบริสุทธิ์ที่มีมาตั้งแต่แรกตั้งพระพุทธศาสนา และมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมอย่างทรงระฆังกลมหรือทรงกลมข้าวแกลกองข้าวเปลือก จึงทรงนำรูปแบบพระเจดีย์ในลังกามาเป็นต้นแบบในการสร้างพระเจดีย์ต่าง ๆ ในสยาม รวมทั้งพระบรมธาตุมหาเจดีย์

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างโดยคำแนะนำขององค์ศิริญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ด้วยเช่นกัน

จากความตระหนักรู้และการเริ่มต้นปฏิรูปสยาม ก็ส่งผลต่องานสถาปัตยกรรมช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เริ่มมีลักษณะอย่างหลากหลายที่เป็นอย่างตะวันตก ทั้งเรือนแถว ดึกแถว เพื่อสนองถึงความต้องการของชาวต่างชาติที่เข้ามาอยู่อาศัย แต่ชาวสยามเองนั้นยังคงนิยมสร้างที่อยู่อาศัยอย่างเรือนไทยได้ดูสูง หลังคาทรงจั่วสูงที่เหมาะสมกับลักษณะสภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศ ส่วนการสร้างบ้านแบบอย่างตะวันตกเป็นที่นิยมในกลุ่มขุนนาง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และผู้มีฐานะดี โดยมีลักษณะอย่างเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น หรืออย่างก่ออิฐชั้นเดียว ส่วนชั้นบนเป็นเรือนอาคารไม้ ที่มีการตกแต่งโครงสร้างของอาคารทั้งเสา ประตู หน้าต่าง ลวดลายองค์ประกอบที่เป็นอย่างงานศิลปะตะวันตก (พิริยา พิทยาวัฒน์ชัย, 2554ก: 90) ซึ่งโดยมากจะแค่นำเพียงรูปแบบที่เกิดจากการสร้างความรู้สึก และจินตนาการตามคำบอกเล่าหรือภาพที่เคยได้พบเห็น แต่สัดส่วนไม่ได้ถูกต้องตามหลักการออกแบบของงานสถาปัตยกรรมตะวันตก

จนเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ปีพ.ศ.2411 ถึงปีพ.ศ.2453) เป็นช่วงที่ตรงกับครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เข้าสู่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นช่วงที่ทางชาติตะวันตกมีการพัฒนาทางวัสดุก่อสร้าง และมีรูปแบบเกิดขึ้นอย่างหลากหลายอีกทั้งอุตสาหกรรมการผลิตก็สามารถผลิตได้ที่ละมาก ๆ โดยเป็นผลมาจากยุคหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษ (พิริยา พิทยาวัฒน์ชัย, 2554ข: 88) ระยะเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อรูปแบบงานสถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม คือ การก่อสร้างเริ่มมีการออกแบบโดยสถาปนิก ตามหลักทฤษฎีที่ถูกแบบแผนอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกที่แท้จริง โดยเฉพาะอาคารสำคัญทั้งพระราชวัง วัง ที่อยู่อาศัยของกลุ่มข้าราชการ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ที่นิยมการสร้างความทันสมัย (Modernization) โดยรูปแบบมีทั้งอย่างฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) แบบนีโอคลาสสิก (Neo-Classic) อย่างแบบโรแมนติกหรือจินตนิยม (Romanticism) เป็นต้น โดนเฉพาะอาคารทางราชการที่นิยมอย่างงานแบบนีโอคลาสสิก (Neo-Classic) หรืออย่างฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ที่ปรากฏเป็นงานพุทธสถาปัตยกรรมอย่างวัดนิเวศธรรมประวัติราชวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา กล่าวได้ว่าเป็นช่วงเวลาของยุคสมัยแห่งการนิยมนงานสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตก หรือแค่เพียงการหยิบยืมรูป

แบบอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกก็สามารถเป็นสิ่งบ่งบอกแสดงหน้าตาฐานะทางสังคม ได้อีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

กลุ่มสายสกุลขุนนาคก็เป็นกลุ่มหนึ่งทีเ็นิยมในงานศิลปะสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตก ดังปรากฏให้เห็นได้จากพระบรมธาตุมหาเจดีย์ ทีเ็นับว่าเป็นการนำรูปแบบลักษณะของเนื้อแท้ของงานศิลปะสถาปัตยกรรมลังกา ผสานสอดแทรกองค์ประกอบภายใต้แบบแผนของการออกแบบอย่างศิลปะตะวันตกหรืออาคารพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรรัตนโกศาทร (พริณฑรปริยัติธรรมศาลา) ทีสร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2428 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งคาดว่าแต่เดิมนั้นเป็นศาลาโถงก็สร้างให้เกิดรูปแบบทีสอดรับกับรูปแบบของศิลปะสถาปัตยกรรมพระบรมธาตุมหาเจดีย์ทีปรากฏอยู่เดิม และพระรณนาคาร ร.ศ.115 ทีสร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ.2439 มีลักษณะอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ไม่ทราบสถาปนิกผู้ออกแบบแต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผลงานของ โยอาคิม กรัสซี (Joachim Grassi) ทีสันนิษฐานเช่นเดียวกันว่าเป็นผู้สร้างพระมณฑปทรงโกธิก ประดิษฐานหลวงพ่อกว้างและพระมณฑปทรงโกธิกจำลองซึ่งตั้งอยู่ในภูเขาจำลอง (เขามอ) ซึ่งเมื่อวิเคราะห์ถึงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมทำให้ทราบได้ว่า ลักษณะของการก่อสร้าง มีแบบแผนตามหลักไวยากรณ์อย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) โดยอาจมีสถาปนิกชาวตะวันตกทีเข้ามาในสยามนำมาเผยแพร่ในช่วงระยะเวลานั้น และก็มีการผลิตวัฒนธรรมของการก่อสร้างแบบสยาม จนทำให้เกิดความงามและรูปแบบทีมีคุณค่าสะท้อนอัตลักษณ์แห่งยุคสมัยได้อย่างสมบูรณ์

ภูเขาจำลอง (เขามอ) เมื่อได้ศึกษาจึงทราบว่าอาจเป็นสิ่งประดับพระอารามเนื่องจากงานศิลปะสถาปัตยกรรมทีเป็นองค์ประกอบรวมภายในภูเขาจำลอง (เขามอ) ต่างก็ล้วนสร้างในยุคสมัยทีต่างกัน และคาดว่ามิ่วัตถุประสงค์เป็นสถานที่บรรจุอัฐิธาตุหรืออุทยานประจำพระอาราม แต่ทีสร้างคุณค่าทางสุนทรียศาสตร์สะท้อนแนวความคิดทางด้านสัญฐานจักรวาลทัศน์ โดยผลิตงานทั้งวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นการสื่อถึงคติสัญลักษณ์ของเขาสุเมรุเฉพาะภายในพื้นที่มณฑลของภูเขาจำลอง (เขามอ) ร่วมกับคติความเชื่อตามหลักปรัชญาเงินของการสร้างความสมดุลทางธรรมชาติจะนำไปสู่ความเป็นมงคล โดยเลือกสรรวัสดุและองค์ประกอบของการประดับอย่างศิลปะจีน มาก่อรูปลักษณะจำลองอย่างเขาสุเมรุ นับว่าเป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและวัฒนธรรมอันหลากหลายทีเกิดมีผสมผสานกันอยู่ อีกทั้งอาจมีลักษณะทางกายภาพทีสัมพันธ์กับวัดพระแก้วน้อย อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี (เขาวัง)

จังหวัดเพชรบุรี ด้วยลักษณะการจัดวางทางสถาปัตยกรรม ตลอดจนผู้ที่เป็นแม่กองและนางงาน ควบคุมดำเนินการก่อสร้างก็ล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลอยู่ในสายสกุลขุนนาค ซึ่งจำเป็นต้องศึกษาถึงข้อมูล ชั้นปฐมภูมิเพิ่มเติมเพื่อความถูกต้องถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวที่ชัดเจนต่อไป

ดังนั้นงานพุทธศิลป์สถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร จึงเป็นการสะท้อนถึงความคิดรวบยอด ที่แสดงออกในทรรศนะแห่งการสร้างความทันสมัย (Modernization) รูปแบบแนวคิดนิยมสรรผสมผสาน (Eclecticism) แสดงอัตลักษณ์ของความเป็นสยาม ในช่วงระยะเวลานั้นผ่านรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรม ที่ถึงแม้จะเกิดความเปลี่ยนแปลงทางระบบ โครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม แต่ก็ยังคงรักษาฐานทางวัฒนธรรมในรูปแบบพุทธ ประเพณี และมีการสร้างสรรค์เพื่อผสานองค์วัฒนธรรมรูปแบบใหม่ จนเกิดลักษณะของการวิวัฒน์ คลี่คลายไปในทางเจริญขึ้นด้วยปัญญาและความศรัทธาของคนสยาม เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเป็น สากลของพระพุทธศาสนา

บทที่ 7

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาพุทธศิลปสถาปัตยกรรมในบริเวณเขตพุทธาวาส วัดประยุรวงศาวาส-วรวิหาร ได้สร้างความเข้าใจถึงพัฒนาการทางแนวความคิด รูปแบบ ตลอดจนเรียนรู้ถึงระบบโครงสร้างทางวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายโดยสะท้อนผ่านทางรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม รวมทั้งการรับและการถ่ายทอดอิทธิพลทางวัฒนธรรม ที่ส่งผลต่อรูปแบบงานศิลปะสถาปัตยกรรม ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ได้ตรงตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา โดยผู้วิจัยสามารถสรุปเป็นประเด็นได้ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

พระประยูรญาติ

สายสกุลขุนนาคนั้นเป็นตระกูลกลุ่มขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิด มีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติกับองค์พระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก โดยเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาคน) ผู้สืบเชื้อสายเจ้าพระยาบวรราชนายก (เฉกอะหมัด) ในชั้นที่ 6 และเป็นสกุลขุนนาคนชั้นที่ 1 นั้นเป็นทั้งคู่พระเทวี (คู่เชย) และพระสัสสุระ (พ่อตา) ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งย่อมส่งผลต่อความมั่นคงในหน้าที่การงานรับใช้ราชการแผ่นดินของผู้สืบสกุลต่อมา และนับเนื่องจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นต้นมา ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมเป็นตำแหน่งที่สำคัญตำแหน่งหนึ่งที่มีอำนาจอย่างกว้างขวางทั้งทางทหาร การปกครอง ควบคุมดูแลว่าการชำระตัดสินคดีความในหัวเมืองฝ่ายใต้ในบังคับบัญชาและจัดการภาษีอากร ซึ่งหน้าที่นี้มีส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดอำนาจทางเศรษฐกิจที่มั่นคง จนกล่าวได้ว่ากลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคนมีความสำคัญและเด่นชัดมากขึ้นเป็นลำดับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงช่วงปลายรัชสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมมหาราชเจ้าพระบรมมหาราชวงศ์ (ดิศ ขุนนาคน) เจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหมก็เป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้วางพระราชฤทัยและมีบทบาทสำคัญร่วมกับเหล่าเสนาบดี ขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในการสรรหาพระบรมวงศานุวงศ์ที่เห็นสมควรขึ้นครองสิริราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พุทธศิลปสถาปัตยกรรม

สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยา-พระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม ผู้สร้างวัดประยูรวงศาวาสวรวิหารเป็นข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีกำลังในการก่อสร้างและมีทุนทรัพย์สร้างพระอารามให้คงงามตลอดจนทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองได้ จากการเรือเดินทะเลค้าขายกับต่างประเทศจนมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวย ถึงแม้ว่าผู้ที่ได้สร้างถึงพิราลัยไปแล้ว แต่ก็มีผู้สืบสกุลที่ยังคงรับราชการในตำแหน่งสำคัญมีจิตศรัทธาทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ ให้คงงามดังเดิมมาโดยตลอด โดยรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและศิลปสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ภายในพระอาราม ทั้งระบบผังบริเวณก็ได้แสดงถึงการสร้างโลกทัศน์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามอย่างคติไทย ที่นำจินตภาพจากระบบจักรวาลวิทยาในศาสนาเต๋าตามทฤษฎีทวินิยม (Dualism) รูปแบบระบบอย่างดุลสมมาตรและรูปแบบการจัดผังอย่างมีลานโล่งหน้าพระอารามมาผสมผสานกันอย่างชัดเจน การออกแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมขององค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์ ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบขององค์พุทธเจดีย์ ที่กลับไปสู่รากฐานทางพระพุทธศาสนาที่แท้จริงอย่างศิลปะลังกา ผสมผสานด้วยรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และอาคารพิพิธภัณฑ์พระ ประยูรภัณฑาคาร (พิพิธภัณฑ์ธรรมศาลา) ก็มีรูปแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูคลาสสิก (Neoclassicism) และพัฒนาจนมีลักษณะอย่างสถาปัตยกรรมปัลลาดีโอ (Palladian) หรือพรรณาคาร ร.ศ.115 ที่ถึงแม้จะเป็นงานศิลปสถาปัตยกรรม ที่ทางกายภาพอยู่นอกเหนือจากขอบเขตของการศึกษา แต่นำมาศึกษาวิพากษ์หลักฐานและวิพากษ์ข้อสนเทศ จึงเรียนรู้ว่าเป็นลักษณะงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) รวมถึงงานศิลปกรรมประเภทองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ที่ปรากฏให้เห็นจากซุ้มประตูและซุ้มหน้าต่างพระวิหาร พระอุโบสถ ต่างก็ล้วนแล้วแต่มีลักษณะเป็นอย่างงานศิลปกรรมอย่างตะวันตกที่ได้รับการคลี่คลายและพัฒนาจนเป็นเอกลักษณ์อย่างสยาม ทั้งหมดล้วนเป็นผลจากกลุ่มสายสกุลบุนนาคเป็นกลุ่มที่นิยมในงานศิลปสถาปัตยกรรมอย่างตะวันตกกลุ่มหนึ่ง โดยเริ่มมองวิถีของโลกเปลี่ยนไปจากเดิม และปรับแนวความคิดแห่งจารีตทางวัฒนธรรมตามคติความเชื่ออย่างจารีตเดิม มาสู่แนวความคิดที่ว่าสยามเป็นส่วนหนึ่งของโลกยุคใหม่ มีการนำเสนอเผยแพร่ความเจริญของวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมที่ทัดเทียมกับชาติตะวันตก จึงเกิดความคิดเรื่องการบูรณาการทางวัฒนธรรม ที่มีได้ทำการเปลี่ยนแปลงจารีตเดิมทั้งหมด แต่เป็นการเลือกที่จะรับและเปลี่ยนแปลงบางส่วนเท่านั้น รวมถึงการออกแบบภูเขาจำลอง (เขามอ) ที่เป็นงานภูมิสถาปัตยกรรมอย่างสยาม นำธรรมชาติมาจัด

องค์ประกอบทางศิลปะ แสดงสุนทรียะที่สะท้อนแนวความคิดจักรวาลทัศน์ทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นการสื่อถึงคติสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุเฉพาะภายในพื้นที่มณฑลของภูเขาจำลอง (เขามอ) ร่วมกับคติความเชื่อตามหลักปรัชญาจีน

ทั้งหมดนั้นก็ล้วนแล้วแต่เป็นภาพสะท้อนของผลที่เกิดขึ้นจาก การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม การแสดงออกของวิถีชีวิตทางสังคม ความรู้ คานิยม กระบวนการความเชื่อ ที่ล้วนแล้วแต่ประกอบด้วยความแตกต่างกันตามลัทธิความเชื่อ และลักษณะทางสภาพความเป็นอยู่ดั้งเดิมของสยาม และที่รับมาจากอินเดียทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ร่วมกับการติดต่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมอื่น ทั้งจากจีนและจากชาติตะวันตก ที่งานสถาปัตยกรรมสะท้อนถึงความสัมพันธ์ร่วมเป็นส่วนเดียวกับพัฒนาการทางความคิดของประชาชน และลักษณะโครงสร้างทางสังคมที่เกิดการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงของสยามในภาพรวมทั้งหมดที่เกิดขึ้นนั้น เป็นการเปลี่ยนอย่างค่อยเป็นค่อยไป ยังไม่ใช่การเปลี่ยนอย่างระดบมหัพภาคเพราะการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่เกิดขึ้นเฉพาะกลุ่มในเขตพระนคร หรือบริเวณพื้นที่ที่ติดต่อกับชาวต่างชาติ ดังนั้นประชาชนส่วนใหญ่จึงไม่ได้รับผลของเปลี่ยนแปลงมากนัก

อย่างไรก็ตามงานสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ ก่อให้เกิดเอกลักษณ์ที่แสดงถึงทัศนะ และเจตนคติที่สร้างสรรค์ การพัฒนาเทคนิคทางการช่างที่สะท้อนฝีมือของช่างสยาม เพื่อตอบสนองกับประโยชน์การใช้อาคารที่เหมาะสม จนมีรูปแบบที่สะท้อนถึงตัวตน อุดมคติแห่งยุคสมัย (Ideology of the Age) อัตลักษณ์ของช่างสยามในช่วงระยะเวลานั้น เป็นการแสดงออกถึงความคิดรวบยอดในทฤษฎีแห่งการสร้างคามทันสมัย (Modernization) และยังเป็นสิ่งสะท้อนถึงสภาพบ้านเมืองในสภาวะการณ์ที่เป็นปกติ มีความมั่นคง มีความสงบร่มเย็นและเป็นสิ่งบ่งบอกชีวิตถึงความเจริญทางเศรษฐกิจได้ด้วยเช่นกัน

ส่วนข้อสมมติฐานที่ได้ตั้งไว้ว่าสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) มีต้นสายสกุลดั้งเดิมเป็นแขกชาติมะห่น ชาวเมืองกุม (Qum) ประเทศเปอร์เซียหรือสาธารณรัฐอิสลามอิหร่านในปัจจุบันนั้น จะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่กันอย่างไรบ้าง โดยจากการศึกษาและวิพากษ์หลักฐาน วิพากษ์ข้อสันเทศในแต่ละด้านอย่างครอบคลุมไม่สามารถสืบค้นหรือพบเห็นตัวงานสถาปัตยกรรม องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม งานศิลปกรรมทั้งทางรูปธรรมและนามธรรมที่ปรากฏอยู่ในบริเวณเขตพุทธาวาส ต่างก็ไม่ปรากฏร่องรอยและหลักฐาน

ถึงการแสดงออกของสัญลักษณ์ ทางศาสนาอิสลามนิกายชีอะฮ์ สาขาอิษนาอะชาเรียนหรือชีอะฮ์สิบสองอิมาม (The Ithna Ashariyyah) ตามศาสนาดั้งเดิมของเอกอะหมัด (เจ้าพระยาบวรราชนายก) ผู้เป็นต้นสกุล หรืองานศิลปกรรมของชนชาติเปอร์เซีย ทั้งนี้อาจเป็นด้วยทางด้านสายสกุลของสมเด็จพระเจ้าบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้เปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนาอย่างยาวนานและได้มีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมรอบข้างและผ่านประสบการณ์ใหม่ ๆ จนเกิดความนึกคิดแทนที่องค์ความรู้เดิมที่เคยมีอยู่

อย่างไรก็ตามจากการวิจัยพบว่ายังคงมีข้อมูลโครงสร้างของการวิจัย ที่สามารถศึกษาสืบค้นเพิ่มเติมได้อีกหลายหัวข้อ ทั้งโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมขององค์พระบรมธาตุมหาเจดีย์วัดประยูรวงศาवासรววิหาร ที่มีลักษณะแตกต่างจากพระเจดีย์อื่นโดยทั่วไป ข้อมูลที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางรูปแบบ และโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมระหว่างพระบรมธาตุมหาเจดีย์ กับพระธาตุจอมเพชร อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี การศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบหรือความหลากหลายทางศิลปสถาปัตยกรรม ของพระอารามในสายสกุลบุนนาคที่อยู่ในบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงกัน ไม่ว่าจะเป็นวัดวัดพิชัยญาติการามวรวิหาร วัดอนงคารามวรวิหาร วัดบุปผารามวรวิหาร หรือวัดนวลนรดิศวรวิหารที่เจ้าคุณพระราชพันธุ์ (นวล) ภรรยาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ได้ปฏิสังขรณ์และสมเด็จพระเจ้าบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้ดำเนินการต่อจนสำเร็จ อีกทั้งศึกษาเฉพาะรูปแบบหรือศึกษาเปรียบเทียบทางศิลปสถาปัตยกรรมของพรรณนาคาร์ ร.ศ.115 ที่มีลักษณะเป็นอย่างงานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ที่คาดว่าสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และหากสามารถสืบค้นข้อมูลที่ชัดเจนของอาคารหลังนี้ ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษางานสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบฟื้นฟูโกธิก (Gothic Revival) ในช่วงรัชสมัยดังกล่าวได้อย่างดียิ่ง ตลอดจนผู้ที่สนใจศึกษาด้านงานศิลปกรรมและองค์ประกอบประดับตกแต่งที่สามารถศึกษาถึงความเป็นมา ความเกี่ยวข้อง คติ ค่านิยม ความเชื่อต่าง ๆ ของดอกบุนนาคกับพระอารามแห่งนี้ก็จะเป็นประโยชน์ที่สามารถสร้างองค์ความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมขึ้นได้

รายการอ้างอิง

- Madonna Gauding. (2009). **The signs and symbols bible: The definitive guide to the world of symbols.** London: Octopus Publishing Group Ltd.
- Sir John Bowring. (1969). **The kingdom and people of siam: With a narrative of the mission to that country in 1855 (Vol. 2).** Kuala Lumpur: Oxford U. Press.
- เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). **การเมืองเรื่องสถาปนาพระจอมเกล้าฯ.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เนตรนภิศ นาควิษระ, ปิยนารถ บุนนาค, และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (2525). **วัดในกรุงเทพฯ: การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ.2325-2525).** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เบญจวรรณ ทศนลีพร. (2543). "การออกแบบพระนครคีรี." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
- เสถียรโกเศศ [นามแฝง]. (2513). **วัฒนธรรมเบื้องต้น.** พิมพ์ครั้งที่ 5. ม.ป.ท. โรงพิมพ์ศูนย์-การทหารราบ.
- เอเดรียน สนอดกราส. (2537). **สัญลักษณ์แห่งพระสลุบ** แปลโดย ภัทรพร สิริกาญจน และคนอื่น ๆ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เอกชัย โควาวีสารัช. (2561). **ชั้นสูตรประวัติศาสตร์ เมื่อคราวสวรรคต.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.
- โชติ กัลยาณมิตร. (2548). **พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวเนื่อง.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- กรุณา-เรืองอุไร กุศลาสัย. (2550). **ภารตวิทยา.** (พิมพ์ครั้งที่). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- กฤษณา แก้วเกลี้ยง. (2555). "ความเป็นท้องถิ่นกับวัฒนธรรมจีนที่เข้ามาในสังคมไทย กรณีศึกษารูปแบบประเพณีและคติความเชื่อที่ผสมผสานระหว่างไทยกับจีน." **ร่วมพฤษ** 30, 2 (กุมภาพันธ์-พฤษภาคม): 32.
- กฤษณา หงษ์อุเทน. (2556). "กรณีพระนั่งเกล้าฯ." **ศิลป์ พีระศรี** 1, 1 (กันยายน): 61.
- กลุ่มงานพฤษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช. (2566). **บุนนาค.** สืบค้นจาก

<https://bit.ly/3owFMmi>

กลุ่มงานพฤกษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช. (2566). **พุดตาน**. สืบค้นจาก

<https://bit.ly/3KTUpN>

กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม. (2566). **ถนนเจริญกรุง ฝุ่นจับ-สกปรก มี "ตรอกอจาม" ร.5 ทรง**

กำชับทำให้สะอาดก่อนต่างชาตินมา.

สืบค้นจาก

[https://www.silpa-](https://www.silpa-mag.com/history/article_34342)

[mag.com/history/article_34342](https://www.silpa-mag.com/history/article_34342)

กันตพัฒน์ ชนะบุญ. (2563). **การเมืองและการปกครองของไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กิตติพงษ์ บุญเกิด. (2543). "การศึกษาคติภูมิจักรวาลในงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: กรณีศึกษาสถาปัตยกรรมพระอารามหลวงในเขตกรุงเทพมหานคร." รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จรัส กุลละวณิชย์, และสายไหม จบกมลศึก. (2565). **การพระศาสนา มุลนิธิเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. สืบค้นจาก <https://bit.ly/408h0Xe>

จันทน์ สุวรรณวาสี, บรรณาธิการ. (2548). **พระอัจฉริยะคุณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จ้านง รัตนกุล. (2566). **ผู้ออกแบบและควบคุมงานเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธศาสนา กับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี**. สัมภาษณ์, 27 มกราคม.

จุฬมณี สุทัศน์ ณ อยุธยา. (2552). "ศิลปะดนตรียุคบาโรก." **วารสารมนุษยศาสตร์** 16, 1 30.

จุฬาราชมนตรี (เชน), พระยา และคนอื่น ๆ. (2513). **จดหมายเหตุประมวงศกุลบุณนาคและเรื่องราชทูตสยามไปกรุงฝรั่งเศส**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2535). "การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมของสถาปัตยกรรมของสถาปัตยกรรม 2 แบบ (ทรงระฆังกลม และทรงระฆังกลมบนฐานชั้นบนแปดเหลี่ยม) ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา." วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ชมรมสายสกุลบุณนาค. (2542). **สกุลบุณนาค**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

- ชมรมสายสกุลขุนนาถ. (2566). **เจ้าพระยาบวรราชนายก (เจกอะหมัด)**. สืบค้นจาก <http://www.bunnag.in.th/history1-3.html>
- ชมรมสายสกุลขุนนาถ. (2566). **เสนาบดีตระกูลขุนนาถ**. สืบค้นจาก <http://www.bunnag.in.th/history6-ditbunnag.html>
- ชมรมสายสกุลขุนนาถ. (2566). **วงศ์เจกอะหมัด**. สืบค้นจาก <http://www.bunnag.in.th/history2.html>
- ชัย เรื่องศิลป์. (2545). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม**. (พิมพ์ครั้งที่ 4) กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และกัญญิกา ศรีอุดม. (2548). **พระเจ้ากรุงสยามกับเซอร์จอห์นเบาว์ริง**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชาติรี ประภิตนนทการ. (2556). **คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ชาติรี ประภิตนนทการ. (2558). **การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ณัฐวัตร จินรัตน์. (2546). "การออกแบบสถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 ศึกษาเฉพาะเขตพุทธาวาสของพระอารามหลวง ที่สร้างขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์." วิทยานิพนธ์-ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ดำเนิน เลขกุล. (2525). **การปฏิรูปทางการปกครอง ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 : รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2545). **ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2546). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ดี ปี บรัดเล. (2508). **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา.
- ทวีปัญญาส์มสร. (2526). **รัตนศัพท์สงเคราะห์ พริกษิ์ แพกฏอริ์**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2545). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**
ตรวจชำระและอธิบายโดย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ.
(พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2547). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**
(พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2547). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**
(พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.

ทิวา เพื่อนปฐม. (2540). "เจดีย์ทรงกลมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้รับรูปแบบ
จากเจดีย์ทรงกลมสมัยสุโขทัยและอยุธยา." รายงานวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย 2
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ธรรมปรีชา, พระยา (แก้ว). (2520). **ไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม 2.**
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ธิดารัตน์ ดิยะวงศ์มานะ. (2558). "พระราชวังบางปะอิน: พระราชวังโรมันติกแบบสยามในรัชกาลที่ 5."
Veridian E-Journal ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์และศิลปะ 8, 3
(กันยายน-ธันวาคม): 1133.

น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2529). **ความเป็นมาของสถาปัตยกรรมในสยามประเทศ.** กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ.

น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2540). **สีมาภคา สมุดข่อยวัดสุทัศนเทพวราราม.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. (2549). **ถาม-ตอบ ศิลปะไทย.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

นนทพร อยู่มั่งมี. (2565). **ย้อนกิจการโรงงาน "น้ำตาล" ในไทย ในยุคก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง.**
สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/history/article_66444

นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว."
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นวนัฐ โอศิริ. (2559). "อิทธิพลทางวัฒนธรรมที่มีผลต่อความหลากหลายของรูปแบบพระราชอุทยานใน
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคสมัยใหม่ตอนต้น." **วารสารวิชาการ คณะสถาปัตยกรรม-**

ศาสตราจารย์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 65, 48.

- นันทนา กปิลกาญจน์. (2547). **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พ.ศ.2394-2411**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- น้ำชาติ ประชาชื่น [นามแฝง]. (2565). **เปิดที่มาของ "ดวงดาวแห่งดาวิต" ดาวบนธงชาติอิสราเอล**. สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_13155
- นิพัทธ์พงศ์ พุมมา, ณรงค์กรณ รอดทรัพย์ และภูมิใจ ณ์ภูริชภา. (2557). "เขาไกรลาส : เครื่องประกอบในพระราชพิธีโสกันต์." **มฉก.วิชาการ** 18, 35 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 121.
- ปติสร เพ็ญสุด. (2557). "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลเชิงสังนิยม ณ พระเจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศวิหาร." **ตำรงวิชาการ วารสารรวมบทความทางวิชาการ คณะโบราณคดี** 13, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 187.
- ปรีชา นุ่นสุข. (2541). **ศิลปะศรีลังกา**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ปัทมา นาควรรณ. (2556). "การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ทิวาวทานเรื่องที่ 1-19." **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**
- ปิยมาศ สุขพลัปลา. (2546). "การศึกษาเปรียบเทียบสถาปัตยกรรมพระอารามหลวงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: กรณีศึกษาวัดเทพธิดารามวรวิหาร วัดราชชนนีดาดารามวรวิหาร วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร." **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2543). **ไตรภูมิพระร่วง: อิทธิพลต่อสังคมไทย**. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระธรรมวราภรณ์. (2565). **วิทยุเทศนา (พระอัฐารส)**. สืบค้นจาก <http://old-book.ru.ac.th/e-book/t/TH231/th231-supplement-4.pdf>
- พระบุญรุ่ม ปภากร (ผ่านทอง). (2558). "การศึกษาวิเคราะห์หลักชั้นตาขรวัดในพระพุทธศาสนา-เถรวาท กับการอุปสมุณไพรเพื่อสุขภาพในปัจจุบัน." **วณัฏองแหกรพุทธศาสตร์-ปริทรรศน์** 2, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 59.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ขำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ 1**. (พิมพ์ครั้งที่ 12). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราช-

วิทยาลัย.

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2556). **ประวัติวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร**. กรุงเทพฯ: เซน
พรีนติ้ง.

พระมหาคำพันธ์ ปากาโร และคนอื่น ๆ. (2563). "พระราชกรณียกิจ: บทบาทและหน้าที่พระธรรม-ราชา
ที่ปรากฏในจักกวัตติสูตร." **สันติศึกษาปริทรรศน์ มจร** 8, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม): 1610.

พริยา พิทยาวัฒน์ชัย. (2554). "สถาปัตยกรรมของโยอาคิม กราซีในสยาม." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พีระพัฒน์ สำราญ. (2547). "คติและสัญลักษณ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์." วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

มยุรี วีระประเสริฐ. (2545). **โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคัมศึกษา เรื่องหลักฐานประวัติศาสตร์และหลักฐานโบราณคดีในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

มหาธรรมราชาที่ 1, พระ (ลิไทย). (2555). **ไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง**. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของ กสสค.

มานิจ สุขสมจิตร. (2561). "ฐานันดรที่ 4." **วารสารราชบัณฑิตยสภา** 43, 1 (มกราคม-เมษายน): 108.

มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. (2554). **นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.

รสิตา สีนเอกเยี่ยม. (2546). "การศึกษาวัฒนธรรมการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมจากพระราชพงศาวดารอยุธยา." วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

รังสรรค์ ณะพรพันธุ์. (2527). **ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย: คลังข้อมูลและบทสำรวจสถานะทางวิชาการ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

รัตนาวดี แก้วไชโย. (2527). "การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2394)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต

วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ราชกิจจานุเบกษา. (2566). **ประวัติราชกิจจานุเบกษา**. สืบค้นจาก <https://bit.ly/3K06rPH>

รุ่ง สุจินันท์กุล. (2542). "การศึกษาเพื่อเสนอแนวความคิดในการอนุรักษ์ศาลเจ้าจีนในกรุงเทพฯ ที่สร้างขึ้นช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5." วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม ภาควิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วงศ์ฉัตร ฉัตรกุล ณ อยุธยา. (2538). "การศึกษาสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดเทพธิดาราม-วรวิหาร." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า - กระจ่าง. (2553). **วินัยมุข เล่ม 3**. (พิมพ์ครั้งที่ 26). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วารสารณ จิวชัยศักดิ์. (2556). "พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์." **ไทยศึกษา** 9, 1 (กุมภาพันธ์-กรกฎาคม): 51.

วัดบวรนิเวศวิหาร. (2551). **สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร**. กรุงเทพฯ: สุรวัฒน์.

วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร. (2566). **ประวัติวัด**. สืบค้นจาก <https://www.watprayoon.com/main.php?url=about&code=history>

วิยะดา ทองมิตร. (2540). **สารานุกรมเมืองโบราณ สวนขวา**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

วุฒิชัย มูลศิลป์. (2557). "มหาชนนิกรสโมสรสมมุต : พระราชประเพณีการสืบราชสมบัติสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2429." **ราชบัณฑิตยสถาน** 39, 1 (มกราคม-มีนาคม): 51-52.

ศานติ ภัคดีคำ, พิระพัฒน์ สำราญ และพัสดราภรณ์ แก่นพรม. (2554). **พัฒนาการพระปรางค์ในสยาม**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ศิริพร สุขเมธรัตน์. (2553). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ศิริวรรณ เวชวิทย์. (2530). "สถาปัตยกรรมอินเดีย สาณูจี ภารหุต ทักทิบาไฮ." รายงานวิชาการพัฒนาการพุทธสถาปัตยกรรมไทย สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิต-วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี. (2561). "การตรวจสอบรูปแบบพระพุทธรูปมีไรพระมัสสุในวรรณกรรมพุทธ-

- ประวัติ." วารสารวิจิตรศิลป์ 9, 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 321.
- ศิลปวัฒนธรรม. (2565). **ตั้งตั้งเอี้ยจากเทพแห่งดิน สู่เทพผู้คุ้มครองบ้าน พระภูมิเจ้าที่ของชาวจีน**
โพ้นทะเล. สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_62822
- ศิลปวัฒนธรรม. (2566). **"ความเรื่องมาก" ของฝรั่งกับการสร้างถนนในสมัยรัชกาลที่ 4.** สืบค้นจาก
https://www.silpa-mag.com/history/article_27564
- ศิลปะวัฒนธรรม. (2565). **สถานที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้าที่แท้จริง.** สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_17506
- ศุภกาญจน์ สุจริต. (2559). "คติความเชื่อและรูปแบบเทพเจ้า "ปูนเกล้า" ของชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์: กรณีศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร." การค้นคว้าอิสระปริญญาศิลป-ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศุภชัย เสริมสุขเจริญชัย. (2555). "งานตกแต่งภายในพระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม: การปรับเปลี่ยนสู่ศิลปะตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5." การค้นคว้าอิสระปริญญาศิลป-ศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศุภวิทย์ ถาวรบุตร. (2565). **พระอ้วนไทยและพระอ้วนไทยคือใครกัน?** สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/history/article_93484
- ศูนย์บริการทางวิชาการและกฎหมาย สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา. (ม.ป.ป.). **รวมกฎหมายคณะสงฆ์ (รัชกาลที่ 1-ปัจจุบัน).** ม.ป.ท.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2566). **จารึกวัดโพธิ์.** สืบค้นจาก <https://www.sac.or.th/databases/epigraphic-archives-watpho/main.php>
- สมคิด จิระทัศน์กุล. (2533). "พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์-สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมคิด จิระทัศน์กุล. (2554). **รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย.** กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.
- สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์. (2553). **สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4-พ.ศ.2480.**

- กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สัทยา สายเชื้อ. (2530). "เจดีย์ทรงกลมในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา." วิทยานิพนธ์ปริญญา-
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สันติ เล็กสุขุม. (2548). **จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม.**
กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (2566). **พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505.** สืบค้นจาก
<https://bit.ly/3ZL1G94>
- สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. (2556). **ประยูรวงศานุสรณ์ โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขา
มอ วัดประยูรวงศาวาส.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. (2566). **วัดสำคัญของจังหวัด.** สืบค้นจาก
<https://aya.onab.go.th/th/content/category/detail/id/110/iid/6002>
- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2566). **ศัพท์บัญญัติสำนักงานราชบัณฑิตยสภา.** สืบค้นจาก
<https://coined-word.orst.go.th/>
- สำนักงานวัดพระเชตุพน. (2566). **เขามอและเขาฤๅษีตัดถนน.** สืบค้นจาก <http://www.watpho.com/th/architecture/detail/264>
- สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2554). **ราชสกุลวงศ์.** (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพฯ: กรม-ศิลปากร.
- สิริเดช วัชรานต์. (2563). "การเปลี่ยนรูปและความหมายของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ธนบุรี." **หน้า
จั่ว 17, 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 217.**
- สุกัญญา บำรุงสุข. (2525). "อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์."
วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต-
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ. (2566). **แรกมีถนน.** สืบค้นจาก <https://bit.ly/3nGozXa>
- อเล็กซานเดอร์ บี กริสโวลด์. (2551). **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** แปลโดย ม.จ.สุ
ภัทรดิศ ดิศกุล. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- อนุวิทย์ เจริญศุกกุล. (2524). **แบบโครงสร้างและระเบียบการก่อสร้างสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและ**

ศรัวิชัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อนุวิทย์ เจริญศุกกุล. (2541). **ปราสาทเมืองต่ำการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อภิภัทร อังสนันท์. (2565). **กำเนิดธรรมยุติกนิกาย พุทธศาสนาแนวสังฆนิยม สมัยร.4 นำมาสู่อะไรบ้าง**. สืบค้นจาก https://www.silpamag.com/history/article_11064

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2555). **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475**. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อรศิริ ปาณินท์. (2523). **ที่ว่างทางสถาปัตยกรรม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อรอุมา วิชัยกุล. (2565). "ลวดลายประดับของพระที่นั่งอนันตสมาคมและการวิเคราะห์เชื่อมโยงสถาปัตยกรรมตะวันตก." **วารสารวิชาการคณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร** 1, 1 (มกราคม-เมษายน): 158.

อลงกรณ์ ประมวญทรัพย์. (2558). "พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในดินแดนไทย: คติการสร้างที่ปรับเปลี่ยนและความสัมพันธ์กับขนาดการสร้าง." **Veridian E-Journal ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์และศิลปะ** 8, 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม): 1563.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	นายศิษฏา แทนนิล
วัน เดือน ปี เกิด	26 มิถุนายน 2518
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
วุฒิการศึกษา	ปริญญาศิลปบัณฑิต สาขาวิชาออกแบบนิเทศศิลป์ คณะศิลปกรรม มหาวิทยาลัยรังสิต ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	156/44 หมู่บ้านสมชายพัฒนา ซอยบางกรวย-ไทรน้อย 13 ถนนบางกรวย- ไทรน้อย ตำบลบางกรวย อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี

